

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури
Полтавської облдержадміністрації
Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ»
Полтавської обласної ради

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 2016

До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога
професора Б. А. Шрамка (1921 — 2012)
та 110-річчя від початку археологічних досліджень
Більського городища

Збірник наукових праць і матеріалів конференції

Київ-Полтава
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2016

УДК 902/904 (063) (470.477)

ББК 63.4 (4 УКР.2/8)

Ф42

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткоznавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 6 від 7.06.2016 р.), планів роботи Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної адміністрації й Історико-культурного заповідника «Більськ» на 2016 р.

Редакційна колегія:

В. М. Вадімов, доктор архітектури, професор; **В. В. Вождаенко**; **Г. Ю. Івакін**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України; **I. I. Корост** (*відп. секретар*); **I. M. Кулатова**; **В. Ю. Мурзін**, доктор історичних наук, професор; **O. В. Симоненко**, доктор історичних наук; **C. A. Скорий**, доктор історичних наук, професор; **O. B. Супруненко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (*відп. редактор*); **O. M. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; **Г. I. Фасій**, начальник управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (*голова редколегії*).

Рецензенти:

H. O. Гаврилюк, доктор історичних наук;

O. O. Нестуля, доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

Видавці щиро вдячні СТОВ «Скіф» (директор **O. B. Бовдир**)
за підтримку у виданні цієї книги.

Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного Ф42 українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: збірник наук. пр. і мат-лів конф. / Ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — 288 с., вкл., іл.

ISBN 978-966-8999-77-2

Вміщені наукові статті, публікації та матеріали доповідей третьої наукової конференції «Феномен Більського городища» (с-ще Котельва Полтавської обл.), присвяченої 95-річчю від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища. Розглядаються актуальні питання вивчення проблем раннього залізного віку на теренах Східної Європи та найбільш масштабної пам'ятки цієї доби в Україні та Європейській частині континенту — Більського городища.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв, широкого загалу шанувальників стародавньої історії.

УДК 902/904 (063) (470.477)

ББК 63.4 (4 УКР.2/8)

© Автори статей і матеріалів, 2016

© Центр пам'яткоznавства НАН
України і УТОПІК, 2016

© ЦОДПА, 2016

© ІКЗ «Більськ», 2016

ISBN 978-966-8999-77-2

ДО 95-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ БОРИСА АНДРІЙОВИЧА ШРАМКА

Ключові слова: Б. А. Шрамко, археологія, Харківський університет, Більське городище, ранній залізний вік.

Уже чотири роки немає з нами визначного радянського і українського археолога, доктора історичних наук, професора Бориса Андрійовича Шрамка (17.01.1921 – 08.07.2012), з ім'ям якого пов'язані значні досягнення у вивченні старожитностей доби раннього залізного віку в Україні і на Полтавщині, зокрема, багаторічні дослідження широко відомого комплексу грандіозного Більського городища. Борис Андрійович — приклад унікального вченого, який навіть у літах до останніх днів не припиняв працювати над своїми науковими працями, писав статті і публікації, консультував чимало колег. Так сталося, що останньою книгою, яку триував видатний скіфолог у руках, став невеликий збірник наукових праць і матеріалів першої конференції «Феномен Більського городища — 2012», робота якої проходила в Котельці і Більську у червні 2012 р. [16]. Збірка репрезентувала доробки учнів і колег з приводу вивчення не тільки видатної пам'ятки скіфської епохи на Котелевщині й Охтирщині, а й у цілому старожитностей раннього залізного віку в Україні. Після цього 2014 р. планувалося провести друге і більш представницьке наукове зібрання, яке, на жаль, через відомі воєнні події, залишило слід тільки у вигляді міжнародного збірника наукових праць [17]. Тож і не дивно, що третю конференцію її організатори та учасники присвятили 95-річчю від дня народження визначного вченого.

Мабуть жоден з археологів-сучасників не присвятив Полтавській землі стільки років плідних наукових досліджень, такої кількості наукових і публіцистичних праць, жоден не сходив — не зміряв стільки стежок, курних шляхів і торованих доріг Поворскля, Присілля, Посулля. Ім'я Б. А. Шрамка ввійшло до аналів української, східноєвропейської і світової археології, стало широко відомим історичному та краєзнавчому загалу колишнього СРСР і всієї України. Жодне з виданих на Полтавщині наукових чи краєзнавчих видань, численні публікації у часописах не обмінали це ім'я. Більше 30 років результати досліджень і висновки поважного професора вміщуються до енциклопедій, краєзнавчих нарисів, путівників. Чимало його наукових праць побачили світ у полтавських виданнях, а останні роботи вченого опубліковані у 12-му томі обласної енциклопе-

дії «Полтавіка» [27], наукових збірниках Полтавського краєзнавчого музею [29; 30] і виданнях Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації [24; 25; 28].

Майже 70 років тому Б. А. Шрамко вперше відвідав Більське городище, пройнявся палким інтересом до цієї всивленої тисячоліттями землі, визначивши за провідну тему свого наукового пошуку й інтелектуальних зусиль фахівця розкриття таємниць величезного протоміста доби раннього залишного віку у Поворсклі. А разом із Більськом до кола його всеосяжної зацікавленості як дослідника потрапляли чимало пам'яток широкої округи унікального комплексу — Скоробір і Розрита Могила, кургани навколо Котельви, городища і поселення на рр. Мерла й Котелевка, Лихачівське поселення скіфської доби, курганні некрополі Зіньківського району та ін. Це помітно стимулювало науковий процес їх вивчення як безпосередньо вченим, так і учнями дослідника, сприяло появі численних наукових праць, зростанню інтересу до старожитностей скіфської доби й інших епох Полтавщини. І не дивно, що вдячні полтавці 1995 р. відзначили ювіляра науково необхідним дарунком — бібліографічним покажчиком праць — доволі повним реєстром наукової творчої спадщини вченого, педагога і пам'яткоохоронця на той час [5], що був пізніше перевиданий із доповненнями у Харкові [4].

Черговим виявом поваги і шаноби до пам'яті видатного дослідника археології Полтавщини стала підготовка й публікація в цьому році повної збірки наукових праць ученого, що з'явилася до ювілею і включила в себе монографію [22], наукові статті та публікації, присвячені Більському городищу і пам'яткам його округи, які підготував за життя Б. А. Шрамко. До випуску цього збірника в світ доклали максимум зусиль дирекція і наукові співробітники Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради та безпосередні продовжуваči справи вченого-укладачі — І. Б. Шрамко й С. А. Задніков [2]. Ця величезна за обсягом робота, доповнена бібліографічними описами опублікованих й архівних праць Б. А. Шрамка, деякими новими ілюстраціями, буде настільною книгою ще не для одного покоління дослідників. Даниною шаноби вченому мають стати й оприлюднені друком матеріали чергової третьої більської наукової конференції, що зібрала на городищі колег, послідовників справи життя видатного харківського археолога, вже відомих і молодих учених.

Тож нагадаємо кілька штрихів до біографії вченого. Б. А. Шрамко народився у м. Гомелі 1921 р. Через кілька років батьки майбутнього археолога переїхали до Харкова, звідки почався нелегкий життєвий шлях одного з найвідоміших дослідників української лівобережної археології. У Харкові Б. А. Шрамко закінчив середню школу, 1939 р. став студентом історичного факультету Харківського державного університету, з пер-

ших місяців навчання визначивши свій фах і відданість археологічній проблематиці. Першим наставником молодого дослідника став відомий харківський археолог і музейник І. М. Луцкевич, який прищепив колезі не віщаючий упродовж усього життя інтерес до вивчення пам'яток найдавнішого минулого Слобожанщини.

Навчання в університеті було перерване війною. У 1942 р. Б. А. Шрамко в складі 58-го гвардійського полку взяв участь у боях на Західному фронті. Невдовзі він закінчив Смоленське артилерійське училище і командиром гаубичної батареї 69-ї армії Воронезького фронту захищав Харків від фашистів. Далі було поранення і госпіталь. Потім — Карельський фронт. З вересня 1944 р. вже у складі 2-го та 3-го Українського фронтів визволяв він від загарбників Румунію, Угорщину, Австрію та Чехословаччину [14, с. 113–114].

Після війни Б. А. Шрамко повернувся на історичний факультет Харківського університету, який закінчив з відзнакою 1949 р. Цей рік став початком самостійних наукових пошуків молодого археолога — дослідника старожитностей скіфської доби та середньовіччя [26]. Спочатку на його плечі лягло відродження знищеного воєнним лихоліттям Археологічного музею університету, пошуки експонатів, збір їх зі згарищ та схованок. Згодом були розгорнуті самостійні археологічні розвідки, розкопки, переважно на пам'ятках скіфської доби Харківської області. Результатом цих робіт стала кандидатська дисертація вченого — «Пам'ятки скіфського часу у басейні Сіверського Дніця», успішно захищена у Москві нелегкого 1953 р. [7, с. 137; 8, с. 14–15; 10, с. 150].

Відтоді наукова і викладацька діяльність ученого була безперервно пов'язана з історичним факультетом Харківського університету. Б. А. Шрамко протягом трьох десятиріч керував Сіверсько-Донецькою і Скіфо-слов'янською експедиціями університету, польові роботи яких проходили на території Вінницької, Донецької, Київської, Полтавської, Сумської, Черкаської і Чернігівської областей України, Белгородської і Курської — у Росії. Широкомасштабні дослідження проводилися ним на пам'ятках бронзового віку, передскіфського і скіфського часів, доби раннього середньовіччя та Київської Русі [4].

Але найзначнішими і найвідомішими все ж є його дослідження Більського городища, котрі велися більше 40 років. В їх результаті було розкопано близько 50 тисяч м² культурних нашарувань на території Східного і Західного укріплень, досліджено майже два десятки курганів у складі його некрополів, проведено масштабні розвідки в окрузі грандіозної пам'ятки тощо.

Головними наслідками польових досліджень та наукових пошуків археолога є:

- відкриття нової археологічної культури доби пізнього бронзового віку і передскіфського періоду, що отримала назву бондарихинської;
  - дослідження питань давньої техніки і витоків найдавнішого орного землеробства, стародавніх дерев'яних рал;
  - узагальнення відомостей про пам'ятки всіх епох — від палеоліту до часу пізнього середньовіччя у басейні Сіверського Дінця у фундаментальній археолого-краєзнавчій монографії «Древности Северского Донца» (Харків, 1962) [18];
  - вивчення історії господарства племен Скіфії, насамперед, рільництва, тваринництва, ремесел, домашніх промислів, торгово-економічних зв'язків різноманітних племен і народів півдня Східної Європи скіфської доби;
  - дослідження стародавньої металургії з використанням результатів металографічних, спектральних, хімічних і рентгеноструктурних аналізів, які вчений започаткував в Україні;
  - вивчення металургії заліза і ковальської справи у Скіфії з відкриттям використання флюсів місцевими металургами, цементації залізних заготовок;
  - відкриття перших у Східній Європі виробів з метеоритного і металургійного заліза, чавуну, найдавніших залізоплавильних горнів;
  - дослідження питань технології бронзоливарного та ювелірного виробництв, хімічного складу виробів з кольорових металів Лісостепової Скіфії (в цьому він також був одним з перших);
  - вивчення проблематики техніки плетіння, прядіння, ткацтва, шкіряного виробництва доби раннього заліза;
  - створення класифікації кривогрядних рал, переліку культурних рослин скіфської доби та ін.;
  - дослідження проблеми походження скіфської культури, етногеографії Скіфії;
  - вивчення питань ідеологічних уявлень лісостепових землеробських племен доби раннього залізного віку, їх соціальної історії;
  - закладення основ мистецтвознавчого аналізу витворів керамічної пластики населення скіфського часу Поворскля;
  - впровадження у життя охоронних і науково-рятівних археологічних досліджень на об'єктах різних епох під час будівництв на Слобожанщині і Полтавщині [5, с. 4–6].
- Стосовно найдавнішої історії Полтавщини, то безперечним здобутком ученого, широко відомим у світі, виявилася відстоювана все життя Б. А. Шрамком гіпотеза про те, що Більське городище у Котелевському і Зіньківському районах Полтавської та Охтирському районі Сумської обл. було містом Гелоном, згаданим у праці «батька історії» Геродота. На основі

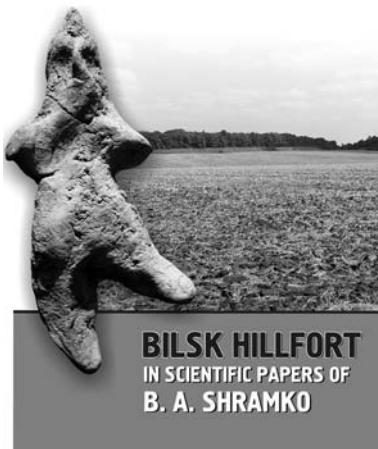
власних досліджень відомий археолог вбачав у Більському археологічному комплексі залишки значного політичного, торгового, ремісничого і релігійного центру Лісостепової Скіфії. Ним же проведене вивчення процесу поступового переростання значних міжплемінних центрів доби раннього залізного віку в міста-держави на зразок античних полісів з їх широкою сільськогосподарською округою, проблем становлення ранньої державності за скіфської епохи та ін. [11, с. 14–16].

Усі ці проблеми знайшли висвітлення у величезній кількості наукових праць Б. А. Шрамка, серед яких докторська дисертація «Господарство лісостепових племен Східної Європи скіфської доби» (Київ, 1966), широко відома монографія «Бельське городище скіфської епохи (город Гелон)» (Київ, 1987) [22], три посібники для історичних факультетів університетів [19; 21; 23], понад 400 наукових статей і публікацій, що побачили світ в Україні, Білорусі, Данії, Німеччині, Польщі, Росії, Словаччині, США та ін. країнах [4; 5; 6].

Наукова діяльність ученого продовжувалася до кінця життя. Він здійснював наукове консультування програми досліджень Більського городища за участі археологів Гамбурга, Києва, Полтави і Харкова з метою не тільки вивчення грандіозної пам'ятки, а й втілення заходів її часткової музеофікації, створення на території і в окрузі історико-культурного археологічного заповідника, переймався долею ряду видавничих проектів, готував численні наукові звіти, статті і публікації.

Педагогічна діяльність Б. А. Шрамка безпосередньо була пов'язана з історичним факультетом Харківського університету. Асистент, старший викладач, доцент і професор, доктор історичних наук Б. А. Шрамко більше 50 років читав лекційні, вів семінарські курси з археології, історії археології, історіографії та ін. дисциплін, 45 років керував археологічною практикою студентів факультету. Серед його учнів — не тільки фахівці-археологи, історики, а й тисячі викладачів історії загальноосвітніх шкіл, керівників адміністративних і господарських органів й установ, чимало краєзнавців. 11 років Б. А. Шрамко очолював кафедру історії стародав-

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ
В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ
Б. А. ШРАМКА

**BILSK HILLFORT
IN SCIENTIFIC PAPERS OF
B. A. SHRAMKO**

нього світу та археології, в останні роки життя працював професором на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [15, с. 185–186].

Плідною була організаційна і громадська діяльність ученого. Саме він доклав чимало зусиль у становленні і розвитку в Харкові одного з провідних в Україні центрів вивчення найдавнішого минулого нашої країни, підготував цілий колектив відомих дослідників раннього залізного віку Східної Європи, серед яких В. П. Андрієнко, Ю. В. Буйнов, С. І. Берестнєв, В. К. Міхеев, А. О. Моруженко, І. Б. Шрамко та ін. Б. А. Шрамко гідно представляв Україну в ЮНЕСКО, виступаючи членом міжнародних комітетів з питань вивчення стародавньої металургії заліза, активно співпрацював у Міжнародному комітеті з історії землеробства та землеробських знарядь (Данія) [3, с. 382–383; 12, с. 189–192].

Протягом двох десятирічів учений був членом польового комітету Інституту археології НАН України, працював у спеціалізованій науковій раді цього Інституту із захисту докторських та кандидатських дисертацій. Він був членом редколегії республіканського міжвідомчого збірника наукових праць «Археологія» (1971–1985 рр.), а також редколегії «Археологічного літопису Лівобережної України» і цілого ряду інших наукових видань [13, с. 142], у тому числі близько десятка книг, виданих у Полтаві. Б. А. Шрамко стояв біля витоків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Харківської обласної організації цього товариства, тривалий час залишаючись членом його Головної Ради.

До числа його громадських ініціатив належить видання посібника для народних університетів охорони пам'яток та одного з перших на Україні довідників про пам'ятки археології Харківської області. В обох цих виданнях він виступав також одним з авторів [1; 20]. Б. А. Шрамко — учасник більше 200 наукових та пам'яткоохоронних конференцій, симпозіумів, семінарів і нарад як в Україні, так і за кордоном. Учений не обмежувався лише науковими археологічними проблемами, а й охоплював своєю діяльністю значно ширші кола питань — екології культури, збереження історико-культурної спадщини людства, музеїніцтва, історії науки та культури України. Б. А. Шрамко — незмінний учасник усіх наукових і громадських пам'яткоохоронних та археологічних заходів на Полтавщині 1970–1990-х рр. Він тривалий час консультував науковців Полтавського краєзнавчого музею і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, цікавився результатами експедицій полтавців, завжди уважно ставився до справ зі створення історико-культурного заповідника у Більську.

До Полтавського краєзнавчого музею він передав кілька великих колекцій з розкопок Східного укріплення Більського городища кінця

1950-х рр., до складу яких ввійшли наразі вже широко відомі реліквії й витвори давнього пластичного мистецтва. До фондів Полтавського Центру археології (а нині – це фондові колекції ІКЗ «Більськ») Б. А. Шрамко надав чимало рідкісних випадкових знахідок. Він учасник десятка наукових конференцій, проведених у стінах згаданого музею і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, кількох дослідницьких акцій гуртка юних археологів, що діяв у Полтаві в 1981–1983 рр. У полтавських виданнях опубліковано більше 20 наукових праць ученої, в тому числі останні його прижиттєві роботи [12, с. 190–193].

За бойові заслуги і мужність під час Другої світової війни Б. А. Шрамко був удостоєний двох орденів Червоної зірки, медалей «За бойові заслуги» і «За взяття Відня». У 1996 р. отримав почесне звання «Заслужений професор Харківського державного університету». Йому й очолюваній ним кафедрі була присуджена премія ім. Д. І. Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців, а в 2001 р. він отримав знак «Відмінник освіти України». У тому ж році Указом Президента України Б. А. Шрамку присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а в 2002 р. він був нагороджений орденом Богдана Хмельницького. У 2005 р. видатного вченого обрали «Почесним громадянином міста Харкова» [15, с. 185–187; 31, с. 374–375].

17 січня 2011 р. наукова громадськість України на історичному факультеті Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна вшанувала 90-річчя від дня народження Б. А. Шрамка. До цієї дати у Полтаві був виданий збірник наукових праць – «Древности Восточной Европы», який харків'яни-видавці та автори присвятили ювіляру [9].

Тож учасники третьої наукової конференції «Феномен Більського городища – 2016», всі дослідники скіфської проблематики в країні і поза її межами, представники Полтавської та Котелевської територіальних громад, колишні студенти і вихованці щиро вклоняються пам'яті Патріарха археологічної науки України, визначеного вченого з європейським ім'ям, вдячно пам'ятаючи про краще і незабутнє у стосунках, поради і настанови, консультації і просто – про людське спілкування. А історія сивочолого Більська назавжди збереже ім'я вченого, який зробив реальним вбачати у Більському археологічному комплексі залишки стародавнього Гелону та по-справжньому відкрив світові цю небуденну пам'ятку.

Симптоматичною ознакою нашого часу стало не тільки встановлення пам'ятника на могилі вченого на алеї Почесних громадян міського кладовища Харкова, а й надання імені Б. А. Шрамка вулицям у цьому місті і селі Більськ, де проводилися багаторічні археологічні дослідження вченого.

Література

1. Бесценные сокровища народа: пособ. для нар. ун-тов / М. Ф. Партолин, Г. М. Окладной, Б. А. Шрамко и др.; УООПИК. – К.: Выща школа, 1984. – 311 с.
2. Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народж. вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків: Майдан, 2016. – 606 с.: іл., 4 с. кол. вкл.
3. **Бойко Ю. Н.** Борис Андреевич Шрамко / Ю. Н. Бойко // Древности 2012. – Харьков, 2012. – Вып. 11. – С. 382–384.
4. Борис Андреевич Шрамко — профессор Харьковского университета: Библиограф. указатель / [сост. В. Д. Проконова; биограф. очерк Ю. В. Буйнов, В. К. Мищев]; ХГУ. – Харьков, 1991. – 34 с.
5. Борис Андрійович Шрамко: бібліографічний покажчик / ЦОДПА; [укл. Тітков О. В.; біограф. нарис Ю. В. Буйнов, О. Б. Супруненко; за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1995. – 64 с.
6. Борис Андрійович Шрамко — професор Харківського університету ім. В. Н. Каразіна: бібліографічний покажчик. До 80-річчя з дня народження / [укл. О. В. Тітков; біогр. нарис Ю. В. Буйнова, О. В. Супруненка]. – Харків, 2001. – 63 с.
7. **Буйнов Ю. В.** До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка // Археологія. – К., 2010. – № 4. – С. 136–138.
8. **Буйнов Ю. В.** Слово об Учителе // Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко / ХНУ им. В. Н. Каразина; [отв. ред. С. И. Посохов]. – Харьков: Гротеск, 2011. – С. 14–16.
9. Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко / ХНУ им. В. Н. Каразина; [отв. ред. С. И. Посохов]. – Харьков: Гротеск, 2011. – 340 с.
10. **Духопельников В. М.** Шрамко Борис Андреевич / В. М. Духопельников, С. М. Куделко // Исторический факультет: від покоління до покоління / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харьков, 2004. – С. 150–151.
11. **Кулатова І. М.** Борис Андрійович Шрамко (17.01.1921 – 08.07.2012): [некролог] / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дівосвіт, 2012. – Вип. VII. – С. 9–20: іл.
12. **Кулатова І. М.** Пам'яті Бориса Андрійовича Шрамко / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // СЛП – 2012. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 188–194.
13. Світлій пам'яті Бориса Андрійовича Шрамка / [С. А. Скорий та ін.] // Археологія. – К., 2012. – № 3. – С. 142.
14. **Скирда В. В.** Тернистый путь к науке / В. В. Скирда // Материалы Международной научной конференции «Европа в XX веке: путь от войны к миру», посвященной 50-летию окончания II Мировой войны. – Харьков, 1995. – С. 113–115.
15. **Скорый С. А.** К юбилею Бориса Андреевича Шрамко / С. А. Скорый, А. Ю. Алексеев, Л. Т. Яблонский // РА. – М., 2011. – № 3. – С. 185–187.
16. Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.:

- В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – 132 с.: іл.
17. Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – 144 с.: іл., 1 кол. вкл.
18. **Шрамко Б. А.** Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1962. – 404 с.
19. **Шрамко Б. А.** История первобытного общества: учебник. пособие для студентов ист. фак. ХГУ / Б. А. Шрамко. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1972. – 200 с.
20. **Шрамко Б. А.** Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова; ИА АН УССР; УООПИК. – К.: Наукова думка, 1977. – 154 с.
21. **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного века Восточной Европы: учебное пособие / Б. А. Шрамко; ХГУ. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1983. – 134 с.
22. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 187 с.
23. **Шрамко Б. А.** Основы археологии СССР. Железный век: методические указания к проведению практических занятий / Б. А. Шрамко; ХГУ. – Харьков, 1987 [1988]. – 52 с.
24. **Шрамко Б. А.** Особый тип печек скифской эпохи / Б. А. Шрамко // АлЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 65–67: ил.
25. **Шрамко Б. А.** Добыча железа в Гелоне / Б. А. Шрамко // АлЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12–13). – С. 84–90: ил.
26. **Шрамко Б. А.** Рождение Харькова / Б. А. Шрамко, В. В. Скирда; Восточ.-регионал. центр гуман.-образов. инициатив. – Харьков, 2004. – 118 с.
27. **Шрамко Б. А.** Більського городища культова пластика / Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко // Полтавіка: Полтавська енциклопедія в 12-ти т. – Т. 12: Релігія і церква / Центр дослідж. істор. Полтавщини; [гол. ред. О. А. Білоусько]. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – С. 59–60: іл.
28. **Шрамко Б. А.** Железные наконечники стрел Скифии / Б. А. Шрамко // Эпоха раннего железа: сб. науч. тр. к 60-летию С. А. Скорого / НАНУ, Ин-т археол. – К.; Полтава, 2009. – С. 383–393: ил.
29. **Шрамко Б.** О назначении новой находки на Мотронинском городище / Борис Шрамко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2011. – Вип. VI. – С. 80–82: рис.
30. **Шрамко Б.** О значении некоторых находок / Борис Шрамко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – Вип. VII. – С. 128–130: рис.
31. Шрамко Борис Андрійович (17 січня 1921 – 8 липня 2012): [некролог] // Древности 2012. – Харьков, 2012. – Вып. 11. – С. 374–375.

110-РІЧЧЮ ВІД ПОЧАТКУ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Ключові слова: В. О. Городцов, Б. А. Шрамко, Більське городище, археологічні дослідження.

2016 рік є ювілейним в історії досліджень Більського городища – одного з найбільших укріплених поселень Європи, що більшістю вчених ототожнюється зі стародавнім протомістом Гелон. Величезна площа пам'ятки, вражаючі за розмірами й донині збережені оборонні споруди протяжністю близько 37 км завжди манили численних туристів, краєзнавців, мандрівників та, звісно, науковців.

Проведення перших суто археологічних досліджень городища розпочалося у далекому 1906 р. зусиллями знаного російського археолога В. О. Городцова. Протягом одного сезону вченому вдалося дослідити, зокрема, кургани могильника Скоробір, окрім ділянки культурних нашарувань Західного укріплення і поселення Царина Могила. Підсумки робіт були висвітлені у наукових виданнях та поступово утвердили Більське городище у статусі перлини пам'яток раннього залізного віку Лівобережжя України.

Надалі історія досліджень Більського городища знала чималу кількість археологів й яскравих відкриттів. Найбільший внесок у дослідження пам'ятки, безумовно, належить видатному вченому, професору Б. А. Шрамку, 95-річчя від дня народження якого відзначаємо у цьому році. Саме під його керівництвом майже на протязі 40 років були розкопані тисячі квадратних метрів площ унікального поселення. У ході цих робіт вивчено господарські, житлові, культові і похованальні об'єкти населення древнього міста, виявлено чимало знахідок, простежено етапи розвитку городища, відмінності між його основними складовими. Результати досліджень харківського ученого дозволили пролити світло на різноманітні аспекти повсякденного життя місцевого населення, зокрема, побут, соціальну структуру, домашні промисли і ремесла. За результатами багаторічної копіткої праці Б. А. Шрамко дійшов висновку, що Більське городище є залишками міста Гелон – столиці об'єднання поворсклянських племен скіфського часу. Це твердження вчений відстоював протягом усього свого

Рис. 1. Більське городище, Східне укріплення.

Розкоп № 10.

Дослідження

Б. А. Шрамка, 1966 р.

життя та представив науковому світу у загальновідомій монографії 1987 р. «Бельське городище скифської епохи (город Гелон)».

Вагомості здобутків Б. А. Шрамка додає той факт, що за роки діяльності експедиції під його керівництвом сформувалася ціла плеяда добре відомих спеціалістів у скіфології (А. О. Моруженко, В. П. Андрієнко, Ю. М. Бойко, В. Є. Радзієвська, І. Б. Шрамко та багато ін.), що згодом зробили значний внесок у дослідження старожитностей раннього залізного віку України.

90-ті роки ХХ ст. позначені новим сплеском активності археологів на Більському городищі. Саме тоді на пам'ятці починає діяльність спільна Українсько-Німецька експедиція (керівники – Р. Ролле, В. Ю. Мурзін, пізніше – Е. В. Черненко, С. В. Махортих), до роботи в якій були залучені В. П. Білозор, С. А. Скорий та ін. дослідники. За 15 років роботи її учасникам вдалося дослідити чималу кількість курганів у межах й округі комплексу, а також ділянки поселень в урочищах Лісовий кут і Царина Могила.

Не менш важливими є наукові досягнення фахівців Центру охорони та дослідень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівники – О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова). За більше ніж двадцятирічну діяльність науковців закладу в Більську досліджено чимало курганів та поховань на курганному некрополі «Б», могильнику в ур. Перемірки, Перещепинському курганному могильнику I, в ур. Марченки неподалік Скоробору, вивчено фортифікаційні споруди городища, проведено значні розвідувальні і наглядові роботи. Саме науковці Центру є авторами знаходження найбільш значимого та історично важливого артефакту з теренів пам'ятки – персня-печатки із зображенням колісничого (розкопки 2001 р. на могильнику Перещепине I).

З 1987 р. роботи у Більську розпочала експедиція під керівництвом І. Б. Шрамко. Протягом майже 30 років фактично безперервної роботи

Рис. 2. Більське городище, Західне укріплення.
Зольник № 10.
Дослідження
І. Б. Шрамко, 2012 р.

на Західному укріпленні Ірині Борисівні вдалося розкопати тисячі квадратних метрів унікальних за своєю інформативністю ділянок зольників здебільшого архайчного часу та значно доповнити початковий етап історії городища.

Радує той факт, що на Більському городищі й на сьогодні працює чимало археологів. Зокрема, з 2005 р. долучився до досліджень науковий співробітник Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна С. А. Задніков, а з 2013 р. – розпочав розкопки на Східному укріпленні. До опанування тайн унікального комплексу з 2014 р. приступив амбітний дослідник Д. С. Гречко. Нарешті, з 2015 р. у Більську, після ряду років перерви, працювало аж дві експедиції Інституту археології НАН України (керівники – С. А. Скорий, О. Д. Могилов і С. В. Махортіх). Майже безперервно з 2005 р. діє експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ». Унікальні проекти на кшталт «Літньої польової археологічної школи» утвірджують в думці, що й молоде покоління майбутніх учених активно працюватиме та матиме гідні результати на пам'ятці у майбутньому. Деякі з них (О. В. Ромашко, О. М. Шапорда та ін.) уже здійснили в цьому напрямку перші кроки.

Хотілося б, щоб у найближчі роки дослідження на городищі стали більш масштабними та проводилися за чітко визначенім планом, а підтримка цієї справи з боку благодійних фундацій і держави були на європейському рівні. Слава про пам'ятку вже давно має лунати в світі.

ВОСТОЧНОЕ УКРЕПЛЕНИЕ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА: ТРИДЦАТЬ ЛЕТ ИССЛЕДОВАНИЙ

Ключевые слова: Бельское городище, Восточное укрепление, Б. А. Шрамко, Харьковский университет, скифское время.

В этом году исполнилось 95 лет со дня рождения известного исследователя Бельского городища – Бориса Андреевича Шрамко (1921–2012), изучавшего этот памятник на протяжении нескольких десятилетий.

Одним из объектов изучения при этом стало Восточное укрепление, первые раскопы на котором были заложены ученым в 1959 г. За многие годы систематических работ из практически неисследованного поселения [Шрамко 1987, с. 7–9; Супруненко 2007, с. 15–18, 38–39] Восточное Бельское городище превратилось в один из наиболее информативных памятников на территории Лесостепной Скифии. В общей сложности в пределах укрепления была вскрыта площадь около 50 тыс. м², получена разносторонняя информация о многих сторонах жизни лесостепных племен скифской эпохи.

Подводя краткий итог многолетних исследований Б. А. Шрамко на Бельском городище, хочется отметить ряд основных, наиболее важных открытий, сделанных им при изучении Восточного укрепления [Шрамко И. 2016].

Уже первые годы работ показали перспективность изучения этой части Бельского городища. Укрепление дало новые, интересные материалы для характеристики, прежде всего, различных производств, а также уникальные предметы глиняной пластики, редкие импортные изделия, яркие археологические комплексы. Наиболее важные из них стали предметом детального изучения и охарактеризованы Борисом Андреевичем в многочисленных научных статьях и монографии [Бельское городище в исследованиях Б. А. Шрамко 2016].

Какие же наиболее важные открытия удалось сделать при раскопках Восточного укрепления? Прежде всего, были обнаружены интересные жилые и хозяйствственные объекты, мастерские ремесленников, культовые комплексы, погребения.

В 1959 г. был снят инструментальный план поселения, в его северной части заложены два раскопа общей площадью 355,5 м² [Шрамко 1960, с. 25–44], давшие представление о жилых и хозяйственных комплексах

Восточного Бельска, видах глинобитных печей. Было замечено, что предметы материальной культуры отличаются от выявленных на Западном городище, столовая посуда не имела хорошего лощения. Уже в первый год раскопок были найдены такие редкие предметы, как бронзовое долото и античная пантиканейская монета [Шрамко 1960, с. 30].

В 1960 г. были получены первые результаты металлографических анализов железных изделий, найденных на городище [Шрамко 1961, с. 33].

Интересным оказался участок в пределах раскопов 4–5, заложенных в 1965 г. Здесь были обнаружены остатки нескольких производственных печей – для плавки бронзы и обжига керамики [Шрамко 1966, с. 9, 11]. В одной из хозяйственных ям 6-го раскопа был найден целый восточно-греческий кувшин VI в. до н. э. [Шрамко 1966, с. 18], а в культурном слое, на глубине 0,4 м, обнаружен уникальный инструмент – железный напильник [Шрамко 1966, с. 19].

Начиная с 1965 г., Б. А. Шрамко проводил исследования оборонительных укреплений, снимая профили валов и рвов, делая многочисленные промеры, подчистки обнажений и разрезы, закладывая небольшие раскопы. Исследователю удалось проследить конструкцию южного входа на Восточное городище [Шрамко 1971, с. 7; 1972, с. 2–4].

В 1968 г. в раскопе 16 впервые были зафиксированы остатки ткацкого станка с глиняными грузилами, прослежены ямки от деревянных опор конструкции [Шрамко 1969, с. 21–22]. К редким находкам этого года, несомненно, относится также бронзовая матрица для штамповки золотых бляшек [Шрамко 1969, с. 21–22].

Необычным оказался и участок раскопа 23, на котором были открыты остатки древнего святилища VI–V вв. до н. э. Впервые в лесостепной Скифии было обнаружено большое количество необычно крупных, выразительных зооморфных и антропоморфных статуэток. Коллекция предметов керамической пластики составила 163 экз. [Шрамко 1974, с. 6–7]. Эти предметы, по мнению Б. А. Шрамко, свидетельствовали о развитости земледельческих культов у местного населения, а также о проведении празднеств в городе Гелоне, упоминаемых Геродотом [Шрамко 1973, с. 5–6].

Еще один необычный комплекс, включающий набор разноплановых предметов культовой пластики, был обнаружен в 1981 г. Многофигурная композиция, по мнению ученого, посвящена весеннему празднику первой борозды [Шрамко 1982, с. 18, 29].

Несколько важных производственных объектов удалось обнаружить в раскопе 26, заложенном у восточного вала укрепления. В 1975–1976 гг. здесь были открыты остатки двух помещений – кузницы с горном и мастерской костореза [Шрамко 1976, с. 8–10; 1977, с. 6–7].

Впервые при работах 1978 г. на Восточном укреплении встретились объекты раннеславянской пеньковской культуры, была найдена уни-

кальная бронзовая фибула с греческой надписью [Шрамко 1979, с. 16]. В дальнейшем отдельные комплексы с материалами эпохи раннего средневековья неоднократно встречались при раскопках этого укрепления.

Не менее удачным для археологов оказался и полевой сезон 1984 г. Так, при зачистке дна раскопа, обнаружено большое количество ям диаметром от 0,3 до 0,7 м, в которых были установлены опорные столбы для большого наземного сооружения, по внешнему виду напоминавшего древний храм с выступающими колоннами [Шрамко 1985, с. 9–15]. По материалам раскопок была сделана первая, авторская реконструкция внешнего вида постройки. Открытый комплекс, по мнению автора исследований, являлся подтверждением данных Геродота о существовании в Гелоне деревянных храмов с колоннами [Шрамко 1985, с. 15]. Со временем, Ю. Н. Бойко была подготовлена публикация этого комплекса, предложена его интерпретация, дана реконструкция внешнего вида сооружения, показано его место в идеологических представлениях местного населения [Бойко 1990].

В целом, за десятилетия работ Скифо-славянской археологической экспедицией Харьковского университета на Восточном укреплении было открыто около тысячи разноплановых комплексов, найдено несколько тысяч археологических предметов, среди которых имеются несомненно уникальные вещи. Были получены важные данные для характеристики различных сторон жизни населения, выделены ремесленные кварталы, свидетельствующие о специализации ремесла, организации деятельности ремесленников. Особенности материальной культуры Восточного Бельска второй половины VI–IV вв. до н. э. позволили определить в ней черты местных традиций, новаций, предположить проживание на Бельском городище представителей разных племенных групп. Типы жилых, хозяйственных и производственных объектов, общественных построек дали возможность выделить на укреплении усадьбы разных слоев населения, проследить планировку, определить характер застройки. Всесторонний анализ полученных при раскопках данных дал возможность Б. А. Шрамко доказать, что Бельское городище является крупнейшим экономическим и политическим центром раннего железного века Восточной Европы, который возможно отождествлять с геродотовским городом Гелон.

Литература

- Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвячений 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків: Майдан, 2016. – 606 с.: іл., 4 с. кол. вкл.
- Бойко Ю. Н. Храм города Гелона // Сов. этнография. – М., 1990. – № 3. – С. 52–65.
- Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦОДПА. – К.; Полтава: Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 124, XII с.

- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1959 г. // НА ИА НАНУ. – 1959/29. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 18; 18–а; 18–б; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 3.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 г. // НА ИА НАНУ. – 1960/27. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 19; 19–а; 19–б; НА ЦОДПА – Ф. е. – Спр. 4.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. // НА ИА НАНУ. – 1965/7. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 27; 27–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького в 1968 году // НА ИА НАНУ. – 1968/43. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 33; 33–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. // НА ИА НАНУ. – 1970/70. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 35; 35–а; 35–б.
- Шрамко Б. А.** Отчет Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 г. // НА ИА НАНУ. – 1971/46. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 36; 36–а; 36–б.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1972 г. // НА ИА НАНУ. – 1972/61. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 40; 40–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 г. // НА ИА НАНУ. – 1973/69. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 42; 42–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. // НА ИА НАНУ. – 1975/96. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 44; 44–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет о разведках и раскопках в 1977 году // НА ИА НАНУ. – 1977/95. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 47; 47–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1978 г. // НА ИА НАНУ. – 1978/70. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 48; 48–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1981 г. // НА ИА НАНУ. – 1981/114. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 52; 52–а.
- Шрамко Б. А.** Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 году // НА ИА НАНУ. – 1984/110. – Ф. э.; НА МАХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 55; 55–а.
- Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 187 с.
- Шрамко И. Б. А.** Шрамко – исследователь Бельского городища // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвячений 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків: Майдан, 2016. – С. 14–26.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В БАССЕЙНЕ ВОРСКЛЫ В ПЕРИОД ДО ВОЗНИКОВЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА (XII – IX вв. до н.э.)

Статья посвящена особенностям этнокультурных процессов в Поворское конца II – начала I тыс. до н. э. и историческим судьбам бондарихинского населения широкой округи Бельского городища.

Ключевые слова: Поворсклье, Днепровское лесостепное Левобережье, поздний бронзовый век, бондарихинская культура, чернолесская культура.

Изучение памятников финала поздней бронзы и предскифского периода в бассейне Ворсклы имеет принципиально важное значение для решения вопроса о генезисе ворсклинской и посульско-донецкой локальных групп лесостепной скифообразной культуры. Эталонными для них являются Западное и Восточное укрепления Бельского городища, возникшие на берегу Ворсклы в третьей четверти VIII в. до н. э. и в конце VII в. до н. э. соответственно [8, с. 280–286; 52, с. 105–106]. В статье автор ставит перед собой цель проследить этнокультурные процессы в регионе, протекавшие в конце II – начале I тыс. до н. э.

Историографическая традиция среди их участников в этих событиях выделяет носителей срубной, чернолесской, бондарихинской культуры и племена ранних кочевников (киммерийцев, «протоскифов»-?), оставивших памятники черногоровского и новочеркасского типов.

Особенно большой вклад в разработку этой проблемы внес Б. А. Шрамко, который неоднократно указывал на то, что скифообразная культура типа Восточного Бельска имела в своей основе два компонента – бондарихинский и позднесрубный, при влиянии скифов и населения с культурой жаботинского типа бассейна Ворсклы или Правобережной Лесостепи [48; 49; 50, с. 17–18]. Этих же взглядов придерживалась А. А. Моруженко [38, с. 35–36]. В начале 50-х гг. прошлого века В. А. Ильинская высказывала мысль о том, что памятники посульско-донецкой группы сложились на основе срубной культуры [22, с. 182–185]. О генетической связи бондарихинской культуры с лесостепными памятниками бассейна Псла, дожившими здесь до прихода во второй половине VII в. до н. э. скифов, писал П. Я. Гавриш [17, с. 150–151]. Гипотезу об участии «позднесрубного» населения в генезисе местных этно-культурных образований ран-

него железного века пытались доказать В. Н. Горбов и Р. А. Литвиненко [18, с. 69–79] и в одно время С. И. Берестнев [5, с. 138–140].

Важно отметить, что сторонники «срубной гипотезы» опирались не на памятники классической срубной культуры, называемой сейчас бережновско-маевской, которая прекратила свое существование в конце XIII в. до н. э. [36, с. 19, 21], а на позднейшие из них или генетически связанные со срубной культурно-исторической общностью. К примеру, Б. А. Шрамко имел ввиду памятники белозерской культуры, называя их позднесрубными, что соответствовало общепринятым в то время понятиям. В настоящий период развития знаний о срубной общности в Днепровской Левобережной лесостепи, включая бассейн Ворсклы, установлено что в финале позднего бронзового века (XII–Х вв. до н. э.) бытовали памятники, которые исследователи называют «позднесрубными», «позднейшими срубными», «финальносрубными», «пережиточно-срубными» или «постсрубными». Совсем недавно большинство из них В. А. Ромашко включил в выделенную им новую болгаро-белозерскую культуру XII–Х вв. до н. э. [37]. По его мнению, эти племена в период ББ1 (XII – середина XI вв. до н. э.) сосуществовали с пришлым раннебондарихинским населением с керамикой малобудковского типа и проживали с ними чересполосно. Такая ситуация вполне реальна, на что еще ранее акцентировали внимание С. И. Берестнев [6, с. 106–108] и автор этой статьи [10, с. 220–223].

В. А. Ромашко в бассейне Ворсклы удалось зафиксировать семь таких поселений [37, карта № 2]. В целом он верно определил их датировку и культурную принадлежность. Самое лучшее представление о болгаро-белозерских памятниках периода ББ1 в бассейне Ворсклы дают материалы поселения Любовка 1, раскопанного в 1974 г. экспедицией под руководством Б. А. Шрамко. По находке железного ножа (рис. 1: 6) в землянке этого поселения, весь памятник можно датировать XII–XI в. до н. э. [6, с. 101; 10, с. 223].

В. А. Ромашко сделал попытку выделить в бассейне Ворсклы памятники белозерско-болгарской культуры периода ББ2 (Х в. до н. э.) и отнести к ним известные поселения у с. Ницаха и в ур. Луговое на берегу Мерлы. Очевидно, что исследователь в данном случае допустил ошибку, т. к. оба указанных памятника относятся к позднебондарихинской культуре и только в нижнем горизонте культурного слоя содержат керамику периода ББ1. Во всяком случае, согласно выводам В. А. Ромашко, болгаро-белозерская культура завершает свое существование в конце Х в. до н. э. [37, с. 246–247, 251]. Примерно этим же временем следует датировать исчезновение двух поселений белозерской культуры, обнаруженных полтавскими археологами на берегах Ворсклы [7, карта 8.4, пункты 62 и 94].

Рис. 1. Любовка 1. Материалы богославско-белозерской культуры
(рисунки автора).

1-5, 7-32 – керамика; 6 – обломок железного ножа.

Имеющиеся данные не позволяют нам согласиться с утверждениями В. Н. Горбова и Р. А. Литвиненко о существовании памятников постсрубного типа (в их понятии «позднесрубного» — Ю. Б.) в глубинных районах левобережной лесостепи совместно с бондарихинской культурой вплоть до начала раннего железного века и участия их носителей в генезисе местных культур скифского периода. Этот вывод был сделан исследователями в результате анализа стратиграфии раскопанного А. А. Моруженко многослойного поселения у с. Лихачевка на Ворскле. По их мнению, на этом памятнике существует не потревоженный участок культурного слоя, в котором совместно залегали отложения постсрубного типа и классической бондарихинской культуры. Наши категорические возражения [13, с. 9, 11–12] сводятся к следующему. Во-первых, в данном случае мы имеем дело с открытым археологическим комплексом, содержащим разнокультурные и, скорее всего, нестратифицированные материалы. Во-вторых, во всех закрытых и полузакрытых комплексах бондарихинских памятников середины XI–Х в. до н. э. подобные явления отсутствуют. В-третьих, ни на одном из позднейших бондарихинских поселений IX в. до н. э. бославско-белозерская керамика периода ББ1 и ББ2 не присутствует.

Таким образом, археологическим путем доказано полное отсутствие в бассейне Ворсклы и в других регионах лесостепного Левобережья в предскифское («киммерийское») время памятников постсрубного типа. По меткому замечанию Д. С. Гречко, «срубная» гипотеза может рассматриваться только в историографическом плане [19, с. 17–18].

Бассейн Ворсклы является одним из наиболее насыщенных регионов с памятниками бондарихинской культуры лесостепного Левобережья. Здесь они представлены поселениями, грунтовыми могильниками, курганом [7, с. 108, карта 8.4], относящимися ко всем периодам развития культуры [9, с. 104–105]. В контексте рассматриваемой темы мы коснемся характеристики только самых поздних из них.

Картографирование бондарихинских памятников указывает на хронологические изменения в ареале их распространения. Наибольшую территорию они занимали во времена бытования поселений типа ур. Бондариха – Оскол 1, т. е. в середине XI–Х вв. до н. э. (всего более 220 пунктов), когда «бондарихинцы» появляются за пределами Днепро-Донецкой лесостепи в Северном Предстепье (бассейн Орели), продвигаются в Среднее Подонцовое до современного г. Луганска, а также по Осколу в лесостепное Подонье (район рр. Дон – Воронеж) и далее в бассейны Цны, Мокши (Мордовия), Среднее Поочье (Рязанская обл.). Все это напоминает «демографический взрыв». В некоторых местах, даже в условиях дальнейшего ухудшения природно-климатической ситуации, фиксируется явное перенаселение. Только на узком участке Среднего Подонцового от устья

р. Оскол до г. Луганск открыто около 30 поселений, расположенных иногда в одном-трех километрах друг от друга.

На позднем этапе развития бондарихинской культуры наблюдаются совершенно противоположные явления – резкое сокращение количества памятников и, соответственно, ее ареала. К финальному периоду, который синхронен позднечернолесской культуре, мы можем отнести не более 30 (!) поселений. Все они занимают лесостепную полосу от р. Оскол (район г. Валуйки), берега Северского Донца и его притоков (севернее г. Балаклея), бассейна Ворсклы (севернее Бельского городища). Единичные поселения встречены также в верховьях Хорола и Сулы. Столь кардинальные по масштабам изменения можно связать не только с кризисными явлениями экологического характера, но и с военной угрозой со стороны ранних кочевников степной полосы юга Восточной Европы. В IX–VIII вв. до н. э. в Среднем Подонцевье, в низовьях Ворсклы, Приорелье и лесостепном Подонье, появляются подкурганные погребения черногоровского и новочеркасского типов [12, с. 44–47; 34, с. 20–30]. В Среднем Поочье на смену «бондарихинцам-мигрантам» приходят племена с раннетекстильной керамикой городецкой культуры раннего железного века [12, с. 47].

По мнению Г. Т. Ковпаненко, сложные этнокультурные процессы проходили и в бассейне Ворсклы, где автором статьи с «киммерийским» временем атрибутируется 9 поселений и один курган. После раскопок поселений у с. Хухры (рис. 2) и Ницахи (рис. 3) она сделала очень важный и ответственный вывод – на берега Ворсклы, обжитые «бондарихинцами», из днепровского лесостепного Правобережья проникли племена позднечернолесской культуры. В итоге этого события, по ее мнению, местные жители были вытеснены, а сами «чернолесцы» спустя некоторое время создали в бассейне Ворсклы памятники с керамикой жаботинского типа [29; 30, с. 33–41, 48]. К чернолесской культуре исследовательница причислила также погребение с трупосожжением и богатым снаряжением воина-всадника новочеркасского типа у с. Бутенки и различные случайные находки «чернолесского» типа в бассейне Ворсклы и сопредельных к нему районах.

Гипотезу Г. Т. Ковпаненко поддержали почти все специалисты в области археологии предскифского периода и скифологии. Даже в переизданном в 1986 г. втором томе «Археологии Украинской ССР» помещена карта, на которой почти вся левобережная лесостепь занята чернолесскими памятниками [25, карта 1]. В последние годы наиболее активно в ее поддержку выступает Н. П. Шевченко, которая выделяет два этапа в миграционном движении «чернолесцев» на Днепровское Левобережье. По ее вполне обоснованному выводу, освоение племенами чернолесской культуры новых территорий началось еще на ранних этапах существова-

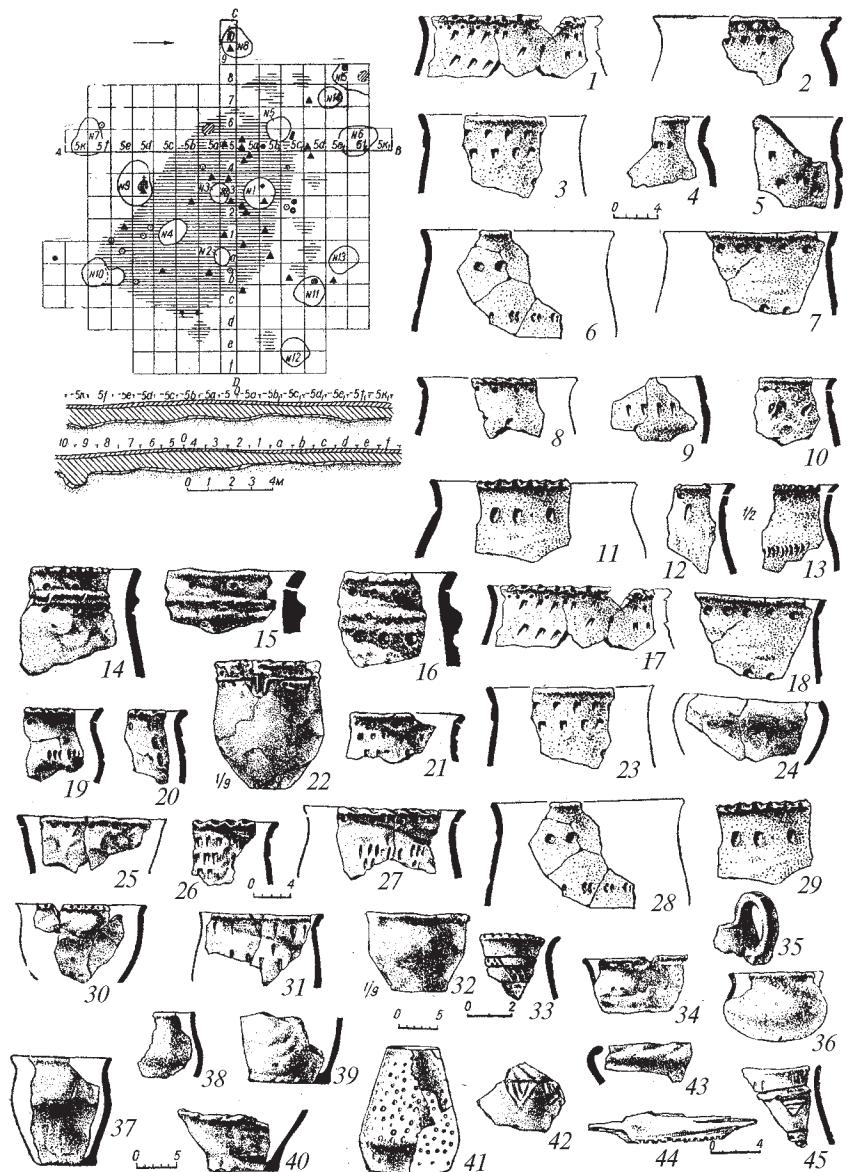

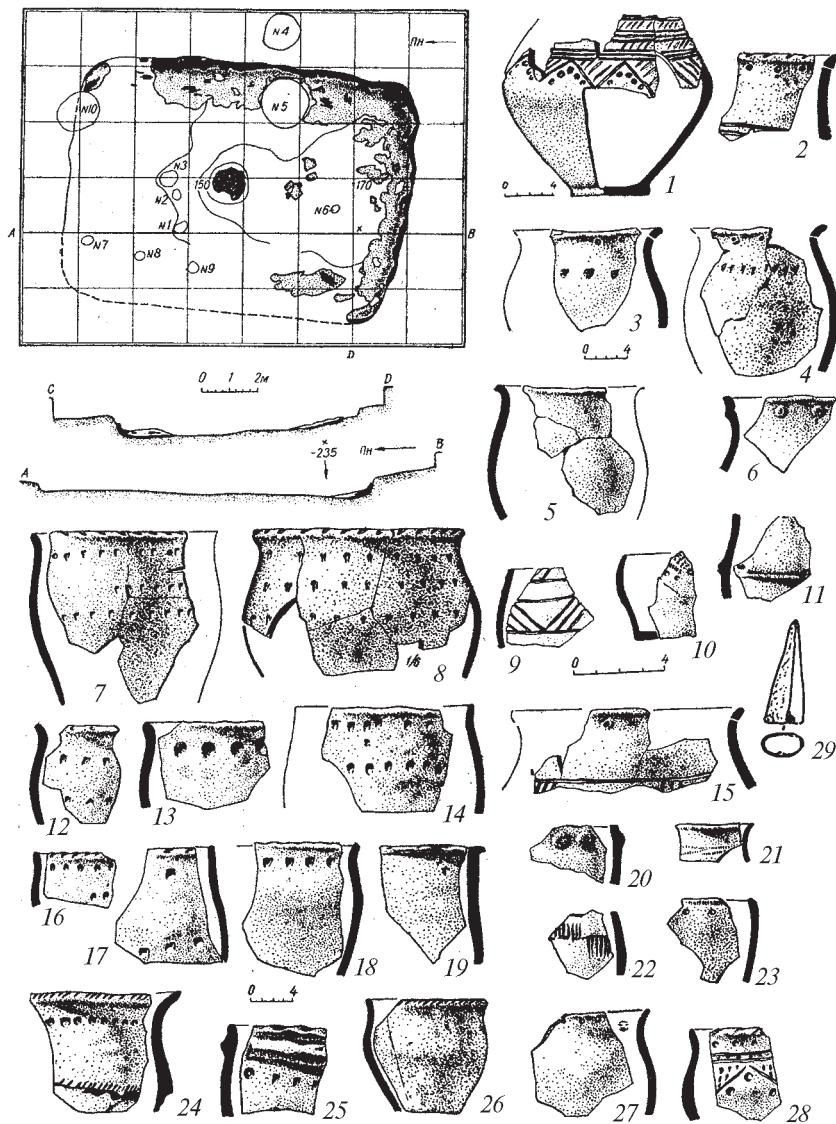
Рис. 2. Хухра, поселение. План жилища и находки (по Г. Т. Ковпаниенко).
1-43, 45 – керамика; 44 – костяной штамп.

ния культуры [46; 47], что подтверждается не только известными науке памятниками в междуречье Орели и Самары, но и многочисленными и разнотипными памятниками раннего чернолесья, обнаруженными и исследованными полтавскими археологами [32; 41; 42; 43] в Приднепровской террасовой низменности и в низовьях Псла. Однако ее утверждение о продвижении «чернолесцев» далее на восток — вплоть до Северского Донца — не подтверждено наличием здесь соответствующих памятников. Нельзя согласиться и с выводами, что на втором, будто бы более интенсивном и широкомасштабном этапе, переселенцы сПравобережья достигают даже берегов р. Хорол. При этом она ссылается на только одно обнаруженное в ходе разведок поселение в г. Хорол [16, с. 374–375]. Но на этом памятнике, кроме нескольких фрагментов посуды позднечернолесского типа, встречается и позднебондарихинская керамика.

Самым первым, кто выступил с критикой гипотезы Г. Т. Ковпаненко, был Б. А. Шрамко [48, с. 161], который указал, что материалы поселений типа Хухры и Ницахи свидетельствуют о другом. Здесь нет четкого стратиграфического разграничения отложений указанных культур, что позволяет видеть не смену населения, а единое направление развития бондарихинской культуры в лесостепную скифского периода, но под влиянием правобережной культуры чернолесского и жаботинского типа. Кстати, Г. Т. Ковпаненко и В. А. Ильинская также признавали возможность существования бондарихинских поселений в бассейне Ворсклы до самого начала VIII в. до н. э., о чем свидетельствуют признаки влияния чернолесской культуры (сосуды с проколами по краю), найденные на поселении у с. Хухра [23, с. 33; 31, с. 49].

В качестве дополнения к замечаниям Б. А. Шрамко по поводу Хухринского поселения, отметим тот факт, что, как писала сама Г. Т. Ковпаненко, т. н. «чернолесская» керамика происходит не из культурного горизонта, а выделена ею типологическим путем среди материалов раннескифского периода [29, с. 99; 30, с. 33]. Автор раскопок отмечала, что возле жилищ и за их пределами было открыто 36 хозяйственных ям, но ни одна из них не относится к чернолесскому времени.

Б. А. Шрамко обращал внимание на отсутствие в бассейне Ворсклы настоящих чернолесских городищ, а попытку Г. Т. Ковпаненко собрать археологические доказательства существования в этом регионе чернолесской культуры в виде случайных находок [37, с. 47, рис. 19] считал безуспешной. В частности, он указал на корчагу из Кириковки, которая относится не к случайным находкам, а происходит из погребения 2 кургана 10 скифского времени, раскопанного Е. Н. Мельник. Однако сосуд может быть более древним, т. к. по форме и декору ближе к нему стоит аналогичная корчага черногоровской культуры [45, с. 54, рис. 23] из степного погре-

Рис. 3. Ницаха, Хухра. План жилища и находки из поселений
(по Г. Т. Ковпаненко).

1-28 – керамика; 29 – бронзовое украшение.

бения 3 кургана 56 у с. Любимовка. Тюльпановидный горшок из Глинска на правом берегу Сулы имеет множество аналогий среди керамики скифского периода.

От себя добавим, что Переяславский клад, найденный в Днепре у современного Переяслава, как и бронзовый браслет из пгт Семеновка бывшего Хорольского района, относятся исключительно к восточнотшинецкой культуре позднего бронзового века [2, рис. 30; табл. XXIII]. Бронзовая и железная серьги и бронзовая булавка со спирально закрученной головкой из Лихачевки на Ворскле находят прямые аналоги среди украшений скифского типа V–IV вв. до н. э. [19, с. 220, рис. 73: 13–15; с. 224, рис. 77: 1–3]. Бронзовое звено от удил и восьмерковидная бляха имели распространение среди древностей новочеркасского типа.

Очень важное значение для понимания сути затронутой проблемы имеют материалы поселения у с. Ницаха. Г. Т. Ковпаненко отметила, что на этом памятнике также было небольшое количество керамики чернолесского типа.

Вообще-то, это поселение, по данным В. А. Ильинской [24, с. 92] и Г. Т. Ковпаненко [31, с. 25–29, 40–41], в списке памятников бондарихинской культуры числится одним из наиболее ранних. Основными аргументами, на которые они ссылались, были находки малобудковской керамики в нижнем горизонте этого памятника и архаический облик посуды бондарихинского типа из его жилищ. Причину прекращения жизни на селище исследовательницы видели в появлении на этом же месте поселения второй ступени чернолесской культуры.

Однако анализ стратиграфии и всех категорий артефактов, обнаруженных в комплексах этого поселения, все-таки позволяет датировать его позднебондарихинским временем. Например, в жилище из раскопа 2 встречена не только кухонная посуда, но и тарная. Большая часть кухонных горшков имеет отогнутые наружу венчики, выделенную шейку, округлые бока (рис. 3: 7, 8, 12, 24), но имеются сосуды и с прямыми стенками, невыделенной шейкой и слегка отогнутыми венчиками (рис. 3: 13, 14, 16, 18). У последних плечики расположены в верхней трети высоты тулов, что сближает их с третьим типом бондарихинских горшков по нашей типологии. Орнаментом украшалась верхняя часть сосудов, или же он был размещен под венчиком. В основном, использовались тычки и пальцевые вдавления, расположенные горизонтально в один-три ряда. В качестве отощителя преимущественно использовался песок.

Датировку всего этого комплекса определяют обломки лощеной корчаги биконической формы, с невысокой шейкой и раздутым округлым туловом (рис. 3: 1). В верхней части они орнаментированы резными линиями в виде горизонтального пояса, от которого вершинами вниз

спускаются заштрихованные треугольники, обрамленные круглыми отпечатками в виде кружка в кружке. Г. Т. Ковпаненко совершенно справедливо сравнила их с позднечернолесской посудой. Подобные корчаги часто встречаются и на памятниках культуры Гава [53, p. 64–70; 55, p. 45–47]. Незамкнутые орнаментальные фризы и композиции со свисающих треугольников (рис. 3: 28) имеют ближайшие аналоги в позднечернолесской керамике, на посуде Козия-Сахарна и Бабадаг 1 [20, c. 285]. Наконец, в этом же жилище поселения Ницаха найдено украшение в виде конуса, высотой 3 см, свернутое из листовой бронзы (рис. 3: 29). Точно такие же изделия найдены в женских погребениях в Подунавье (погребение 13 могильника Фюзешабонь-Кеттошалом [53, s. 281, abb. 9: 2-19], погребения 94 могильника Мезочат-Хорчогош [55, s. 233, ris. 49: 34–41] и кургана 1 могильника Сахарна 1 в Молдавии [26, c. 198, рис. 1: 12], которые датируются IX в. до н. э., а, возможно, и его второй половиной [55, s. 232].

По мнению Г. Т. Ковпаненко, на Ницахе был позднечернолесский горизонт, который будто бы уничтожен пахотой. В небольшом количестве «чернолесская» керамика обнаружена исследовательницей в южной части поселения в зольнике на раскопе 1 и в культурном слое над котлованом землянки в траншее 2 [31, с. 41]. Однако в опубликованных ею рисунках, в этих образцах видны не «чисто» чернолесские черты, а гибридные чернолесско-бондарихинские проявления.

Самые поздние бондарихинские поселения в этом регионе обнаружены на берегах р. Мерла у сс. Зубовка, Малая Рублевка (С. И. Берестнев), хут. Петровского, Луговое, ур. Березовая Роща (Б. А. Шрамко) и возле с. Барановка (С. И. Воловик) в верховьях Ворсклы [9; 13, с. 40–41]. Как и на всех других позднебондарихинских памятниках, здесь представлена керамика, аналогичная позднечернолесской культуре (рис. 4; 5) и синкретические бондарихинско-чернолесские образцы.

Наибольший интерес вызывают материалы поселения у с. Зубовка (рис. 4). Среди его керамического комплекса выделяются фрагменты толстостенных кухонных горшков с примесью крупного шамота в тесте, украшенных горизонтальными рядами тычков, треугольниками с опущенными вниз вершинами, образованными круглыми ямками и налепными валиками (рис. 4: 3, 6, 9, 15). Все они часто сочетаются со сквозными проколами под краем венчика (рис. 4: 2, 15). На одном из горшков имеются сакральные знаки в виде косого креста с «крючками» и заполненного зерновидными наколами ромба (рис. 4: 16). В одном стратиграфическом горизонте бондарихинского культурного слоя обнаружены обломки 20 сосудов столового назначения (лощеных кубков, корчаг и мисок), украшенных резным геометрическим орнаментом, состоящим из ромбов, групп треугольников, «лесенок», а также конических налепов (рис. 4: 1, 4,

5, 7, 8, 10, 13, 14). Часто их концы увенчаны оттисками кольцевого штампа («кружок в кружке»). Бортики мисок украшались косыми прочерченными линиями. Все эти образцы находят аналогии в позднечернолесских древностях [20, рис. 4: 3–4, 13–14; рис. 5: 1, 4, 19–21] и материалах поздней Сахарны [21, рис. 2: 1, 6, 10, 15].

Для уточнения абсолютной хронологии большое значение имеет орнаментация одной из корчаг, состоящий из группы заштрихованных треугольников (рис. 4: 7). Почти идентичный рисунок украшал костяную пластинку, найденную в коллективном погребении 2/1971 на городище лужицкой культуры Гомолава в Польше (конец На В3) [55, с. 233, ris. 49, 53].

Таким образом, позднейшие бондарихинские памятники бассейна Ворсклы являются не только синхронными позднему Чернолесью [3, с. 73], но и периоду Сахарна II в. / поздняя Сахарна середины-конца IX в. до н. э. [21, с. 46]. Видимо, они прекращают свое существование одновременно с финалом существования позднечернолесских городищ, т. е. где-то в промежутке 825–801 гг. до н. э. [27, с. 36].

Среди причин гибели памятников этих двух культур наиболее вероятной является инвазия со стороны ранних кочевников, в результате которой сгорели чернолесские городища и землянка на поселении Ницаха. Обычно исследователи связывают эти факты с нашествием кочевых племен черногоровской культуры в пределах 834–820 гг. до н. э. [27, с. 36–37; 28, с. 282–287]. Ярким примером, доказывающим пребывание в левобережной лесостепи племен черногоровской культуры (то ли киммерийцев, то ли «протоскифов»), является находка в верховьях Сулы Мацковецкого («Лубенского») клада, который датируется концом IX – началом VIII вв. до н. э. [27; 41].

Для нас значительный интерес вызывает тот факт, что с этим кладом связаны три тюльпановидных сосуда, которые имеют очень близкое сходство с горшком из жилища на поселении Хухра (рис. 2: 22) и сосудом, найденным на бондарихинском поселении у с. Засулье (ур. Лящевка) Лубенского района [16, с. 75, рис. 1]. Их объединяет и форма корпуса, и система орнаментации. С учетом того, что кочевники пользовались, в основном, посудой своих оседлых соседей, можно предположить, что сосуды из этого клада были взяты у местного бондарихинского населения. Как было указано выше, подкурганное погребение у Кириковки мы тоже склонны относить к черногоровской культуре.

Завершая анализ имеющихся в нашем распоряжении археологических источников по обозначенной теме, отметим, что ни одна местная культура финала поздней бронзы и предскифского периода не доживает до времени возникновения Бельского городища [51]. Следовательно, их носители не брали участие в сложении памятников жаботинского и посульско-до-

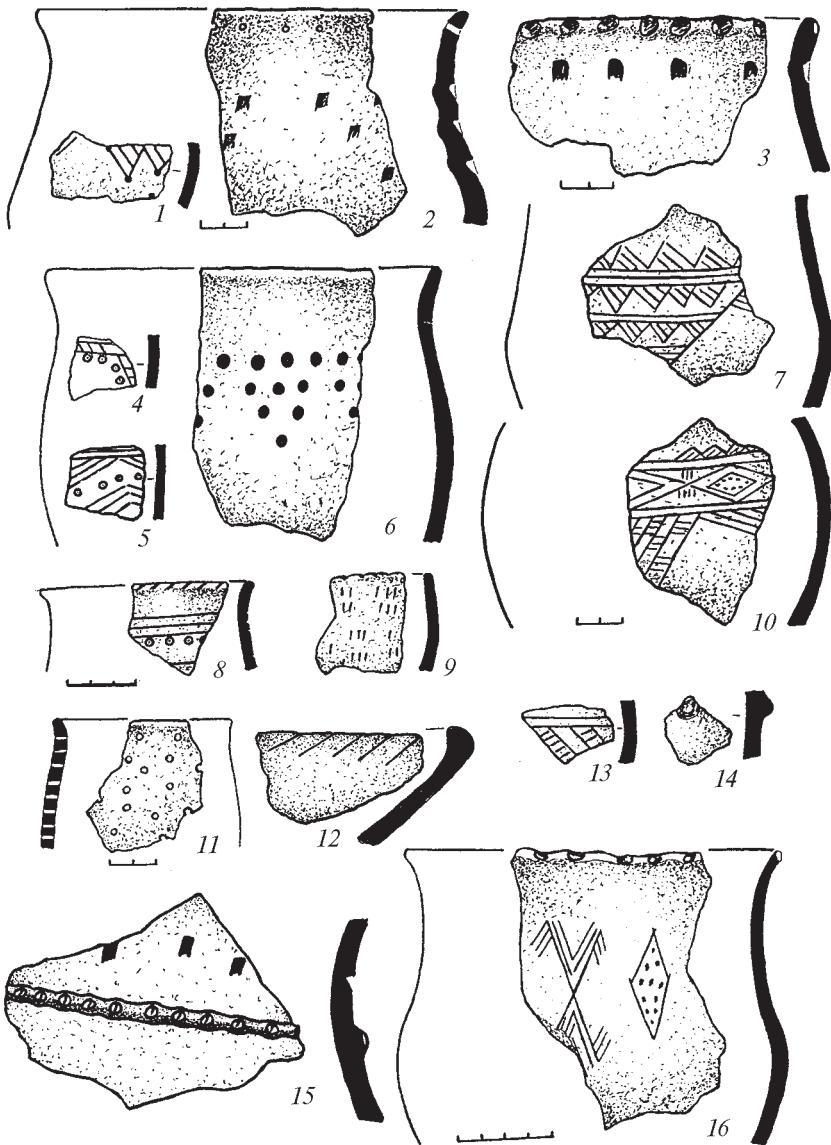

Рис. 4. Зубовка. Найдки из поселения (*рисунки автора*).

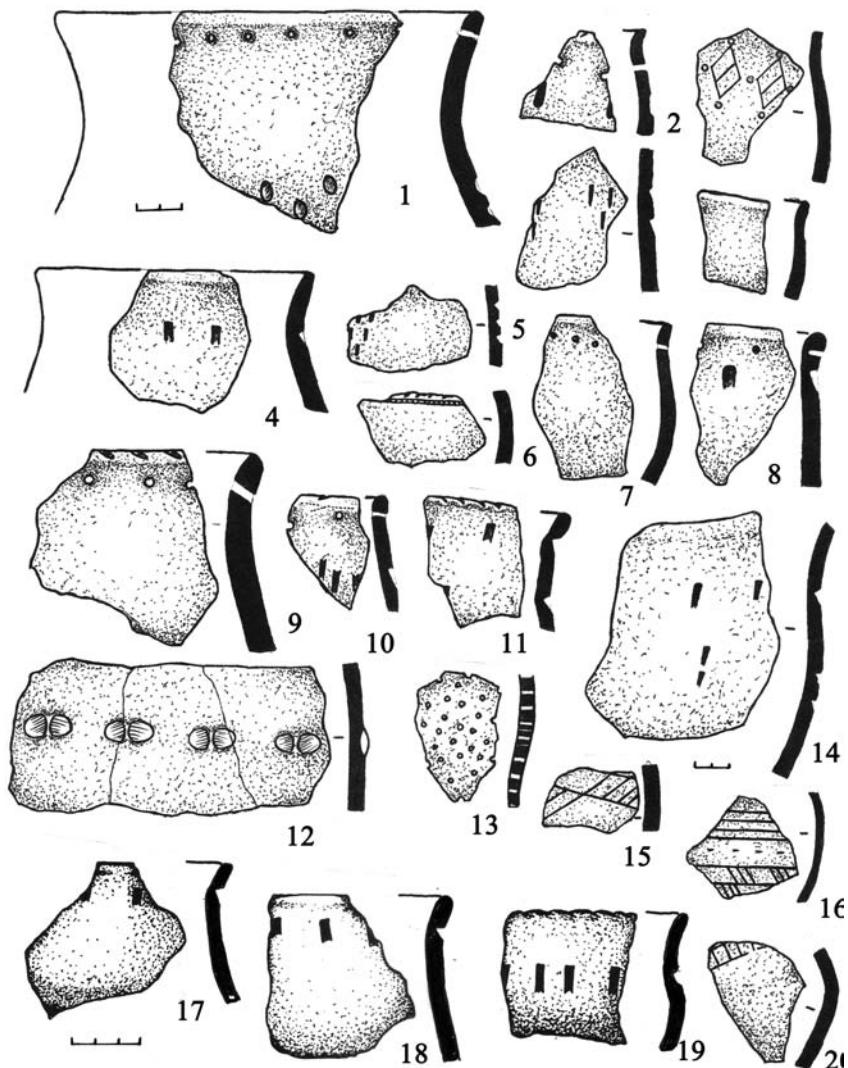

Рис. 5. Керамика из позднебондарихинских поселений на р. Мерла
(рисунки автора).

1-10, 12-17 – поселение у хут. Петровского;
11, 18-21 – поселение в ур. Березовая Роща.

нецкого типов. Вместе с тем, уже сейчас появляются основания для выделения в левобережной лесостепи нового, доскифского культурно-хронологического горизонта, связанного с черногоровско-новочеркасскими древностями [1; 4; 15; 33]. Однако, это тема для другого исследования.

Литература

1. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – К., 2000. – 236 с.
2. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – 265 с.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982. – 209 с.
4. Берестнев С. И. О погребениях предскифского периода левобережной лесостепи Украины // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1985. – С. 98–107.
5. Берестнев С. И. Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского лесостепного Левобережья в начале раннего железного века // РА. – 1994. – № 3. – С. 121–140.
6. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). – Харьков, 2001. – 264 с.
7. Білоусько О. А., Супруненко О. Б. Давня історія Полтавщини: ХХ тисячоліття до н. е. – V століття. – Полтава, 2004. – 200, 7 с.
8. Брюко И. В. Финал горизонта «штампованный» керамики раннего железного века Украинской Лесостепи // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 280–286.
9. Буйнов Ю. В. Пам'ятки бондарихинської культури в басейні Ворскли // Тез. доп. і повід. першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. – Полтава, 1989. – С. 104–105.
10. Буйнов Ю. В. Срубная культурно-историческая общность и бондарихинская культура: вопросы хронологии и взаимосвязей // Бронзовый век Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Матер. междунар. научн. конф. «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы» (23–28 апреля 2001 г.). – Самара, 2001. – С. 220–223.
11. Буйнов Ю. В. Бондарихинская и чернолесская культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине) // Древности – 2005. – Харьков, 2005. – С. 246–256.
12. Буйнов Ю. В. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры // РА. – 2006. – № 2. – С. 39–50.
13. Буйнов Ю. В. К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – Вип. № 41. – С. 7–17.
14. Буйнов Ю. В. Восточнопольский вектор генезиса памятников малобудковского типа финала бронзового века // Древности – 2014-2015. – Харьков, 2015. – С. 150–165.
15. Буйнов Ю. В., Грубник-Буйнова Л. П. Бронзовые изделия предскифского периода из Днепровского лесостепного Левобережья // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1985. – С. 108–119.

16. Гавриленко І. М., Супруненко О. Б. Археологічні розвідки в Хоролі // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Ч. 3. – С. 107–109.
17. Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в Лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припілля). – Полтава, 2000. – 232 с.
18. Горбов В. Н., Литвиненко Р. А. К вопросу о населении бассейна р. Ворскла в конце бронзового века // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 69–79.
19. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – К., 2010. – 286 с.
20. Дараган М. Н. О финале культуры позднего чернолесья в Среднем Поднепровье // На пошану Софії Станіславівни Березанської: зб. наук. пр. – К., 2005. – С. 283–296.
21. Дараган Марина, Кашуба Майя. Аргументы к ранней дате основания Жаботинского поселения // Revista Archeologică. – 2008. – Serie nouă. – Vol. IV, nr. 2. – Р. 40–73.
22. Ильинская В. А. Керамика скифских погребений Посулья // ВССА. – М., 1954. – С. 168–185.
23. Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. – 1961. – № 1. – С. 26–45.
24. Ильинская В. А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. – 1969. – № 2. – С. 95–105.
25. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Киммерийское время (IX – первая половина VII вв. до н. э.) // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 2. – С. 18–43.
26. Кашуба М. Т., Гольцева Н. В. Сахарнянский могильник I (Цыглэу) // СА. – 1991. – № 1. – С. 197–213.
27. Ключко Віктор. Лубенський скарб // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2003. – Ч. 4. – С. 30–37.
28. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.). – К., 2006. – 336 с.
29. Ковпаненко Г. Т. Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки // Археологія. – 1957. – Т. 11. – С. 95–105.
30. Ковпаненко Г. Т. Погребение VIII–VII вв. до н. э. в бассейне реки Ворсклы // КСИА АН УССР. – К., 1962. – Вып. 12. – С. 66–72.
31. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К., 1967. – 188 с.
32. Кулатова І. М., Лямкін В. В. Ранньочорнолісське поселення у пониззі Псла // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – №№ 1–2 (21–22) – С. 47–52.
33. Махортых С. В. Про північнокавказькі бронзи X–VIII ст. до н. е. Лівобережної України // АЛЛУ. – № 1–2 (3–4). – Полтава, 1998. – С. 23–25.
34. Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. – М., 1999. – 160 с.
35. Моруженко А. А. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скіфское время // СА. – 1983. – № 4. – С. 25–40.
36. Отрошенко В. В. История племен зрубной спільноті: автореф. ... дис. докт. іст. наук. – К., 2002. – 33 с.

37. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). – К., 2013. – 592 с.
38. **Рыбаков Б. А.** Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. – М., 1979. – 247 с.
39. **Сидоренко О. В.** Нова знахідка із Засулля // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 75–76.
40. **Скорий С. А., Супруненко А. Б., Сидоренко А. В.** К изучению Мацковецкого («Лубенского») клада в Посулье // СЛП – 2016. – К., 2016. – С. 63–72.
41. **Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.** Дослідження чорноліського селища Єрестівка II на Кременчукчині у 2008 р. // АДУ 2009 р. – К., 2010. – С. 408–411.
42. **Супруненко О. Б., Скорий С. А.** Культовый комплекс пізньочорноліської культури на півдні Полтавщини // АДУ 2009 р. – К., 2009. – С. 401–403.
43. **Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В.** Дослідження чорноліських старожитностей на півдні Полтавщини // Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко. – Харьков, 2001. – С. 290–303.
44. **Тереножкин А. И.** Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – 248 с.
45. **Тереножкин А. И.** Киммерийцы. – К., 1976. – 222 с.
46. **Шевченко Н. П.** Памятники чернолесской культуры среднеднепровского Левобережья // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. II. – С. 29–30.
47. **Шевченко Н. П.** Міграційний рух на Лівобережжя передскіфської доби // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 374–375.
48. **Шрамко Б. А.** Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепового Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1972. – Вип. 14. – С. 153–163.
49. **Шрамко Б. А.** Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей// АСГЭ. – Л., 1983. – № 23. – С. 73–79.
50. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – 187 с.
51. **Шрамко И. Б.** О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Карпатії. – К., 2004. – С. 103–106.
52. **Kemenczei T.** Die Spätbronzezeit Nordostungarns. – Budapest, 1984. – 207 s.
53. **Metzner–Nebelsick Corola.** Wo sind die Frauen der Kimmerier? Ein Beitrag zum Kulturkontakt zwischen Kaukasus, nordpontischen Steppen und Karpatenbecken am Beispiel der Frauentrachten des 9. und 8. Jahrhunderts v. Chr. / C. Metzner-Nebelsick // Kimmerowie. Scytovia. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego. – Krakow: Księgarnia akademika, 2004. – S. 271–290.
54. **Morintz S.** Noi date si problem privind perioadele hallstat tiana timpurie si majlocie in zona istropontica (Cercetarile de la Badagad) / S. Morintz // Thracia – Dacica. 1987. – Т. VIII. – № 1-2. – Р. 39–71.
55. **Chochorowski J.** Ekspansja kimmerijska na tereny Europy Środkowej – Kraków, 2004. – 290 s.

К ВОПРОСУ О СЕВЕРНЫХ ПРЕДЕЛАХ ГЕРОДОТОВОЙ СКИФИИ

В статье рассматриваются проблемы реконструкции северных пределов Скифии и памятники раннего железного века в Посеймье.

Ключевые слова: Геродотова Скифия, Бельское городище, Посеймье, Черниговское Подесенье, юхновская культура, лесостепная культура скифского времени.

1. Проблема северной границы Геродотовой Скифии. В работе В. Ю. Мурзина, посвященной анализу северных пределов Геродотовой Скифии, были рассмотрены концептуальные аспекты этой и других проблем, связанных с ней. Обоснование выдвинутых положений В. Ю. Мурзин построил на собственных наработках, базирующихся на обширной базе многолетних авторских исследований Бельского городища и в степи, а также привлек материалы скифского времени территории Правобережья Днепра, использовав положения работ С. А. Скорого, не вызывающие у него возражений, наряду с этнографическими данными о перекочевках татарских орд [14, с. 29–30, 32]. Дискуссия С. А. Скорого с В. Ю. Мурзиным по вопросам, касающимся данной статьи, изложена в публикациях исследователей. Однако расхождения названных специалистов имеют лишь косвенное отношение к рассматриваемому вопросу, поскольку касаются причин и обстоятельств появления Бельского городища [22, с. 70–72], но не его роли для территории Днепровского Левобережья.

В статье, о которой идет речь, В. Ю. Мурзин изложил свое видение ряда вопросов, которые могут быть решены исключительно на археологических материалах. Именно эти положения исследователя рассматриваются ниже.

1. По мнению В. Ю. Мурзина, линия северной границы Геродотовой Скифии, проходящая в пределах лесостепи и Полесья, на разных отрезках времени была разной [14, с. 29]. Наличие подгорцевских и мицградских памятников в Киевском Полесье и их расположение в районе северных окрестностей Киева и самого города на одной территории со скифскими, центром которых является Большое Ходосовское городище [5], а также юхновских и скифских слоев на одних и тех же городищах Путятильского и Курского Посеймья, как и городищ с исключительно скиф-

скими материалами в двух последних регионах, подтверждает высказанное В. Ю. Мурзиным предположение археологическими материалами.

Проблема соотношения юхновских и скифоидных материалов на памятниках среднего (путевльского) отрезка течения Сейма была поставлена О. Н. Мельниковской в отчетной документации по итогам разведок в бассейне р. Сейм, во время которой были обследованы городища у сс. Линово, Волынцево (ур. Курган), Воргол (ур. Вишневая гора), Ховзовка, а также селища у с. Литвиновичи (ур. Великая Страшонка), Волынцево (ур. Стан). Именно она отметила наличие на городищах у сс. Ховзовка и Ширяево (Ст. Гончары), помимо скифских, также и юхновских материалов [13, арк. 2–3]. Вывод об отсутствии на путевльском участке течения Сейма юхновских находок [2, с. 113], таким образом, О. О. Билинским был сделан совершенно безосновательно. Лаконичные описания и планы городищ у сс. Новая Слобода, Будища, Викторово, Ховзовка, обследованных автором этой публикации, помещены в том же издании, что и упомянутая ниже работа В. П. Андриенко [16, с. 167, рис. 1, а–г], о которой речь идет в публикациях О. О. Билинского. Они, как и другие памятники Посеймья, перечислены и в более поздней коллективной работе, написанной с участием автора. Следует отметить, что в последней ошибочно указано на наличие юхновских материалов на городище Линово, а не названных выше памятниках, осмотренных О. Н. Мельниковской [11, с. 17–19].

Памятники, с которых происходят юхновские находки, южнее Сейма на Левобережье немногочисленны. Помимо воробьевского погребения в верховьях Псла, это — поселение Великие Будки в верхнем течении Сулы [4, с. 207–209, 213–216, рис. 43–45] и Большое Горнальское городище [24, с. 124, 132, рис. 4, 10–11]. Следует отметить, что в публикации А. А. Чубура не учтен еще один тип анализируемых им украшений — из Подгорцевского селища. Имеются основания считать их характерными для подгорцевских древностей, такой предмет происходит из Гаймановой могилы [12, с. 70–71, 121, рис. 42, 5], что является свидетельством контактов степного скифского населения с обитателями Киевского Полесья и не противоречит высказанному В. Ю. Мурзиным предположению о проникновении степных скифов в Черниговское Подесенье. Ажурная булавка посеймского типа (тип 2) найдена у с. Лихачевки на р. Мерла, в ближайшей окрестности Бельского городища, еще одна — верхнеокского типа (тип 1-а) — представляет собой беспаспортную находку из Левобережья [24, с. 127]. В свете этих находок предположение Б. А. Шрамко о деталях оленьей упряжи из Бельского городища вовсе не выглядит сомнительным.

Находки предметов, характерных для культур лесной зоны, на памятниках скифского облика Днепровского лесостепного Левобережья

(Горналь, Полтава) являются свидетельствами связей, характер которых нельзя интерпретировать однозначно [18, с. 80, 95, рис. 2: 1–2].

В последние годы появились новые, ранее не анализируемые материалы о соотношении юхновской и скифской лесостепной культур и их хронологии. В частности, на исследованном у Липинского городища (на последнем имеется слой раннего железного века с материалами как скифской, так и юхновской культур), в раскопе поселении Студеновский, где открыта часть юхновской постройки, обнаружена гвоздевидная булавка (раскопки В. В. и О. Н. Енуковых, материалы не опубликованы).

2. Бельское городище рассматривается В. Ю. Мурзиным как центр политического и экономического контроля царских скифов за аборигенным населением. Учитывая роль Бельского городища в поддержании контроля за системой путей, соединенных неподалеку от городища с Муравским шляхом [14, с. 30], можно предполагать «закрепление» за городищем находящейся к востоку от Сулы сферы влияния на северной границе Геродотовой Скифии. Логичным является предположение, базирующееся на точке зрения В. Ю. Мурзина, что северные границы Геродотовой Скифии и ареал влияния Бельского городища совпадают. Можно добавить, что это совпадение, если и не полное, то частичное. Упомянутое выше Большое Ходосовское городище, входящее в число крупнейших городищ раннего железного века, было скифским центром у границ Черниговского Подесенья.

3. В. Ю. Мурзин предложил практическое решение вопроса о территориальных пределах Геродотовой Скифии для участка Черниговского Подесенья, при этом им отмечается путь проникновения степных скифов в указанный регион через Бориспольский степной коридор, проходящий вдоль левого берега Днепра [14, с. 30]. Черниговское Подесенье располагается севернее и северо-западнее Сулы, рассматриваемой В. Ю. Мурзиным в роли северной границы Геродотовой Скифии, а курганные памятники Посулья интерпретируются им как Геррос для периода середины VII – начала V вв. до н. э. Поскольку Сула, в отличие от Сейма, течет в юго-западном направлении, как и большинство притоков Днепра в Левобережной Лесостепи, следует уточнить, что, скорее всего, речь может идти о группе памятников скифского времени верхнего течения Сулы, где она течет почти параллельно Сейму, поворачивая на юг в районе г. Ромны.

Черниговское Подесенье находится на значительном удалении от Бельского городища к северо-западу, имеет явно выраженные черты культурного своеобразия, обусловленные взаимодействием скифской и юхновской культур. Насколько они отличаются от расположенного строго севернее Бельского городища Путивльского и северо-востоку – Рыльского и Курского Посеймья, еще предстоит выяснить. В данном случае

наличие отличий в культурном и хронологическом планах, а также в своеобразии ассортимента находок скифского времени, встречающихся на памятниках или отличие таковых, нуждаются в специальном исследовании. Имеется в виду то обстоятельство, что помимо предметов, обычно оцениваемых как импорты (наиболее характерными являются амфоры), могут встречаться военные трофеи, дары и другие свидетельства этнических и торговых контактов. Решение этих вопросов зависит от анализа конкретных археологических материалов. Необходимы не отдельные находки, а стационарно исследованные закрытые комплексы. Без таковых, по часто употребляемому выражению И. И. Ляпушкина, речь идет о декларациях и спекуляциях.

В связи с отмеченным, встает и вопрос о стратиграфии насыпи кургана Черная могила в Чернигове. Нет полной уверенности, что он был полностью сооружен в X в., а не использован для погребения в существующем кургане скифского времени (или эпохи бронзы). Имеются многочисленные случаи досыпок отдельных насыпей для совершения впускных погребений, отчего менялись очертания курганов, в первую очередь крутизна склонов, и даже создание нового большого кургана над целой группой мелких (Стовбуевата могила у г. Гориши Плавни, исследованная А. Б. Супруненко и И. Н. Кулатовой, дает примеры в обоих случаях, материалы исследований еще не опубликованы).

Группа памятников раннего железного века среднего течения Сейма имеет важное значение для решения проблемы северных пределов Геродотовой Скифии, в данном случае это равнозначно очерчиванию сферы влияния Бельского городища и контактной зоны населения лесостепи скифской эпохи с носителями лесных культур, в первую очередь юхновской. При этом следует не упускать из виду и систему расселения в целом к северу от Бельского городища [II, с. 23–26] до Сейма, по которому в основном и проходила граница Геродотовой Скифии на данном отрезке реки. На материалах памятников Курского и Рыльского отрезков течения Сейма вопросы соотношения скифской лесостепной и юхновской культур уже рассмотрены в работах А. И. Пузиковой. Сложно однозначно говорить, о каких центрах скифского влияния в указанных регионах идет речь. В силу географического положения можно, пожалуй, исключить только удаленные на восток памятники Подонья и на запад – юго-запад – памятники Посулья. Кстати, последнее заслоняет ареал влияния Бельского городища от Черниговского Подесенья. Чтобы опровергнуть этот довод, необходимо не только показать их принадлежность к единой системе расселения на картографических материалах, учитывая курганные могильники, селища и городища, но и культурное единство Посулья, бассейнов Ворсклы и Псла. Последнее само по себе является непростой

задачей, имеющей довольно длительную историографию, изобилующую разными точками зрения, в основе которых лежат положения, тоже являющиеся дискуссионными. На основании картографирования курганных насыпей можно констатировать отсутствие непрерывности в расположении курганов и курганных могильников между Пслом и Сулой. Ориентировочно границей между этими регионами является междуречье Хорола и Сулы. Такая непрерывность визуально наблюдается в северном направлении от Бельского городища до верховьев Ворсклы и Псла. В Посулье такая же картина повторяется от окрестностей Ромен, ниже по течению Сулы (примерно до Удая), а также вверх против течения Сулы, особенно по р. Ромен. Не исключено, что большие могильники междуречья Сулы и Сейма (например, у с. Шевченково) маркируют границы посульской группы памятников скифского времени. Скорее всего, Рыльское и Курское течения Сейма, как можно предполагать на основании картографирования памятников, как и Путивльское, также относятся к сфере влияния Бельского городища, на что косвенно указывает скопление городищ на Псле в районе Суджи и Обояни. Часть городищ скифского времени расположена не только на правом берегу Сейма, но и вынесена на левый берег этой реки и их приток. В то же время, нельзя исключать, что возможным центром влияния на участках рыльского и курского течений Сейма является группа памятников Северского Донца, к которым традиционно тяготеет Курское Посеймье. Необходимо также рассмотреть возможность принадлежности памятников бассейна Сейма к единой региональной системе расселения в пределах Посеймья и связи ее с системами расселения, ориентированными на Бельское городище. Следует иметь в виду, что именно к северу от Бельского городища находится основной массив укрепленных поселений Лесостепи и Восточного Полесья.

2. Материалы из памятников раннего железного века бассейна р. Сейм. Наиболее изученным на сегодня памятником скифского времени является поселение Городок у с. Волынцево. Материальная культура селища раннего железного века Городок у с. Волынцево, как показала Л. Г. Ковалева, имела своеобразный характер. Памятники типа Городка у Волынцево, датированные исследовательницей VII в. до н. э., могут иметь отношение к формированию юхновской культуры. Сущность процесса формирования юхновской культуры пока не изучена, связующие звеня с бондарихинскими древностями не выявлены. Поселение или является связующим звеном между юхновской культурой и предскифскими древностями лесостепной полосы и Восточного Полесья, либо же отражает тесные связи с памятниками юхновской, подгорцевской и милоградской культур, возможно, представляя собой отдельную группу [9, с. 39]. Следует отметить, что вскоре после проведения полевых исследований Г. Т. Ков-

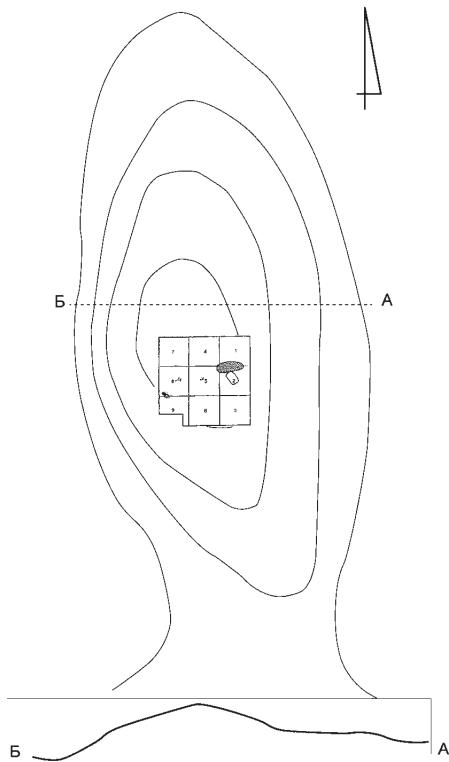

Рис. 1. Поселение с горизонтом раннего железного века в ур. Городок у с. Волынцево (по С. С. Березанской и Л. Г. Ковалевой).

паненко ознакомилась с коллекциями обоих раскопанных С. С. Березанской поселений — как с материалами скифского времени поселения Городок, так и керамическим комплексом из постройки сосницкой культуры (по И. И. Артеменко) или сосницкого варианта восточнотшинецкой культуры (по С. С. Березанской) селища в ур. Попова Левада [10, с. 101–102]. Это надлежащим образом отражено в публикации Г. Т. Ковпаненко, касающейся памятников у с. Волынцево, преимущественно вопросов взаимоотношений и хронологического соотношения древностей бондарихинской и сосницкой культур, а также отдельных наблюдений относительно орнаментации керамики. Так, Г. Т. Ковпаненко полагала, что налепной валик в предскифское время располагался на плечиках (хотя, например, на городище Новотроицком он располагался и на тулове), а в более поздних, скифских древностях — на корпусе, встречаясь на шейке и под венчиками, что считалось характерным для памятников Правобере-

жья Днепра VI в. до н. э. [10, с. 101]. Л. Г. Ковалевой в упомянутой работе тоже затрагивался вопрос о сосудах с налепным валиком, довольно часто встречаемых на памятниках раннего железного века, в том числе на селище Городок [9, с. 34–35, рис. 3: 5, 11]. В основном, она поддержала Г. Т. Ковпаненко, несколько расширив круг аналогий. Орнаментация керамики скифского времени Правобережья Киевского Поднепровья была иной, здесь валик был расчлененным [12, с. 44–45]. Новые материалы несколько скорректировали хронологию этого способа декорирования поверхности сосудов скифского времени. Теперь, на основании состава набора посуды скифского времени из ямы № 7 селища Лисовой Кут Бельского городища, верхняя граница распространения такого орнамента может быть сдвинута до пределов между последней четвертью VI в. до н. э. и второй половиной V в. до н. э. [20, с. 127]. Подобные сосуды представлены в материалах поселения Переверзево II в Курском Посеймье [20, с. 24, 47, рис. 21: 1]. Единичные экземпляры горшков с таким орнаментом встречаются на памятниках раннего железного века бассейна Псла, в частности, в Горнале [8, с. 18, рис. 1: 1–2].

Из поселения в ур. Стан у с. Волынцево, как и из урочища Городок, также происходит бронзовая посоховидная булавка. Это селище находится на кратчайшем отрезке от ур. Городок к большому массиву территории, возвышающейся над поймой в долине Сейма, между современным и древним руслами этой реки. Последнее проходит под правым коренным берегом Сейма, на котором находится группа городищ раннего железного века (Новая Слобода, Бунякино, Линово), в настоящее время оно заболочено. Территория, на которой находится городище Курган, названа в отчетах Д. Я. Телегина Мануховско-Волынцевской возвышенностью. Аналогичные булавки широко распространены в древностях не только скифской, но и ряда других культур, в том числе и юхновской, а также датирующихся более поздним временем, в частности зарубинецкой. Их хронология применительно к территории Днепровского лесостепного Левобережья приведена в работе о булавках с поселения скифского времени Пожарная Балка [1, с. 353–358]. Кстати, на эту работу ссылается О. О. Билинский, упоминая булавку с поселения у с. Волынцево, но не указав, что речь идет о находке в ур. Стан [2, с. 110–116]. В публикации материалов селища Хутор у с. Великие Будки, с территориально близкого к среднему Сейму региона Посулья, также вводится в оборот аналогичная железная булавка, но исследовательница связывает ее с группой находок юхновской культуры из данного поселения, опираясь на более поздние разработки по хронологии и типологии этого типа изделий преимущественно из памятников лесной полосы [4]. Известна и находка железной посоховидной булавки с эпонимного поселения Подгорцы [12 с. 1, 121,

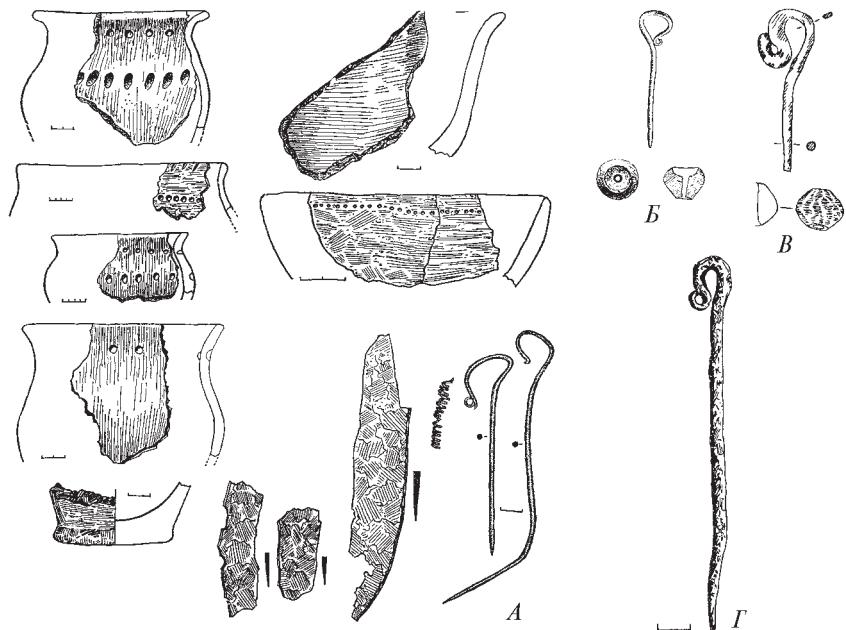

Рис. 2. А – материалы раннего железного века из селища Городок (по Л. Г. Ковалевой), Б – селища Стан-1 у с. Волынцево (по Д. Т. Березовиц), В – селища Хутор у с. В. Будки (по В. А. Горюновой), Г – Подгорцевского поселения (по Е. В. Максимову и Е. А. Петровской).

рис. 42: 10]. Сравнительный анализ посоховидных булавок культур раннего железного века и рубежа эр, помимо упомянутой работы Е. В. Максимова и Е. А. Петровской, осуществила С. П. Пачкова [15, с. 15, 16, рис. 3: 4–5, 9, 18, 20].

В двух, по меньшей мере, квадратах раскопов О. В. Сухобокова на городище Курган у с. Волынцево, судя по дневниковым записям и коллекционной описи, которые велись автором данной статьи во время раскопок О. В. Сухобокова по его поручению, встречены единичные мелкие обломки скифской керамики. Однако, определить городище Курган как укрепленное поселение раннего железного века эти находки не позволяют. Разрезы укреплений, как и отсутствие объектов раннего железного века в раскопах, не дают оснований даже относить этот памятник к числу селищ, а не местонахождений керамики.

* * *

Имеющиеся в распоряжении современных исследователей материалы по путиньскому отрезку течения Сейма не позволяют принять однозначного решения о периодизации скифского проникновения в Посеймье. Для VII–VI вв. до н. э. имеются основания говорить о присутствии в вещей скифского облика и форм посуды. Так, на городище Воргол, среди роменской керамики жилища № 1 из раскопок Д. Т. Березовца, встречаена лепная форма, интерпретированная как сковородка или тарелка [17, с. 158, рис. 37: В]. Однако, как уже было замечено ранее, по материалам селища Вовки, такие формы сосудов имеют аналогии в древностях Бельского городища и его округи. Подобная воргольской тарелка-ваза с загнутым внутрь краем венчика происходит из комплекса второй половины VII – первой половины VI вв. до н. э. из Полтавы [23, с. 105–107, рис. 8: 3].

Значительное проникновение скифского населения Лесостепи в Путиньское Посеймье, вероятно, или произошло позднее, захватывая V в. до н. э., или же началось раньше, но при этом на одной территории определенное время существовали и памятники типа селища Городок у с. Волынцево, и типичные лесостепные скифские древности. При этом на городищах путиньской группы отмечается присутствие юхновской керамики. Неоднократно прослеженное Д. В. Каравайко на ряде памятников, помимо указанных городищ, обследованных О. Н. Мельниковской, стратиграфически выделяющееся соотношение юхновского и скифского слоев, является отдельным предметом исследования. Находки стрел и гвоздевидных булавок скифского времени в Полесье (и как показывает опыт лесостепи Правобережья, не только в лесной зоне) вовсе не являются свидетельством принадлежности данной категории находок к культуре населения, проживавшего на памятнике. Следовало бы помнить об этом, как о предостережении при анализе материалов каждого памятника лесной зоны, где встречаются скифские стрелы и другие предметы. Множественные примеры свидетельствуют о сказанном: погребения и подгорцевское селище скифского времени в Киеве [3, с. 172, 176–177, рис. 4: 1, 8], находки на селищах раннего железного века в Беларуси [7, с. 348, рис. 1].

Картографические и топографические данные, а также важнейшие итоги полевых исследований поселений у с. Волынцево давно опубликованы в работах специалистов, работавших в поле на этих памятниках – С. С. Березанской, Д. Т. Березовца, В. И. Довженка, О. В. Сухобокова, Д. Я. Телегина, С. П. Юрченко, а также археологов, изучавших материалы и коллекции памятников – С. А. Беляевой, Л. Г. Ковалевой, В. И. Неприйной, В. А. Петрашенко, В. В. Приймака, О. А. Щегловой, Е. А. Шинакова. Путаница с памятниками у с. Волынцево (Стан и Курган), отсутствие

данных о поселении Городок и скифских объектах на эпонимном поселении марьяновской культуры в публикациях О. О. Билинского, привели к тому, что преобладающая часть материалов раннего железного века, происходящих из раскопок на этих памятниках, не была им использована. О. О. Билинский также не смог разобраться в вопросах, изложенных в отчетной документации О. Н. Мельниковской, в работах, как специально посвященных анализируемым памятникам, так и носящих обобщающий характер, давно и прочно вошедших в историографию [19]. Это автоматически вынуждает читателей его работ ставить под сомнение и любую другую информацию, имеющуюся в публикациях этого автора, а также его выводы и наблюдения. Ситуацию вряд ли может изменить даже время; как свидетельствует опыт, специалисты стараются избегать использования трудов авторов, допускающих такого рода «вольности» в работе с известными материалами.

Источники и литература

1. **Андріенко В. П.** Булавки с поселения у с. Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія. 1996. – С. 353–358.
2. **Билинский О. О.** К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы / О. О. Билинский // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой). Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск: КГОМА, 2012. – Вып. IV. – С.110–116.
3. **Гончар В. М.** Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987–1988 рр. / В. М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 167–186.
4. **Горюнова В. М.** Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) / В. М. Горюнова, В. Е. Родинкова // Stratum plus. – 1999. – № 4. – С. 167–195.
5. **Готун І. А.** Велике Ходосівське городище – визначна пам'ятка археології / І. А. Готун, О. М. Казимір // Археологія. – 2014. – № 4. – С. 87–101.
6. **Довженок В. Й.** Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області / В. Й. Довженок // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 251–270.
7. **Залашко Г. М.** Изучение древностей в бассейнах Горыни и Струги / Г. М. Залашко // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 348–349.
8. **Кашкин А. В.** К изучению археологических памятников I тысячелетия до н. э. верхнего течения Псла / А. В. Кашкин, В. В. Приймак // Обоянь и обоянцы в отечественной и зарубежной истории и культуре: сб. мат-лов межрегионал. науч. конф. (г. Обоянь, 21 апреля 2012 г.). – Обоянь, 2013. – С. 13–22.
9. **Ковалева Л. Г.** Поселение раннего железного века возле с. Волынцево на Сейме / Л. Г. Ковалева // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 30–39.
10. **Ковпаненко Г. Т.** Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки / Г. Т. Ковпаненко // Археологія. – К., 1957. – Т. XI. – С. 97–98.

11. **Коротя О. В.** Нові дані городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н. е. – I тис. н. е.). – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 17–28.
12. **Максимов Е. В.** Древности скіфского времени Киевского Поднепровья / Е. В. Максимов, Е. А. Петровская. – Полтава: ИА НАН Украины, 2008. – 126 с.
13. **Мельниковская О. Н.** Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР / О. Н. Мельниковская // НА ИА НАНУ. – 1968/85. – Ф. е.
14. **Мурзін В. Ю.** Про північні межі Геродотової Скіфії / В. Ю. Мурзін // Археогля. – 2013. – № 2. – С. 29–33.
15. **Пачкова С. П.** Участь місцевого компонента у формуванні зарубинецької культури / С. П. Пачкова // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 6–24.
16. **Приймак В. В.** Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя / В. В. Приймак // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія. 1996. – С. 164–171.
17. **Приймак В. В.** Путівльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В. В. Приймак. – Полтава: ЦП НАНУ та УТОПІК, 2007. – 180 с.
18. **Приймак В. В.** Проблеми вивчення старожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є. О. Горюнова) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н.е. – I тис. н.е.). – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 74–97.
19. **Приймак В. В.** Из истории полевых исследований памятников у с. Волынцево (к 50-летию открытия) // В печати. – Брянск, 2016.
20. **Пузикова А. И.** Многослойное поселение Переверзево II в Посеймье // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой). Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.– Курск, 2012. – Вып. IV. – 260 с.
21. **Шерстюк В. В.** Корчага з селища Лісовий Кут на Більському городищі / В. В. Шерстюк // ФБГ – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007). – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 125–128.
22. **Скорий С. А.** Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – К., 2003. – 162 с.
23. **Супруненко О. Б.** Грунтовий могильник Полтавського поселення ранньоскіфського часу / О. Б. Супруненко // СЛП – 2016. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 94–109.
24. **Чубур А. А.** Булавки с ажурным листовидным навершием в раннем железном веке Восточной Европы: типология, ареал, семантика // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой). Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск, 2012. – Вып. IV. – 260 с.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ КУЛЬТА ПРЕДКОВ АБОРИГЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

О погребальном обряде и культе предков у лесостепного населения скифского времени, использовании в нем антропоморфной керамической пластики.

Ключевые слова: скифское время, Лесостепь, погребения, выставление, антропоморфная пластика.

Погребальный обряд земледельцев Лесостепи скифского времени был разнообразен и многогранен. Соотношение способов обращения с умершими было различным у племен Лесостепи. Можно предполагать, что наряду с захоронением под курганами, в грунтовых могильниках и на территории поселений, значительное место занимал культ предков в виде выставления их черепов или других костей в специальных местах или домах. Вероятно, именно этим и объясняется немногочисленность грунтовых могильников, и не стоит рассчитывать на их массовое обнаружение. Вероятно, часть умерших хоронилась таким способом, что археологически его зафиксировать так и не удастся.

* * *

Сохранение части костей предка в доме или на территории поселения, являются проявлениями культа предков, который включает почитание их останков¹. Данный способ захоронения относится к классу выставление. При этом способе обращения с телом не происходит изоляции останков от социального окружения [Смирнов 1997, с. 14, 24–27].

Очень точно о проявлениях фетишизма в культе предков писал Эдуард Тайлер: «... одним из самых естественных случаев фетишизма является вера в то, что душа временно или постоянно пребывает в бренных останках своего прежнего тела. Воображаемая связь между умершим человеком и его останками оказывается весьма понятной в силу самой простой ассоциации идей. Так, мы читаем, что манданские женщины ежегодно

¹ Культ останков — почитание человеческих останков, которым приписывается чудодейственная сила, встречается во всех религиях [Смирнов 1997, с. 186].

приносят пищу черепам своих родственников и по целым часам шутят и болтают самым ласковым образом с останками своих мужей и детей. Гвинейские негры, сохраняющие кости родных в ящиках, по временам отправляются беседовать с ними в маленькие хижины, служащие им гробницами. Таким образом, от дикаря, сохраняющего выбеленные кости отцов и переносящего их с места на место со своим домашним скарбом, и до членов нашего современного общества, приходящих оплакивать своих близких на их могилы, воображение постоянно связывает личность умершего с его бренными останками» [Тайлер 1989, с. 335].

Имеются многочисленные этнографические данные об обряде выставления и использования костей человека. В зависимости от климата уничтожение мягких тканей могло происходить в естественной среде (например, оставление трупа в воде или на воздухе до полного разложения), либо тело отдавалось в пищу животным-некрофагам: рыбам, птицам или собакам [Strabo. XI: II, 3].

Кости могли употребляться и в качестве магических предметов. Например, колдуны племени карнаи из Австралии использовали кости рук как магические предметы, а туземцы с островов Прокаженных делали на конечники стрел из костей родственников [Штернберг 1936, с. 201]. После смерти шамана юкагиры вскрывали его тело, очищали кости и раздавали их родным, которые носили их всю жизнь на себе в качестве оберегов. У ламаитов встречаются четки и пояса, сделанные из костей девочек и мальчиков, не достигших половой зрелости [Там же, с. 301]. В северном буддизме кости юношей и девушек до шестнадцатилетнего возраста служат сильными духами-хранителями монахов [Штернберг 1936, с. 168]. Караби считали, что душа покойника живет в одной из его костей, и такая кость, взятая из могилы, служила оракулом. Перуанцы считали кости своих покойников тоже оракулами [Там же, с. 301, 302]. В качестве инсигний человеческие кости использовались у майя [Гуляев 1979, с. 160].

Истоки обряда выставления и хранения части костей на территории поселения у лесостепных аборигенов раннего железного века можно найти в традициях населения позднего бронзового века и предскифского времени (сабатиновская, белозерская, чернолесская культуры) юга Восточной Европы.

Вопросы палеодемографии

Можно привести несколько слов о палеодемографии земледельческого населения Лесостепи скифского времени на основании находок отдельных костей на поселениях и городищах. За основу я беру исследование костей из раскопок зольников 1, 3 и 4 в ур. Царина Могила на территории Большого Бельского городища, которое было проведено А. Д. Козак и М. Шульцем [Козак, Шульц 2006]. Среди материалов представлены остатки

всех возрастных категорий, кроме младенцев. Преобладают остатки мужчин второго взрослого (Adultus II) и зрелого возраста (Maturus I и II), которые уже, судя по данным о средней продолжительности жизни, могли умереть своей смертью. Останки женщин принадлежали взрослым индивидам в возрасте 18–35 лет (Adultus), что соответствует одному из пиков женской смертности в репродуктивный период [Козак 2010, с. 256–257].

Табл.

Половозрастное распределение человеческих останков из зольников 1, 3, 4 в ур. Царина Могила [по: Козак, Шульц 2006].

<i>Зольник №</i>	<i>Мужчины</i>	<i>Женщины</i>	<i>Подростки/дети</i>
1	7	3	1/2
3	4	2	1/1
4	8	-	0/1

Можно предположить, что материалы отражают, в той или иной степени, состав социального подразделения, которое проживало на территории зольника. Судя по количеству индивидов, данный коллектив соответствовал большой патриархальной семье, которая состояла из 5–6 взрослых и детей (несколько малых семей, которые проживали в отдельных жилищах на территории усадьбы). Зольники, судя по материалам, наиболее активно функционировали в середине VI – первой трети V вв. до н. э., хотя, безусловно, какие-то их участки были заселены с раннеспикского времени. Данный отрезок времени (около 80 лет) соответствует продолжительности жизни около 2 поколений. В целом, данные подсчеты не противоречат предположению о том, что в нашем распоряжении имеются части костяков практически всех членов семьи, которые проживали на усадьбе за определенный отрезок времени. При этом, часть жителей Западного Бельска хоронили под курганами в ур. Скоробор и других могильниках.

Об антропоморфных статуэтках

На городищах вместе с человеческими костями или в одном комплексе с ними были найдены глиняные статуэтки и другая мелкая вотовивная пластика (рис. 1: 1) [Шрамко 1987, с. 127–140]. Можно высказать предположение, что часть антропоморфных статуэток могли олицетворять предков. Интересны находки глиняных антропоморфных идолов-скulptур в святилище Таракташ в Восточном Крыму. О. В. Шаров считает, что они связаны с культом предков и олицетворяли конкретных людей (рис. 1: 2–6) [Шаров 2013, с. 318]. На городище Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму глиняные антропоморфные статуэтки были использованы в качестве

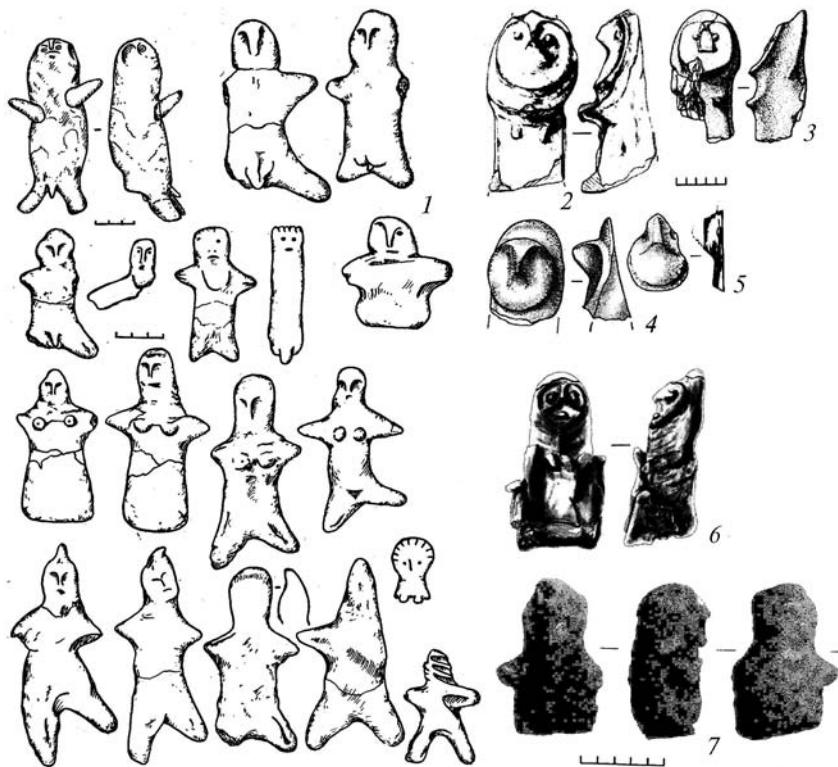

Рис. 1. Глиняные антропоморфные статуэтки эпохи раннего железного века юга Восточной Европы.

1 – Восточное укрепление Бельського городища; 2–6 – культовый комплекс Таракташ; 7 – Кара-Тобе [по: Шрамко 1987; Шаров 2013; Шапцев 2013].

«строительной жертвы» при сооружении постройки последней четверти I в. до н. э. (рис. 1: 7) [Шапцев 2013, с. 312].

Изготовление «духов умерших предков» или «вместилищ душ» (небольшие антропоморфные фигурки из разных материалов) зафиксировано у эвенков-ороченов [Мазин 1984, с. 31], у гиляков (нивхов) [Штернберг 1936, с. 49, 120]. Эти фигурки могли являться символическими изображениями умерших покойников, которые, например, у осетин, помещаются на свои места в доме, а затем переносятся в общее для всех предков культовое место [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, с. 314].

Интересный обряд отмечен у гиляков, которые через несколько дней вблизи от места сожжения ставили на земле небольшой игрушечный домик с куклой-человеком внутри [Штернберг 1936, с. 49, 120]. Заместительное тело («болван», «кукла») служило вместилищем души-призрака до того, как она закрепиться в загробном мире. Часть кукол являлись покровителями женского плодородия, которые женщины хранили у изголовьев постели [Косарев 2003, с. 106–107]. Кормления духов умерших, возможно, могло происходить с помощью гляняных зоо-орнитоморфных статуэток, лепешек и пр. В данном контексте стоит указать на находки нескольких глиняных лепешек и миниатюрного сосуда в погребальном комплексе на юхновском городище Киселевка II [Каравайко 2012, с. 64–65].

Мелкая глиняная пластика населения Лесостепи, безусловно, связана с культом плодородия. При этом стоит отметить, что никакого противоречия с вышеописанным предположением нет. Культ предков¹, как и плодородия, связан с идеей жизненного круговорота, поэтому мелкая глиняная пластика могла быть универсальным атрибутом культов оседлого населения Лесостепи.

* * *

В целом, стоит отметить, что для первобытных сообществ культа предков и погребального обряда было вполне достаточно для поддержания преемственности поколений. Молодежь, отдавая дань уважения мертвым сородичам и участвуя в погребальных церемониях, проходила своеобразную инициацию. Таким образом, общество объединяло и обновляло себя [Буркерт 2000, с. 434].

Таким образом, можно предполагать, что погребальный обряд земледельцев Лесостепи скифского времени, общество которых все еще соответствовало основным характеристикам первобытнообщинного строя, был разнообразен и многогранен. Соотношение способов обращения с умершими было различным у племен Лесостепи. Выявление этих локальных особенностей культа предков является темой отдельной работы.

Литература

- Буркерт М. Homo Necans (Жертвоприношение в древнегреческом ритуале и мифе) // Жертвоприношения: ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. — М., 2000. — С. 405–478.
Гуляев В. И. Города-государства майя (Структура и функции города в раннеклассовом обществе). — М.: Наука, 1979.
Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М.: Наука, 1982.

¹ Норвежцы разбивали кости королей и разбрасывали их по полям для усиления плодородия [Штернберг 1936, с. 201].

- Каравайко Д. В.** Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. — К.: ИА НАН Украины, 2012.
- Козак О. Д., Шульц М.** Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округа. — К.: Шлях, 2006. — С. 77–100.
- Козак О. Д.** Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К.: Академперіодика, 2010.
- Косарев М. Ф.** Основы языческого миропонимания. По сибирским археолого-этнографическим материалам. — М.: Ладога-100, 2003.
- Мазин А. И.** Традиционные верования и обряды эвенков-орочонов (конец XIX – начало XX в.). — Новосибирск: Наука, 1984.
- Смирнов Ю. А.** Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь. — М.: Восточ. литература, 1997.
- Тайлор Э. Б.** Первобытная культура. — М.: Политиздат, 1989.
- Шапцев М. С.** Лепные антропоморфные статуэтки рубежа эр из раскопок городища Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму // Боспорский феномен: население, языки, контакты. — СПб., 2013. — С. 309–312.
- Шаров О. В.** Антропоморфные глиняные статуэтки из раскопок культового комплекса Таракташ в Восточном Крыму // Боспорский феномен: население, языки, контакты. — СПб., 2013. — С. 313–319.
- Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987.
- Штернберг Л. Я.** Первобытная религия в свете этнографии. — Л.: Изд-во Ин-та народов Севера, 1936.

ПОХОВАННЯ МЕЧНИКІВ СКІФСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена комплексам поховань скіфського часу у Лісостепу, в яких містилися зразки кіннокової зброї. Виділяються чотири групи захоронень: рядових воїнів, дружинників, знатних дружинників та аристократій.

Ключові слова: скіфський час, Лісостеп, кургани, поховання, мечі, мечники.

Дослідники здавна звернули увагу на той факт, що зброя скіфського типу, як і решта кочівницьких елементів, отримала поширення у середовищі землеробських племен Причорноморського лісостепу. Це стосується не тільки окремих знахідок предметів озброєння, котрі можемо зустріти аж до Полісся. На лісостепових пам'ятках фіксуються свідоцтва всеосяжного проникнення скіфських елементів до побуту місцевого населення. Особливо тісна взаємодія проявляється у розповсюдженні не тільки поодиноких речей, а й технологічних прийомів та культурно-мистецьких ідей.

Перша спроба інтерпретації знахідок зброї скіфського типу у лісостепу належить М. І. Ростовцеву. Низка аристократичних поховань вершинників, аналогічних як степовим, так і лісостеповим, на його думку, були свідченням існування централізованого державного утворення під проводом кочовиків. Не останнє місце серед індикаторів скіфської аристократії вчений відводив знахідкам церемоніальних мечів [47, с. 50].

Дослідники звернули увагу на інтерпретаційні можливості зброї лише кількома десятиріччями пізніше. Б. М. Граков та А. І. Мелюкова запропонувавши термін «скіфська тріада», об'єднавши в її складі, як у квінтесенції скіфської культури, зброю, зборою та звіриний стиль. Хоча автори підкреслювали, що у запропоноване визначення жодним чином не включають етнічний сенс [20, с. 39].

Втім невдовзі поняття «скіфська тріада» все ж набуло етнічногозвучання. Зокрема, О. І. Тереножкін, відстоюючи теорію про існування єдиного військово-політичного скіфського утворення, виділяв дві групи елементів поховального інвентарю. До кочівницького набору речей дослідник відносив деталі озброєння та кінської зброї, побутові речі вважалися продуктом осілого населення [58, с. 16–18].

Інакше підходив до питання Б. А. Шрамко. На його думку, поховання з повним комплексом озброєння були могилами місцевої знаті. Разом із тим, він вважав, що основним осередком виробництва предметів у звіріному стилі був саме лісостеп. Як місцеві вироби ним розглядалися і деталі озброєння скіфського типу [71, с. 198]. Виходячи з цього, дослідник, хоча й не відкидав певного скіфського впливу на лісостепових майстрів, але саме для останніх відводив вирішальну роль у формуванні скіфської культури [70, с. 96, 101; 74, с. 198]. Розглядаючи інтерпретаційні можливості скіфської тріади, він рішуче відмовлявся від етнокультурних характеристик. На думку Б. А. Шрамка, для вирішення цього питання слід проводити комплексний аналіз культових та побутових категорій матеріальної культури [72, с. 93–94].

Подібну позицію зайняв В. С. Ольховський. З одного боку, дослідник відкидав можливість залучення предметів озброєння до етнокультурної характеристики будь-яких археологічних комплексів – від окремих поховань до цілих культур. Натомість вважав за можливе використовувати зброю лише як соціальний індикатор панівних мілітарних верств населення [42, с. 92–93]. Хоча у той же час підкреслював, що на євразійських теренах за доби раннього заліза агресивну домінантну роль відігравали передусім кочовики. Тому В. С. Ольховський не відкидав можливості того, що поширення скіфської зброї може свідчити як про культурні впливи, так і про безпосередні проникнення скіфських вершників в осіле середовище [42, с. 94–95].

О. П. Медведев, аналізуючи соціальний статус поховань у курганах Середнього Дону, простежив, що мечі зі складу поховальних комплексів дещо відрізняються від випадкових знахідок з Донського Лівобережжя. На його думку, це вказує на етнічну і соціальну окремішність власників цієї зброї [38, с. 102]. Більше того, серед масиву середньодонських поховань дослідник виділив ряд курганів, котрі пов'язував із панівною верхівкою. Ці непересічні комплекси виокремлювались у субкультуру кочової аристократії, а поселенські пам'ятки ототожнювались з місцевими землеробськими племенами [38, с. 146].

Згодом О. П. Медведев поділив середньодонське населення на три стани — рядові общинники, дружинники та аристократи, використовуючи як показник обсяг поховальних споруд та набір інвентарю. При чому він прослідкував відсутність важкого озброєння у пересічних поховальних комплексах. Мечі й кинджали зафіксовано дослідником у могилах воїнів та знаті, але другі виокремлено за наявністю престижних артефактів [39, с. 32–37].

Категорично не погодився з цим твердженням В. І. Гуляєв. Він розглядав скіфів-вершників не як окремішній етнокультурний прошарок, а

як консолідуючу частину суспільства. Виходячи з цього, скіфська тріада, у тому числі й церемоніальна зброя, постала у статтях автора не як субкультурний набір речей, а в якості формуючого ядра матеріальної культури. Втім В. І. Гуляєв також дотримується думки, що ключову і домінуючу роль у соціальній системі відігравали саме кочовики [25, с. 151; 26, с. 29; 27, с. 20–21].

У свою чергу, А. П. Медведев закидає В. І. Гуляєву надмірну увагу до деталей матеріальної культури. Натомість дослідник уважає церемоніальні мечі, в першу чергу, індикаторами соціального статусу, але аж ніяк не етнокультурною ознакою. Тому, порівнюючи озброєння Середнього і Нижнього Дону, О. П. Медведев припускає, що різні імпорти (відповідно, знахідки савроматських та синдо-меотських мечів) відображають різні вектори зовнішніх контактів [39, с. 56–57].

У той же час, В. Д. Березуцький, полемізуючи з В. І. Гуляєвим, також вказував, що предмети озброєння не можуть слугувати етнокультурним атрибутом. Єдиний виняток, як він вважав, можна зробити для знахідок синдо-меотських і савроматських мечів на скіфських теренах. Що ж до мечів скіфського типу, то автор зазначав їх однomanітність для всіх ареалів скіфської культури, що свідчить про уніфікацію спільних форм зброї, але не може вказувати на етнічні або культурні зв'язки. Разом із тим, у структурі війська, реконструйованій за наборами озброєння із поховань, дослідник вбачав принципові розбіжності між степовими та лісостеповими дружинами [5, с. 194–197].

Низку ґрунтовних робіт, присвячених виділенню скіфського елементу на лісостепових пам'ятках, опублікував С. А. Скорий. Учений вказував, що предмети озброєння і кінської вузди не можуть бути етнокультурним індикатором, оскільки вони мали поширення серед усіх племен Скіфії. Однак зазначав, що якщо меч або кинджал розглянати як один із запозичених «кавказьких» елементів архаїчної культури, то їх наявність у похованні може бути «*додатковим* аргументом на користь кочівницького характеру могили» [50, с. 81–82].

Виділенню критеріїв кочівницького комплексу С. А. Скорий присвятив окрім дослідження. У рамках запропонованої роботи немає сенсу докладно аналізувати це розлоге питання. Лише зазначимо, що С. А. Скорий виділяв одинадцять рис поховального обряду та інвентарю, притаманних сучасним скіфським похованням. Додатково виділено ще п'ятьнадцять загальноіранських ознак, що можуть розглядатись як індикатори скіфської етнокультурної належності [52, с. 44–54]. Автор не залучав знахідки мечів та кинжалів як етновизначальні критерії до характеристик поховань. Лише торкаючись знахідок озброєння на поселеннях, він диференціював їх за умовами залягання. Сліди виробництва зброї автор пов'язував із діяль-

ністю осілого населення [52, с. 67], тоді як низку окремих знахідок предметів озброєння — із військовою діяльністюnomadів.

Також С. А. Скорий залучив обряд забивання зброї у дно або стінки поховальної камери до переліку деталей скіфської культової практики [52, с. 47]. Першою на цю рису звернула увагу С. С. Бессонова, відмітивши, що найбільш ранній прояв цього обряду з використанням меча відомий саме у Лісостепу — Грушівка, кург. 383 [6, с. 8]. Втім, до сьогодні це поховання залишається єдиним комплексом лісостепу, де було зафіксовано меч «у робочому положенні».

З початку ХХІ ст. дослідники звертають все більше уваги на інтерпретаційні можливості знахідок зброї поза поховальних комплексів. Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко інтерпретували кинджал з берми над ровом Трахтемирівського городища як втрату під час можливого нападу. Окресливши аналогії цій знахідці, дослідники припускали, що чимало подібних екземплярів з Лівобережжя може маркірувати шлях військової інвазії кочовиків на захід [63, с. 83].

Останнім часом дослідники все частіше звертають увагу на можливу етнокультурну специфіку зброї у комплексах. Досліджаючи сіверсько-донецьку групу пам'яток, Д. С. Гречко, крім аналізу знахідок зброї, розглянув їх вкупі із системою городищ. Це дало йому змогу твердити про військовий паритет між кочовиками і землеробами. Хоча й припускалось, що військову еліту останніх могли складати напівкочові скіфи. При цьому простежено, що у степу, як і в лісостепу, розвиток війська проходив за однією схемою [21, с. 33]. Означена точка зору, дещо близька до позиції Б. А. Шрамка, невдовзі була відкоригована. У наступних роботах Д. С. Гречко, у ході полеміки щодо виділення кочівницького елементу в лісостепу, запропонував вважати наявність повного набору озброєння однією з допоміжних ознак кочового поховання [22, с. 12].

Багаторічні дослідження некрополів Більського городища надали у розпорядження фахівців представницьку вибірку воїнських поховань. Їх аналізу присвячено низку робіт С. В. Махортіх. Дослідник відмічав рівень насиченості зброєю Перещепинського могильника на рівні 63%, що є досить високим показником. Меч або кинджал посідав друге місце за популярністю після стрілецької зброї. Зразки клинкової зброї було знайдено у 41 % поховань округи Більська. Автор пояснював цю ситуацію тим, що Більське городище було потужним виробничим центром, з яким виявився пов'язаним один із осередків вершницької культури [37, с. 153].

Тож думка про те, що кочовики так чи інакше доклали руки до поширення скіфської зброї в ареалі землеробського населення східноєвропейського лісостепу, присутня у працях багатьох дослідників. У наступній частині роботи спробуємо проаналізувати поховання з клинковою збро-

єю зі вказаного регіону. Забігаючи наперед, зазначимо, що етнокультурна характеристика виявилась безпосередньо пов'язаною із соціальною складовою. Тому висвітлюючи походження похованих воїнів, будемо відштовхуватись від їх соціальної структури.

Поховання мечників поділені на **четири групи** — рядових воїнів, дружинників, елітних дружинників та аристократії. До розгляду залучено **140** комплексів із загальної кількості **150** відомих поховань з клинковою зброєю¹.

До поховань **рядових воїнів** залучено **36** найменш заможних комплексів. Зазвичай у них, окрім кінджалу, містилась лише одна категорія воїнського спорядження: список, сагайдачний набір (як правило, досить нечисельний), або зрідка поодинокі деталі вузди². У цій групі привертає увагу низька кількість знахідок кінського спорядження, а також переважання короткої клинкової зброї, що може свідчити про місце пересічних воїнів у лавах легкоозброєного (чи навіть пішого) війська. Параметри рядових могил також досить незначні. Сюди залучено ґрутові поховання та насили висотою від 0,3 до 2,8 м. Обсяг поховальної камери не перевищує 6,9 м³.

Поховання рядових мечників гуртується у некрополях пересічного населення — Козарівка, Ковалі, Курилівка. Остання пам'ятка, не зважаючи на досить скромний вигляд, вирізняється досить високою часткою поховань зі зброєю. Зокрема, у п'ятій курганній групі з 13 поховань VII—IV ст. до н. е. виявлені три кінджали. У той же час з трьох курганних груп медвинського могильника (VII—IV ст. до н. е). відоме лише одне поховання з мечем.

Примітно, що певну частину рядових поховань з клинковою зброєю можна співвіднести із автохтонним землеробським компонентом³. Перш за все, до них відносяться ґрутові поховання з Жаботина, Мостищ і Ко-заровичей. Останнє впевнено пов'язується з милоградською культурою Середнього Подніпров'я.

У населенні, що залишило медвинський некрополь, вбачають нащадків пізньочорнолісько-жаботинської людності, згідно простежених

¹ Відносно нечисельна і фрагментарна джерельна база дозволяє оперувати комплексами без використання формалізованих методів.

² Подібні за складом комплекси сарматів Нижнього Подоння С. А. Яценко називає похованнями рядового ополчення [75, с. 26, посил. 2].

³ Відомий приклад поєднання соціальної й етнічної диференціації пам'яток басейну Кубані ранньоскіфського часу, згідно чому пересічні поховання пов'язуються з аборигенним меотським населенням, а більшість воїнських аристократичних комплексів — зі скіфами [17, с. 94; 18, с. 48–53]. Ми не бачимо перешкод екстраполювати висновки авторів на Причорноморський лісостеп. Лише зазначимо, що ці матеріали засвідчують значно більший ступінь взаємопроникнення землеробського та кочового компонентів.

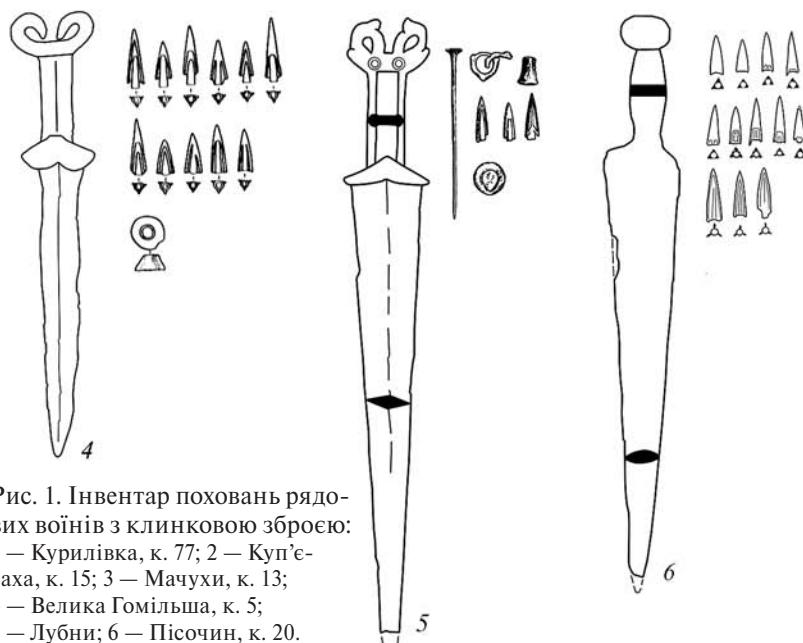
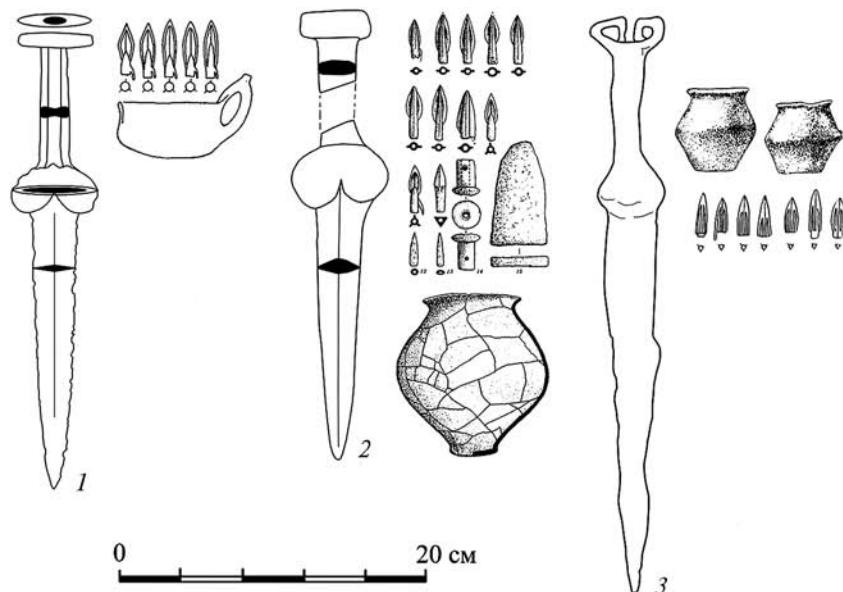

Рис. 1. Інвентар поховань рядових воїнів з клинковою зброєю:
1 — Курилівка, к. 77; 2 — Куп’єваха, к. 15; 3 — Мачухи, к. 13;
4 — Велика Гомільша, к. 5;
5 — Лубни; 6 — Пісочин, к. 20.

культових практик посмертної модифікації [23, с. 181]. У Великояблунівському могильнику у ряді могил захоронення були здійснені за обрядом кремації, що притаманне місцевому землеробському населенню [30, с. 80]. Також дослідники зазначали поширення зібганої пози і відсутність фрагментів туш худоби у всіх комплексах Мачухського некрополя [22, с. 12; 31, с. 72].

У той же час, чимало пересічних поховань не відрізняється від скіфських, згідно традиції вміщення м'ясної заупокійної іжі. Це – комплекси Пісочина, Куп'євахи, Секірного. Стосовно решти поховань, через брак матеріалу, складно стверджувати про їх етнокультурний характер.

У цілому перелічені некрополі пов'язуються з найнижчими ланками градації скіфського суспільства [14, с. 94]. Тому приклади знахідок меча чи кинджалу в інвентарі незнатного воїна можуть радше пояснюватися його індивідуальними характеристиками. Ситуація, за якої простолюдин міг здобути певне визнання завдяки військовим здобуткам, цілком характерна для варварського суспільства.

Поховань **дружинників**, себто привілейованих професійних воїнів, налічується 45. Вони вирізняються представницьким набором озброєння і кінського спорядження на тлі відсутності коштовних предметів в інвентарі [64, с. 165, 180; 68, с. 101; 75, с. 25]. Ця та наступні соціальні групи представлені винятково курганними насипами. Їх висота коливається від 0,35 до 4,5 м¹. Обсяг поховальної камери не перевищує 27 м³.

До цієї групи залучено ряд поховань з могильників Стеблів, Журавка, Броварки, Перещепине, Куп'єваха, Пісочин, Дурівка, Колбине, а також чимало окремих поодиноких комплексів. Сюди ж потрапляє поховання «охоронця» при знатній жінці з Синявки, кург. 100.

До поховань **елітних дружинників** віднесено 45 комплексів. Висота курганів цієї групи коливається від 0,3 до 8,0 м. Обсяг поховальної камери може досягати 92 м³. За складом озброєння ця група подібна до попередньої. Втім відрізняється присутністю нечисленних знахідок статусних предметів, пов'язаних з воїнською і сакральною сферою. До таких відносимо бронзовий казан [60, с. 131], навершя, дерев'яні чащі із золотим плакуванням [62, с. 72], офіру коня [13, с. 14], лускатий панцир [2, с. 36; 69,

¹ Значний збіг параметрів насипів різних груп пояснюється обмеженістю вибірки комплексів. Втім, Б. М. Мозолевський, полемізуючи з Б. А. Шрамком [73, с. 272], зазначав, що ранжування курганів за їх розміром не є абсолютном і має сприйматись лише як тенденція у сукупності зі всіма рисами поховального інвентарю [40, с. 122]. Також можна згадати приклад соціальної стратифікації пазиркської культури, де обсяги насипів, їх висота, діаметр, а також обсяги могил також значною мірою перетиналися [29, с. 115].

c. 77] та особливо імпортні деталі захисного обладунку¹ [68, *c. 101*]. При- мітно, що наведені знакові артефакти у тій чи іншій мірі слугують марке- рами скіфського походження [52, *c. 44–54*].

Також сюди включені комплекси, де знайдений лише один коштов- ний предмет без інших престижних речей, зокрема, церемоніальний меч, гривну, браслет або кілька дрібних золотих платівок до одягу чи пооди- нокі коштовні деталі вузди, що пов’язуються із зовнішніми атрибутами влади [77, *p. 145*]. В цілому ж кореляція кількості зброї із пишністю похо- вального інвентарю притаманна не тільки похованням мечників, а й усім воїнським комплексам Європейської Скіфії [64, *c. 180*].

Таким чином, до переліку могил знатних дружинників потрапляють видатні комплекси із зазначених вище дружинних могильників, а також окрім знакові поховання, як, наприклад, Реп’яхувата Могила, Гладків- щина, кург. 2 та кург. 4. В абсолютній більшості набір етнографічних рис свідчить про степове походження поховань.

Відзначимо, що обидві дружинні групи складають 64% від загальної кількості розглянутих могил з клинковою зброєю². Напевно, що у них можемо вбачати рештки військових лідерів окремих родів й основу війська [66, *c. 48*], а також опору влади у військово-адміністративній системі та екзоексплуатації підлеглого населення [9, *c. 149*].

Суттєва майнова диференціація дружинників може пояснюватись ін- дивідуальними характеристиками того чи іншого воїна [65, *c. 41*]. Адже соціальний статус чоловіка не в останню чергу залежав від його військо- вих здобутків, а військова влада і багатство були взаємопов’язаними по- няттями як в індивідуальному плані, так і в уособленні всього роду³ [8, *c. 57; 32, c. II*]. До певної міри запропоновані дві групи дружинників відпо- відають середній ланці хуннського військово-адміністративного апарату — служилій знаті та племінним вождям [34, *c. 137*].

До переліку найбільш мілітаризованих колективів можемо впевнено залучати населення, що залишило Стеблівський і Перещепинський мо- гильники. У першому, з дванадцяти поховань VII—IV ст. до н. е. було за- фіксовано п’ять мечів у чотирьох похованнях V ст. до н. е. [51, *c. 61, 80–90*].

¹ Кореляцію між знахідками клинкової зброї і захисного обладунку у похованнях сіверськодонецького регіону зазначає Л. І. Бабенко. Це, на його думку, може вказувати на належність поховань важкоозброєним вершникам [3, *c. 362–363*].

² Нагадаємо, загалом найбільш чисельну групу скіфського суспільства складали пересічні кочовики чи «восьминогі»: 60% за К. П. Бунятаю [14, *c. 137*] або 60–70% за В. Ф. Генінгом [19, *табл. I*].

³ За словами Геродота: «...фракійці, і скіфи, і перси, і лідійці, і майже всі варвари вважають за менш вартими поваги тих, що займаються ремеслами і їхніх нащадків, та, навпаки, вважають за благородних тих, що нехтують такою ремісницькою працею, і найбільш шанують тих, хто займається військовою справою» [*Herod II, 167*].

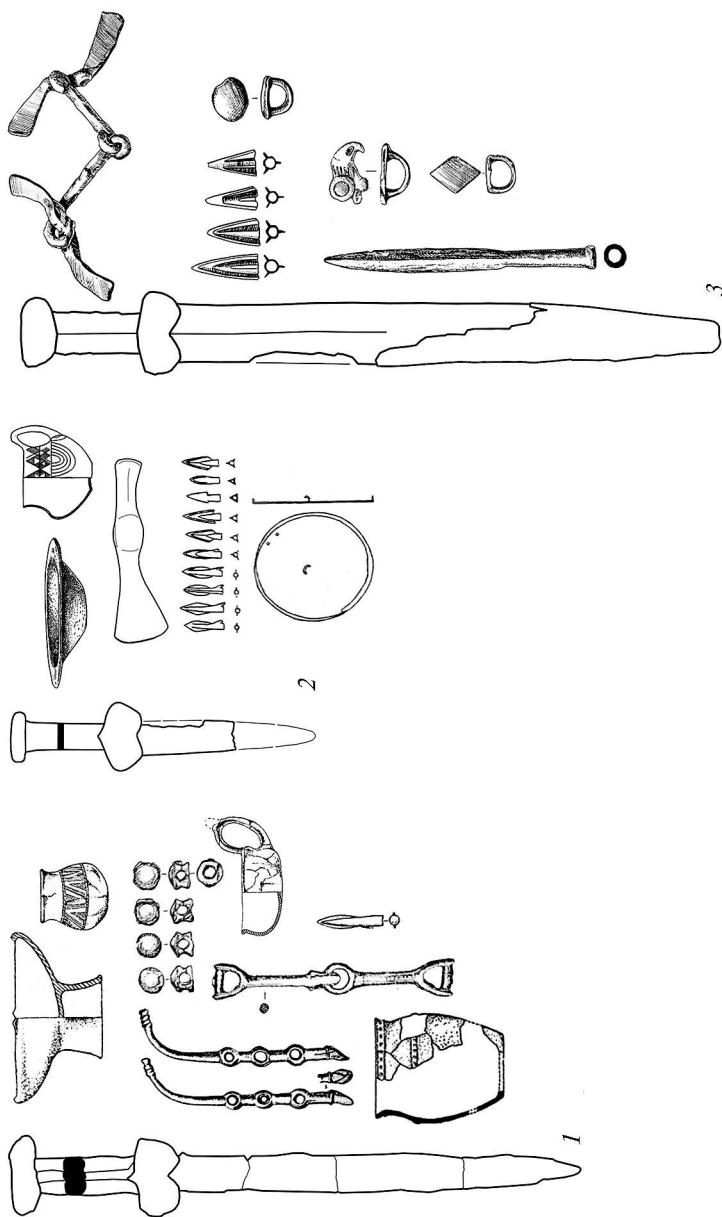
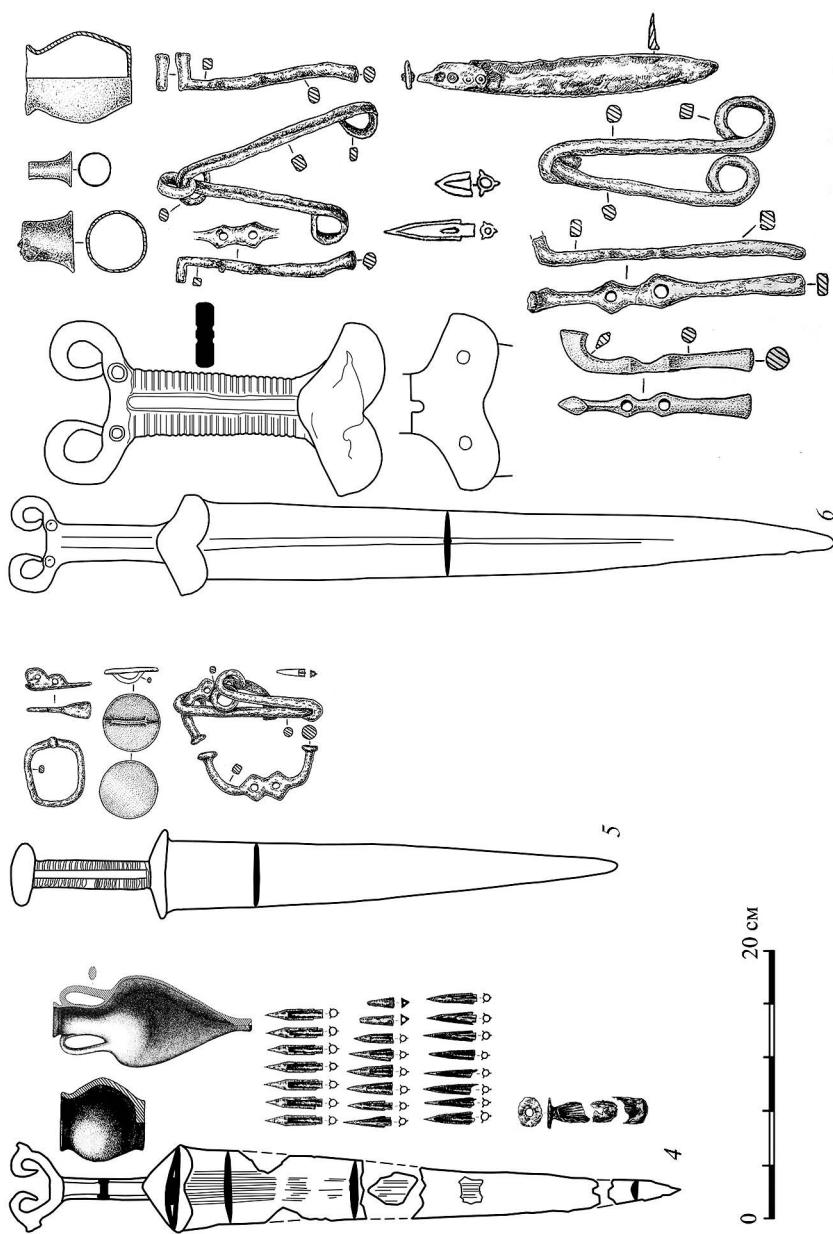
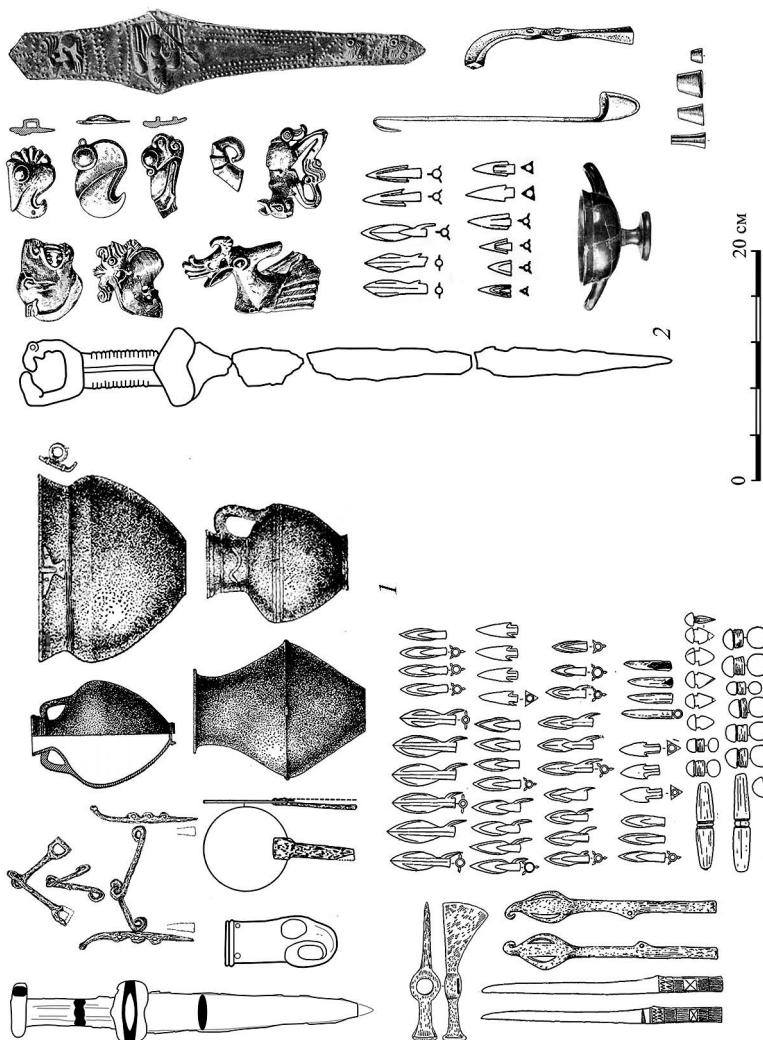

Рис. 2. Інвентар поховань дружинників з клинковою зброєю:
 1 — Яснозір'я, к. б; 2 — Ленківці; 3 — Кулешівка, к. 425;
 4 — Перещепине, к. 3/2002; 5 — Перещепине, к. 12, п. 1;
 6 — Перещепине, к. 13, п. 1.

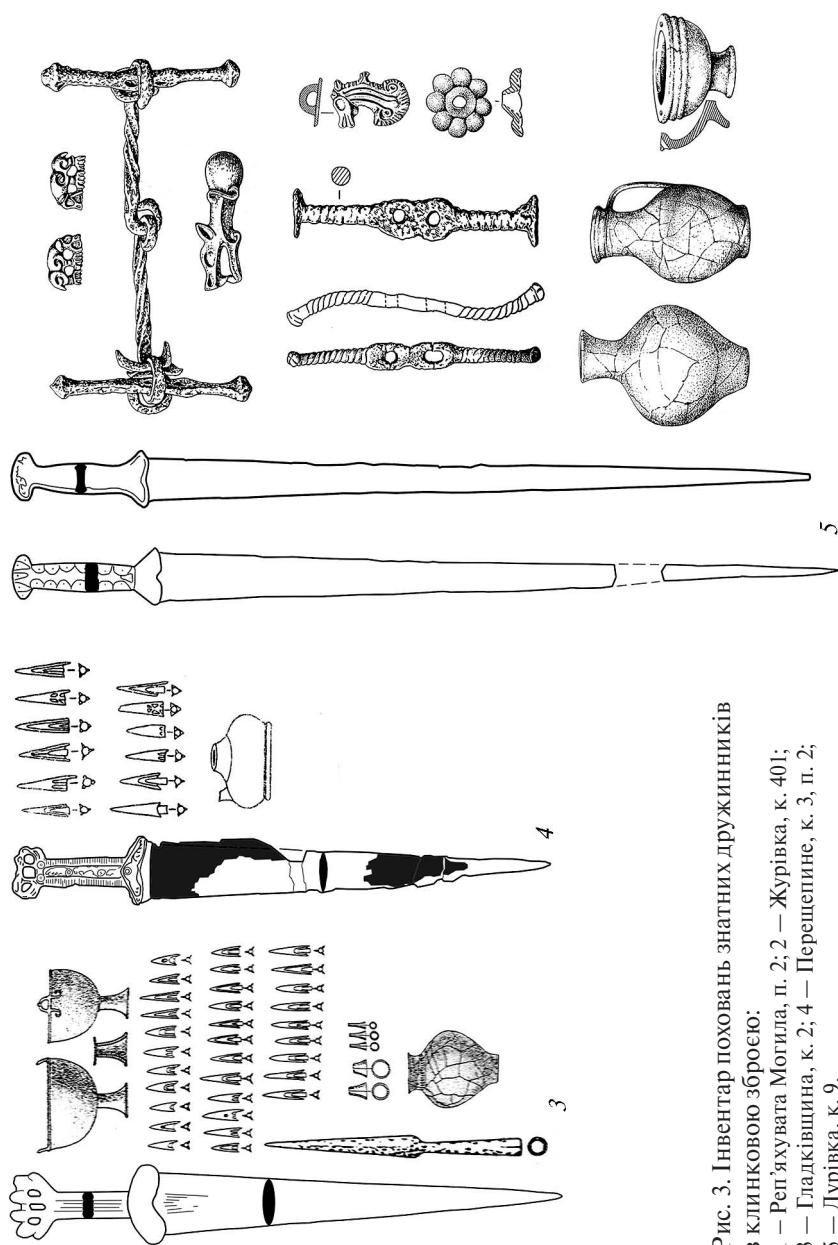

Рис. 3. Інвентар поховань знатних дружинників з клинковою зброяєю:

- 1 — Регічуквата Могила, п. 2; 2 — Журівка, к. 401;
- 3 — Гладківщина, к. 2; 4 — Перещепине, к. 3, п. 2;
- 5 — Дурівка, к. 9.

У другому — з 40 курганів VII—IV ст. до н. е. походять рештки 11 мечів V—IV ст. до н. е. [36, с. 11]. Примітно, що дослідники наведених пам'яток упевнено пов'язують їх зі скіфським компонентом.

З меншою долею ймовірності можна інтерпретувати могильник в ур. Скоробір. З 35 досліджених у різні роки курганів рештки клинкової зброї містилися лише у шести [74, с. 177]. За збереженими даними половина відноситься до рядових. Утім загальна мілітаризація поховань, що становить близько 60% могил зі зброєю, з поправкою на тотальне пограбування пам'ятки, можуть вказувати на досить войовничий характер населення [16, с. 197–199].

Також у скіфському лісостепу неможливо вичленити винятково дружинні могильники у розумінні кладовища суто військового контингенту [75, с. 25]. Адже низка факторів вказує на глибоку соціальну диференціацію всередині некрополів [49, с. 280]. З-поміж поховань мечників чітко простежується певна нерівність, згідно якій одні з них ототожнюються з патріархами, решта — з наближеними до лідера членами верхівки суспільства. Зокрема, з могильника біля с. Дурівка, де було досліджено 23 кургани пізньоскіфського часу, відомо п'ять мечів з чотирьох поховань, з них лише один церемоніальний [45, с. 182–203]. Також у могильнику Колбине I, де було досліджено 36 пізньоскіфських курганів, мечі зафіксовано у п'яти похованнях [48, с. 16; 49, с. 317], з яких два відносяться до наступної, аристократичної групи.

Усипальниці **аристократії** характеризуються наявністю перелічених вище престижних речей, але відрізняються обсягом цих знахідок. Всього відомо 14 поховань цієї групи.

Висота насипів коливається від 1,9 до 21¹ м. Обсяг найбільшої похованальної камери може досягати 206 м³. Зазначені комплекси в тій чи іншій мірі пов'язані зі скіфським компонентом. Архаїчні могили, такі як Литий курган, вирізняються знахідками передньоазійських трофеїв [12, с. 13; 67, с. 23] та античних ювелірних скарбів [43, с. 297–298]. Пишність ритуалу та насиченість етнічними і соціальними маркерами дозволяє припустити степове походження найбільш видатних поховань пізньоскіфського лісостепу [7, с. 13; 76, с. 191–193; 1, с. 55; 53, с. 402; 37, с. 154; 24, с. 249]. На користь певної єдності аристократичних курганів степу і лісостепу вказують спільні типи жіночих церемоніальних прикрас [61, с. 84]. Звертають увагу знахідки коштовних нагайок, які також можна вважати статусним предметом.

¹ Хоча інвентар поховання Старшої Могили, залученої до цієї групи, не вирізняється пишністю, існує припущення про характер цієї пам'ятки як центру суспільно значущого некрополю [10, с. 124].

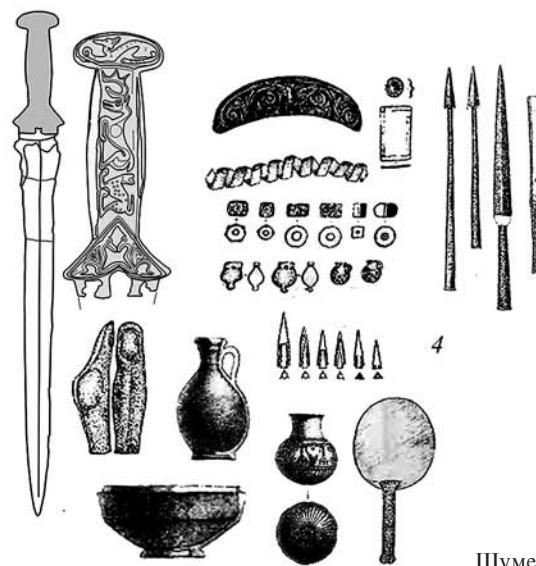
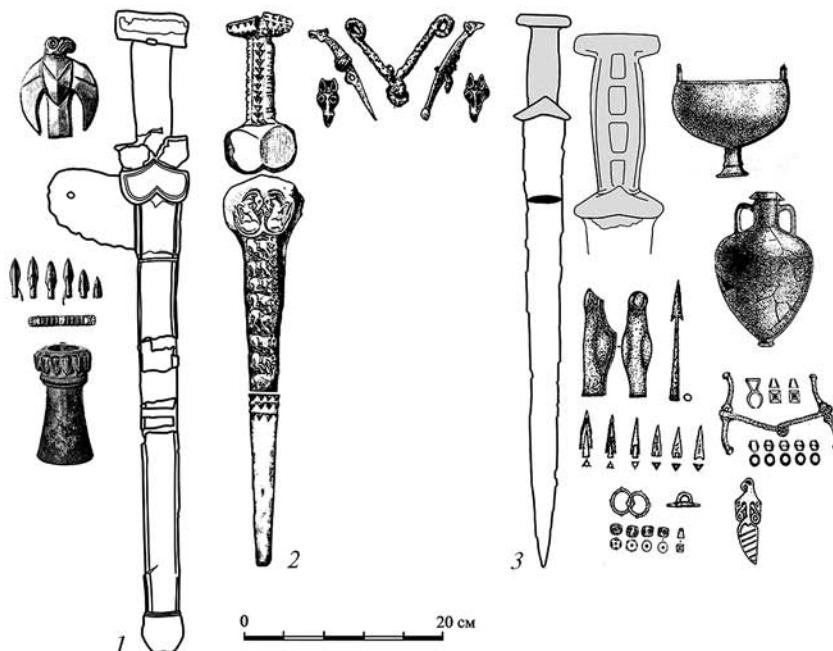

Рис. 4. Інвентар поховань
кочової аристократії
з клинковою зброєю:
1 — Литий курган; 2 — курган
Шумейка; 3 — Старий Мерчик, к. 3;
4 — Старий Мерчик, к. 11.

На відміну від дружинного компоненту, для якого припускається певний рівень гетерогенності, за рахунок індивідуального просування воїнів військово-адміністративними щаблями [64, с. 182, 185–186], прошарок військової аристократії, швидше за все, був пов’язаний кревною спорідненістю. Напевно, знать лісостепових племінних угруповань перебувала у родинних стосунках з вищою аристократією степу, що фіксується за численними паралелями з середньовічними кочовиками [34, с. 158].

Таким чином, відносини кочовиків і землеробів на всіх етапах існування скіфської культури вкладалися у завойовницьку схему, згідно якої племена з різним господарським укладом проживали на одній території [33, с. 22, 34, с. 141]. На користь цього свідчить, вірогідно, кочівницький характер поховань воїнської верхівки суспільства. Також простежується тяжіння дружинних могильників до стратегічних центрів суходільних комунікацій, металургійного виробництва і луго-степових пасовиськ [8, с. 58]. Врешті, доведене виготовлення зброї у лісостепу для потреб і лісостепових, і степових воїнів є безперечним доказом політичної єдності вказаних регіонів.

Прагнення встановити контроль над зовнішніми осередками металургійного виробництва, напевно, було спільним для багатьох кочових угруповань, адже потреба у металі була життєвою необхідною для воєнізованого суспільства, котре власноруч не могло у повній мірі забезпечити себе озброєнням [55, с. 128–129; 56, с. 30]. За етнографічними даними номади могли накладати військову данину на підкорені племена [35, с. 54–55].

Поширення скіфської зброї у південних районах Полісся також може пов’язуватися зі слідами діяльності безпосередньо кочовиків. Адже цей регіон поєднує кілька стратегічних інтересів. Це – поклади болотяної руди і концентрація зимових кормів у болотистих місцевостях. Крім того, на межі лісу та лісостепу пролягав вектор широтних суходільних трас, який і маркірують крупні верхніцькі могильники [10, с. 120–121; 56, с. 30–31]. Подібна ситуація була простежена і в Заураллі, де кочовики, прагнучи контролювати поклади міді, також могли досягати у просуванні лісової зони [55, с. 126–127; 57, с. 114–116].

Н. О. Гаврилюк заперечує можливість ведення кочового і напівкочового господарства у лісостеповій зоні через складний ландшафт [15, с. 71]. Хоча, згідно думки більшості дослідників, розчленованість ресурсної зони на різноманітні ареали із варіативною флорою та рівнем зволоження в цілому сприяють цілорічному веденню скотарського господарства [10, с. 118–119]. Втім припущення про заготівлю сіна землеробським населенням як повинність для номадів, вважаємо недостатньо обґрутованим. Оскільки за скіфського часу відсутні масові знахідки господарських зна-

рядъ, призначених для цього [10, с. 120]. У той же час, за етнографічними даними, казахи почали займатися заготівлею корму для худоби і разом із тим переходити до напівкочового господарства лише із масовою закупівлею реманенту в осілих та індустріально просунутих сусідів [54, с. 161].

Дослідники також звертали увагу, що лісостепові могильники, ототожнені з кочовим населенням, демонструють тяжіння до степових ландшафтів. Зокрема, подібну закономірність простежено на прикладі ймовірного Муравського шляху, що був центром тяжіння для таких пам'яток басейну Сіверського Дінця, як Пісочин та Старий Мерчик. Цікаво, що на користь скіфського походження воїнів із наведених некрополів також свідчать антропологічні дані [41, с. 83–84].

Відома теорія Д. С. Раєвського, згідно якої поховання у лісостепу важкоозброєних вершників залишились від загонів найманців, котрі перебували на службі у місцевої аристократії [46, с. 94–95]. Згодом вона отримала підтримку спеціалістів, які пов'язали із найманими дружинами такі некрополі, як Старий Мерчик [41, с. 85]. Втім, якщо погодитись з цією думкою і розглядати кочовиків як представників служилого стану, то постає питання де шукати поховання тієї місцевої аристократії, котра мала б повернути номадів до служби на власну користь? Крім того, дослідники не пояснюють, які важелі впливу могли мати землероби і який зиск отримали б від цієї служби кочовики.

Наочний приклад відносин номадів з осілими колективами демонструє келермеський етап. Під час передньоазійських походів скіфи могли виступати як союзники Ассирії та супротивників Мідії. Але ні в якому разі не можемо припускати, що меотські племена, які стояли на тому ж рівні розвитку, що й землероби Українського лісостепу, могли, принаймні, складати гідну конкуренцію номадам [18, с. 48–53].

Крім того, первинно Д. С. Раєвський припустив зміну господарського укладу номадів за переселення до лісостепу, що призводило до їх асиміляції. Але В. Н. Окатенко та Ю. В. Буйнов, які підтримали дослідника, простежили, що пам'ятки номадів тяжіли до степових ландшафтів, і останнє свідчить про збереження ГКТ, а отже й цілісності їх колективу. До того ж, в історії євразійських кочовиків вихід за межі степового поясу був природнім процесом, який не впливав на їх ідентичність [9, с. 149–151].

Тож, більшість розглянутих комплексів з клинковою зброяю можна пов'язувати з професійними воїнами-вершниками. На користь цього свідчить також статевовікова належність мечників. В усіх випадках проведення, принаймні, поверхневого огляду скелету, дослідники фіксують його належність дорослуму чоловіку. Єдиним відомим нам випадком поховання підлітка з кінджалом є Куп'єваха, кург. 18, пох. 1, віднесене до числа рядових. Ця тенденція не випадкова, адже в архайчних суспільствах

соціальне положення не в останню чергу залежало від віку особи. Зокрема, на матеріалах пазирської культури простежена майже повна відсутність озброєння у дитячих могилах, а знахідки моделей зброї у похованнях підлітків пов'язуються з ознаками ініціації [28, с. 39].

З іншого боку, останки чоловіків похилого віку виявлені і в могилах аристократів та знатних дружинників — Колбіне, кургани №№ 7, 4, 18, пох. 2, Стеблів, кург. 3. Напевне, це не випадково, оскільки у варварському суспільнстві набуття чоловіком того чи іншого соціального статусу було неможливим без проходження певних ініціацій [29, с. 121; див. також: *Herod IV*, 64, 66].

Разом із тим, більша частина старих мечників у пізньоскіфському могильнику Колбіне вказує на зменшення у цей час рівня мілітаризації і певного застою у суспільних відносинах. Адже у динамічних кочових структурах активну роль у житті племені грали молоді чоловіки, що призводило й до найвищого рівню смертності у цій статевовіковій групі [44, с. 14; 29, с. 122, 124].

Серед поховань мечників у смузі лісостепу лише щодо одного можна припустити належність жінці — Капітанівка, кург. 485 [11, с. 65]. Проте, через дії грабіжників та недосконале дослідження слід з пересторогою ставитися до цього прикладу. Адже знахідки не тільки меча, а й сокирі у цьому похованні, вірогідно, більш характерні для чоловіка¹ [59, с. 13].

Отже, поховання мечників до певної міри вирізняються за професійною, ранговою і статево-віковою ознаками. Більше того, можна припустити етнічну окремішність знатних воїнів у середовищі землеробів. Вірогідно, спростувати чи підтвердити наші висновки можна буде за умови подальших міждисциплінарних досліджень, передусім із застосуванням сучасних природничих методик. Складний вузол проблем, пов'язаний із соціальною та етнічною характеристикою військових поховань, потребує не тільки сучасних підходів, а й свіжих матеріалів, здобутих за комплексних розкопок. Втім, навіть за умови обмеженої кількості джерел, достеменно зрозуміло, що Причорноморський лісостеп вже з архайчних часів був тісно інкорпорований до військово-політичної структури Скіфії.

Література

1. Алексеев А. Ю. Акинак или махайра? (Мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.) // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 43—65.

¹ Що ж до степових поховань, дослідники також зазначають поодинокі знахідки мечів і кинджалів у могилах жінок. Зокрема, О. Є. Фіалко налічує лише чотири подібні комплекси. Примітно, що захисний обладунок, який ми розглядаємо як статусну річ, притаманну дружині та військовій знаті, також традиційно не входить до паноплії аматорок [28, с. 39; 59, с. 4].

2. **Бабенко Л. И.** Захоронения с доспехом у северскодонецких племен в скифское время // Харьковский археологический сборник. — Харьков, 2009. — Вып. 4. — С. 36—48.
3. **Бабенко Л. И.** Рец.: Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дніці. — Київ, 2010 // Старожитності 2010. — 2010. — Вип. 9. — С. 358—364.
4. **Бабенко Л. И.** Проблема політнічності сіверськодонецького населення у скіфську добу // Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 37—46.
5. **Березуцкий В. Д.** Погребальный инвентарь из курганов скифского времени лесостепного Дона и вопрос об «этнокультурном сходстве и единстве» // Археологические памятники бассейна Дона. — Воронеж, 2004. — С. 193—201.
6. **Бессонова С. С.** О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 3—21.
7. **Бессонова С. С.** Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—34.
8. **Бессонова С. С.** Дружинные курганы в Украинской лесостепи скифского времени // Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь. — СПб., 1998. — С. 57—58.
9. **Бессонова С. С.** Український лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 148—160.
10. **Бессонова С. С.** Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 116—131.
11. **Бобринский А. А.** Отчетъ о раскопкахъ въ Чигиринскомъ уѣзде Киевской губ. въ 1908 г. // ИАК 1910 г. — Вып. 35. — С. 48—60.
12. **Бокий Н. М.** Мельгуновский курган — доисследование и версии // Киммерийцы и скифы: тез. докл. науч. конф. — Мелитополь, 1992. — С. 13—14.
13. **Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е.** Роль коня в погребальной традиции скифов // Актуальные проблемы археологии, истории и культуры. — Новосибирск, 2005. — Т. 2. — С 13—36.
14. **Бунятиян Е. П.** Методика социальных реконструкций в археологии на материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э. — К., 1985.
15. **Гаврилюк Н. А.** Скотоводство степной Скифии. — К., 1995.
16. **Гавриш П. Я.** Могили воїнів у курганній групі «Скоробор» міста Гелона // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. — Вип. 4. — Кн. 1. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С. 185—202.
17. **Галанина Л. К.** Этносоциальная структура одного из закубанских обществ раннескифского времени (по данным келермесских комплексов) // Проблемы археологии скифо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения). — Кемерово, 1989. — Ч. I. — С. 94—96.
18. **Галанина Л. К., Алексеев А. Ю.** Новые материалы к истории Закубанья в раннескифское время // АСГЭ. — Л., 1990. — С. 34—54.
19. **Генинг В. Ф.** Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV—III в. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 124—153.

20. Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. — 1952. — С. 39—93.
21. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дніці. — К., 2010.
22. Гречко Д. С. Об этнодифференцирующих признаках погребений лесостепи раннескифского времени // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі. — К., 2014. — С. 10—13.
23. Гречко Д. С. Об особых видах погребений у населения восточноевропейской Лесостепи VII—IV вв. до н. э. // Древности. — 2015. — С. 181—200.
24. Гречко Д. С., Карнаух Е. Г. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода /// Stratum plus. — 2011. — № 3. — С. 245—264.
25. Гуляев В. И. Об этнокультурной принадлежности населения Среднего Дона в V—IV вв. до н. э. // Скифы и сарматы в VII—IV вв. до н. э. — М., 2000. — С. 145—152.
26. Гуляев В. И. Общие проблемы археологии Среднего Дона Скифского времени // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 18—52.
27. Гуляев В. И. Еще раз об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время (V—IV вв. до н. э.) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 7—24.
28. Дацковский П. К. Оружие в погребальном обряде пазырыкской культуры Алтая // Снаряжение кочевников Евразии. — Барнаул, 2005. — С. 36—41.
29. Дацковский П. К., Тишкун А. А. Социальная организация кочевников горного Алтая в скифскую эпоху // Социальная структура ранних кочевников Евразии. — Иркутск, 2005. — С. 107—134.
30. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
31. Ковпаниенко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли // Археологія. — 1961. — Т. XIII. — С. 62—79.
32. Кореневский С. Н. Становление военной власти (по данным этнологии и археологии нео/энеолита, начала бронзового века) // Роль войны и военного дела в развитии древних и средневековых обществ. — М., 2012. — С. 10—13.
33. Крадин Н. Н. Кочевая империя как социополитическая система // Проблемы археологии скифо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения). — Кемерово, 1989. — Ч. I. — С. 19—23.
34. Крадин Н. Н. Структура и общественная природа хуннской империи // ВДИ. — 2003. — № 4 (247). — С. 137—159.
35. Күшкүмбаев А. К. Военное дело казахов в XVII—XVIII веках. — Алматы, 2001.
36. Махортых С. В. Мечи и кинжалы из погребений Перещепинского курганных могильника // История оружия. — 2011. — № 2—3. — С. 10—15.
37. Махортых С. В., Ролле Р. Воинские погребения на некрополях Бельского городища // Terra Scythica. — Новосибирск, 2011. — С. 149—154.
38. Медведев А. П. Ранний железный век лесостепного Подонья. — М., 1999.
39. Медведев А. П. Исследования по археологии и этнографии лесостепной Скифии. — Воронеж, 2004.
40. Мозолевський Б. М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 122—138.

41. **Окатенко В. М., Буйнов Ю. В.** Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика // Археологія 2010. — № 1. — С. 78—90.
42. **Ольховский В. С.** Скифская триада // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. — М., 1997. — С. 85—96.
43. **Полидович Ю. Б.** Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — М., 2014. — С. 290—309.
44. **Потехина И. Д., Кислый А. Е.** Реконструкция демографической структуры скифов степной и лесостепной зон Украины // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. — К., 1994. — С. 1—21.
45. **Пузикова А. И.** Курганные могильники скифского времени Среднего Дона (публикация комплексов). — М., 2001.
46. **Раевский Д. С.** Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 87—95.
47. **Ростовцев М. И.** Эллинство и иранство на юге России. — Петроград, 1918.
48. **Савченко Е. И.** Погребальный обряд населения Среднего Дона в V — IV вв. до н. э. (по материалам могильника Терновое I — Колбино I) // Скифы и сарматы в VII — III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 268—280.
49. **Савченко Е. И.** Курган скифского времени у с. Колбино на Среднем Дону // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 317—334.
50. **Скорый С. А.** Курган Переп'ятиха. — К., 1990.
51. **Скорый С. А.** Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
52. **Скорый С. А.** Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.
53. **Скорый С. А.** Об одной группе парадных мечей скифского времени // БЧ. — 2010. — № XI. — С. 399—402.
54. **Таиров А.** Кочевники урало-казахстанских степей и Приаралья в VII — VI вв. до н. э. // Вестн. Челябин. ун-та. — 2003. — № 2 (3). — С. 158—173.
55. **Таиров А. Д.** Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII — VI вв. до н. э. — Челябинск, 2007.
56. **Таиров А. Д.** О причинах движения «скифов» на Южный Урал во второй половине VI в. до н. э. // Вестник Юр. ГУ. — 2008. — № 6 (106). — С. 30—34.
57. **Таиров А. Д.** Взаимодействие населения степи и лесостепи Южного Зауралья в VI — V веках до нашей эры // Этнические взаимодействия на Южном Урале. — Челябинск 2013, с. 114—132.
58. **Тереножкин А. И.** Бронзовые кинжалы предскифского времени // Кавказ и Восточная Европа в древности. — М., 1973.
59. **Фиалко Е. Е.** Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии. — К., 1991. — С. 4—18.
60. **Фиалко Е. Е.** Наборы местной металлической посуды из скифских погребений // Музейні читання. — К., 2000. — С. 131—136.
61. **Фиалко Е. Е.** Греческие калафы из скифских могил // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 83—85.

62. **Фиалко Е. Е.** Округлодонные деревянные чаши в знаковой системе скифов // II Междунар. конф. «Скифы и сарматы в VIII – III вв. до н. э.», посвященная памяти Б. Н. Гракова. — Азов; Ростов-на-Дону, 2004. — С. 72–74.
63. **Фіалко О. Є., Болтрик Ю. В.** Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
64. **Хазанов А. М.** Социальная история скифов. — М., 1975.
65. **Хазанов А. М., Шкурко А. И.** Социальные и религиозные основы скифского искусства // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 40–51.
66. **Худяков Ю. С.** Военное дело древних кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1995.
67. **Черненко Е. В.** Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7–30.
68. **Черненко Е. В.** Курганы воинов-дружинников Скифии // Киммерийцы и скифы: тез. докл. науч. конф. — Мелитополь, 1992. — С. 101–102.
69. **Шелов Д. Б.** Социальное развитие скифского общества // ВИ. — 1972. — № 3. — С. 63–78.
70. **Шрамко Б. А.** К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. — К., 1971. — С. 92–115.
71. **Шрамко Б. А.** Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 194–209.
72. **Шрамко Б. А.** Дискуссионные вопросы отечественной скифологии (обсуждение) // Народы Азии и Африки. — М., 1980. — № 6. — С. 93–95.
73. **Шрамко Б. А.** Рец.: Мозолевский Б. М. Товста Могила. — К., 1979 // СА. — 1984. — № 1. — С. 272–280.
74. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
75. **Яценко С. А.** Дружина у кочевых сарматов: материальные свидетельства // ИО. — 2014. — № 15. — С. 25–29.
76. **Chochorowski J.** Scytyjski ksiaze z Ryżanówki // Alma Mater. — 2008. — № 99. — S. 185–195.
77. **Rustoiu A., Berecki S.** Weapons as symbols and the multiple identities of the warriors. Some examples from Transylvania // Wafeg—Gewalt—Krieg, Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des IAUR. — 2015. — P. 127–148.

КУЛЬТОВІ ОБ'ЄКТИ Й АРТЕФАКТИ НА ПОПЕЛИЩІ №7 БІЛЬСЬКОГО ЗАХІДНОГО ГОРОДИЩА

Про об'єкти з розкопок експедиції Полтавського національного педагогічного університету 1997–2003 рр. – жертвовники і зразки мініатюрного ліпного посуду.

Ключові слова: скіфський час, Більське городище, Західне укріплення, попелище, жертвовники, мініатюрний ліпний посуд.

Протягом 1997–2003 рр. експедиція Полтавського національного педагогічного університету на чолі з автором здійснювала розкопки попелища № 7 у Більському Західному городищі. Розкоп розміром 35 × 35 м (площа 1225 кв. м) повністю охопив територію попелища і частину прилеглої до нього території. Серед численних виявлених археологічних об'єктів і артефактів виділяються такі, що свідчать про релігійні вірування місцевого населення скіфської доби. Попередня стисла інформація про них вже була оприлюднена в літературі [Гавриш 2002, с. 73; 2005, с. 92; 2006, с. 17, 19]. Метою цієї публікації є введення до наукового обігу нових матеріалів, здобутих під час згаданих розкопок. Вони представлені комплексами жертвовників та речами-атрибутами культових церемоній і ритуалів.

Перший жертвовник виявлений у північно-східному секторі попелища (1999 р.) за 14 метрів від його центру, фактично, вже поза межами попелястої плями. Верхню частину жертвовника помічено на глибині 0,72 м від сучасної денної поверхні розкопу. Жертвовник споруджений на нижньому горизонті культурних нашарувань, які тут досягають глибини 1,00–1,10 м. Він мав основу діаметром 0,40–0,50 м з тісно вимощених фрагментів битого ліпленого посуду (рис. 1). На уламках було споруджено глиняний круглий «корж» діаметром 0,50 м і товщиною 5–7 см. Зовнішня його поверхня трохи випукла, ретельно пригладжена й обпалена вогнем, хоча довкола жодних слідів вогнища не помічено. Довкола жертвовника на рівні його основи виявлено велику кількість артефактів. Поруч від нього на схід щільно лежали великі фрагменти кераміки, уламки каменю, що нагадувало вимощену стежку. Серед цих артефактів знайдена кварцитова кругла обточена куля діаметром бл. 5 см. На північ від жертвовника також знаходилося багато черепків, каменів і розламана на три частини зернотерка з

Рис. 1. Західне Більське городище, попелище № 7.
Жертвовник, досліджений 1999 р.

однією пласкою шліфованою поверхнею. Під ними містилося скучення кісток домашніх тварин у вигляді кола діаметром бл. 1 м. Можливо, це рештки жертвоприношення. Тут же зрідка траплялися дрібні вуглини. На південь біля жертвовника також знаходилося ще одне суцільне скучення кісток домашніх тварин, переважно свиней і коней. Тут було знайдено денце маленького ліпленого горщика діаметром 3,7 см, а трохи поодаль — цілу мініатюрну посудинку у вигляді маленького горнятка (польовий шифр — далі: п. ш. № 1238, рис. 1: I) з ледь виділеною шийкою, чітко витриманими пропорціями, жорсткою нерівною поверхнею. Висота — 5 см, діаметри: вінця — 5 см, корпусу — 5 см, денця — 3 см.

Хронологічним індикатором жертвовника можуть бути знайдені на цьому ж горизонті фрагменти архайчного чернолискованого посуду і бронзовий дволопатевий наконечник стріли довжиною 3,3 см з пером ромбічно-листоподібної форми і гачком на втулці. Вони датуються VII — початком VI ст. до н. е.

Рис. 2. Західне Більське городище, попелище № 7.
Жертвовник 2001 р.

Другий жертвовник виявлений 2001 р. за 13–14 м на південний захід від центру попелища, на його периферії. Товщина культурних нашарувань тут досягала 0,95–1,10 м. Суцільний шар обпаленої і побіленої глини було помічено вже на глибині 0,35 м від поверхні розкопу. У ході досліджень з'ясувалося, що жертвовник був споруджений на стародавній поверхні, де вже утворився культурний шар завтовшки 0,55–0,60 м. Під основою жертвовника було складено велику кількість кісток домашніх тварин, переважно великої рогатої худоби і коня. Кістки лежали щільним шаром товщиною до 10 см на площині округлої форми діаметром 0,80–0,90 м. Всього у скупченні виявилося 203 кістки та їх уламки. Скупчення кісток було присипане материковою глиною (2–3 см) й утрамбоване зверху. На глині по всій площині щільним шаром товщиною 3–4 см лежали уламки ліплених горщиків: два десятки вінець, 413 стінок тулубів посудин і 7 денець. Вінця горщиків мали орнамент на верхній частині шийки у вигляді наскрізних круглих проколів і на ліплених валиків з пальцевими вдавленнями. Серед уламків кераміки трапилося трохи більше десятка шматків каменю-квар-

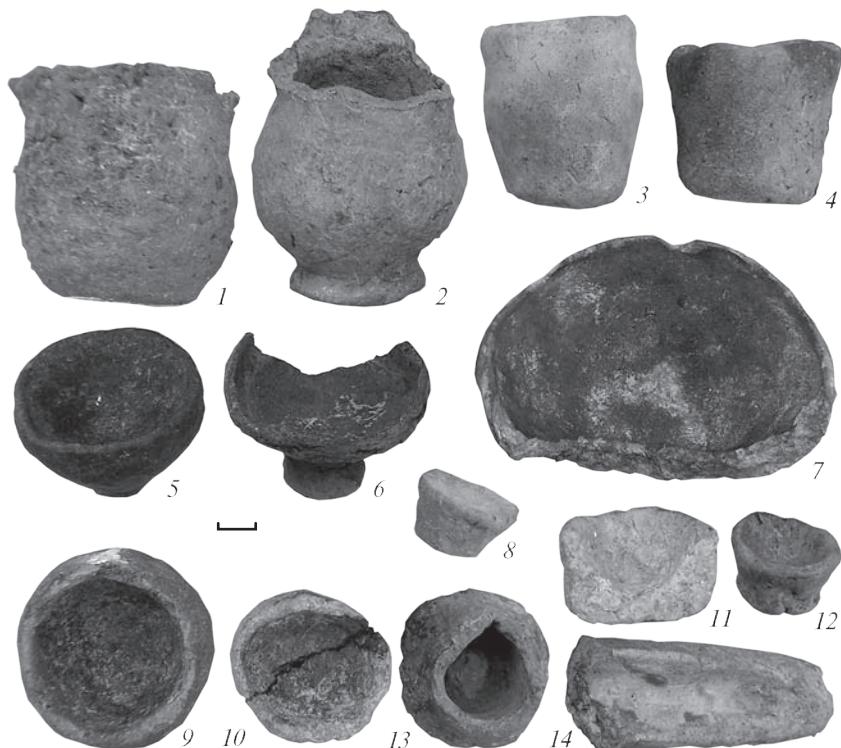
циту. Зверху над черепками лежав шар добре вимішаної й обпаленої vogнем глини (3–5 см). Зверху глина рівно ретельно пригладжена і побілена, центральна частина трохи випукла догори (рис. 2). Округла глинняна основа жертвника була обкладена уламками різної величини сірого кварцу, утворивши своєрідну рамку, зовнішні розміри якої дорівнювали 1,10 × 1,20 м. Камені вкладалися щільною масою шаром товщиною 12–15 см. Всього довкола жертвника та в його основі виявлено 135 каменів.

Територія довкола жертвника була дуже густо насичена культурними рештками, особливо кістками домашніх тварин. За типами знайдених фрагментів ліплених посудин та їх орнаментацією цей культовий об'єкт датується у межах VI ст. до н. е.

Подібні за будовою жертвники характерні для Більського городища на ранньому етапі його історії (друга половина VIII — середина VI ст. до н. е.). Як приклад, згадаємо досліджені харківськими археологами Іриною Шрамко і Станіславом Задніковим в Західному городищі жертвники на попелищах №№ 28 і 13 [Шрамко, Задніков 2006, с. 13–26; 2009, с. 365; Задніков, Шрамко, Задников 2009, с. 9; Шрамко, Задников 2011, с. 385].

Кілька близьких за будовою жертвників дослідженні і на території більшої округи Більського городища, приміром, на поселенні біля с. Глинське [Гейко, 1999, с. 24; 2008, с. 232]. Цікавий культовий об'єкт вивчався ур. Геюсів яр неподалік с. Куземин (роботи автора 1996 р.). Там у процесі розкопок спочатку було помітно ретельно пригладжену і побілену вапном поверхню діаметром 0,95 м. Навколо жертвника виявилося викладене з уламків пісковику кільце шириною 10–20 см. Необроблені камені лежали доволі розрізнено, між ними траплялися уламки ліпленої кераміки. Під глиняною основою жертвника було спеціально підготовлено круглий «фундамент» діаметром 1,15–1,30 м, краї якого виступали за межі жертвника. У центральній частині цього кола були покладені більшого розміру камені — у середньому від 10 до 20 см і товщиною 1,5–2,0 см. Камені з одного боку мали пласку поверхню, а протилежну — бугристу, схоже, ніби оброблену. Викладені камені лежали пласкою поверхнею вгору. Всього під глиняною основою жертвника нами нараховано понад 70 каменів і більше 30 уламків ліпленої посуду (мисок, горщиків, корчаг), фрагмент друшляка, кварцитовий оброблений округло-кубічний камінь. Зверху над кам'яною кладкою було насыпано шар світлої глини товщиною 3–4 см. На неї зверху настелена глинняна маса у вигляді коржа завтовшки 1,3 см. Вона була обпаленою vogнем і зверху побілена.

На території попелища № 7 виявлено 44 знахідки мініатюрних ліплених посудин, які формами нагадують звичайний вжитковий ліплений посуд, але їх розміри за висотою і діаметром тулуба не перевищують 5–6 см. Артефакти збереглися переважно у фрагментах, лише для близь-

Рис. 3. Західне Більське городище, попелище № 7.
Керамічна культова пластика: моделі посудин.

ко половини з них можна визначити тип посудинки та її розміри: горнят, мисочок, чашечок, черпачків. Зупинимося детальніше на найбільш вирізних артефактах.

Посудинка у вигляді мініатюрного горняти (п. ш. № 2553, рис. 3: 2) збереглася без більшої частини вінця. У неї чітко виділені шийка і корпус, висота — 6,7 см, діаметри: корпуса і вінця — 4,7 см, денця — 3,3 см, навколо денця вистуває пружок у кілька міліметрів.

Горнятко банкоподібної форми (п. ш. № 2550, рис. 3: 3) знайдене у центральній частині попелища, воно збереглося частково пошкодженим у верхній частині. Його виготовлено з добре відмуленої глини світлого кольору, поверхня ретельно оброблена, висота — 4,3 см, діаметри: вінця і корпуса — 3,8 см, денця — 3,7–3,9 см.

Друге *горнятко* банківської форми (п. ш. № 2551, рис. 3: 4) знайдене майже поруч першого, збереглося цілім. Його висота — 3,5 см, діаметри: вінця — 3,9 см, денця — 3,2 см, поверхня рівна і жорстка.

Цікава *мисочка* на підставці (п. ш. № 704, рис. 3: 5) діаметром 1,6 см, висота — 3,1 см, діаметр вінця — 4,4 см, внутрішня глибина — 1,5 см. Поверхня ретельно пригладжена, чорного кольору. Артефакт виявлений уже поза межами плями попелища у північно-західному куті розкопу.

Від виявленої в північно-східному секторі попелища у заповненні ями житла № 27 VII–VI ст. до н. е. мініатюрної мисочки (п. ш. № 1019) збереглася лише частина корпусу з денцем, її висота — 4,4 см, діаметри вінця — приблизно 7–8 см, денця — 3,5 см. Поверхня трохи лискована.

Модель миски (п. ш. № 1084, рис. 3: 6) на високій підставці знайдена за десяток метрів на захід від першого жертвника. Її верхня частина трохи пошкоджена, висота — 3 см, діаметри: вінця — 4,8 см, підставки — 2,1 см, її висота — 0,8 см. Поверхня посудинки чорна, нерівна, на ній помітні численні відбитки нігтів виробника, сліди намагання лощити поверхню мисочки.

Від *мисочки* сферичної форми (п. ш. № 2552, рис. 3: 7), що виявлена у заповненні ями № 42 кінця VIII–VII ст. до н. е., за кілька метрів на північний схід від другого жертвника, збереглася лише половина. Форма посудинки не зовсім симетрична, дещо збочена, поверхня ретельно оброблена, чорного кольору, діаметр вінця — 8 см, краї вінця загострені, висота посудинки — 4,5 см, діаметр денця — 2,0 см.

Модель дуже маленької чащечки (п. ш. № 265, рис. 3: 8) знайдена за півдєсятка метрів на захід від другого жертвника. Її висота — 1,5 см, діаметри: вінця — 1,5 см, днища — 1,5 см. Усередині чащечка дуже мілка — глибина всього 3 мм.

Мініатюрна *чащечка* (п. ш. № 1034, рис 3: 9), що профілем дещо нагадує розлоге горнятко із загнутим всередину краєм вінця, також виявлена у заповненні ями житла № 27 VII–VI ст. до н. е. Висота виробу — 2,7 см, діаметри: вінця — 4,1 см, корпусу — 4,6 см, денця — 2,5 см. Поверхня ретельно оброблена.

Практично ціла *маленька чащечка* (п. ш. № 2478, рис 3: 10) знайдена у заповненні ями житла № 40 (східний сектор попелища). Вона має округле денце і пряме вертикальне вінце, форма не зовсім симетрична, висота — 2 см, діаметр вінця — 3,5–3,7 см, поверхня ретельно пригладжена.

Лише половина збереглася від *чащечки* (п. ш. № 2474, рис. 3: 11), що знайдена поруч ями житла № 40. Висота моделі — 2,3 см, діаметри вінця і денця — 3,6 см.

Чашечку (п. ш. № 3187, рис. 3: 12) виявлено у південному секторі попелища. Складається враження, що цю мініатюрну посудинку виготовляли

нашвидкоруч, бо формою вона далека від досконалості, висота — 1,8 см, діаметри: вінця — до 2,7 см, денця — 1,7 см.

Одна із мініатюрних посудинок (п. ш. № 1188, рис 3: 13) доволі виразно нагадує черпачок грушоподібної форми, але з несиметричними пропорціями, верхня частина надбита. Внизу черпачок має розширений корпус діаметром до 3,7 см, по найширшій частині якого нанесені косі насічки. Знизу на денці черпачка є вдавлення діаметром 0,8 см і глибиною 0,3—0,4 см. Поверхня посудинки загалом горбиста, але трохи лискована. Артефакт знайдений всього за кілька метрів на північний захід від першого жертвника.

Цілком імовірно, що до культової атрибутики належить глиняний виріб, котрий нагадує модель човна-довбанки (п. ш. № 2548, рис. 3: 14). Артефакт зберігся трохи менше, ніж наполовину. Виготовлений з ретельно відмуленої глини з домішками залізняку. Довжина фрагмента — 5,4 см, ширина — 2,7 см, максимальна висота — 2,5 см, внутрішнє заглиблення досягає 0,8 см. «Човника» виявлено у нижніх нашаруваннях центральної частини попелища.

До кола культової пластики відносяться вироби з глини, які можна трактувати як моделі спечених хлібин — круглих паляниць чи коржиків. Ці вироби також мініатюрні, розміром всього в кілька сантиметрів у діаметрі, між собою різняться формами і розміром. Під час розкопок попелища № 7 їх знайдено десяток, кілька із них — у фрагментах. Умовно поділяються на дві групи: більші і менші.

Більші моделі репрезентовані двома яскравими знахідками, що за виглядом можна чітко трактувати як «паляниці», тобто, звичайні круглі приплескані хлібини. Найбільшу «паляничку» (п. ш. № 2686, рис. 4: 1) знайдено за кілька метрів на захід від першого вище описаного жертвника. Вона має асиметрично-круглі обриси, обидва її боки випуклі, але з одного більш рельєфно, діаметр — 5,5—6,0 см, товщина — 2,1 см. Поверхня артефакту ретельно пригладжена, жорстка, добре випалена у вогні. На нижньому боці помітно відбитки кількох зернівок, вірогідно, пшениці чи жита.

Друга «паляничка» (п. ш. № 2476, рис. 4: 2) виявлена у заповненні невеликого льоху VII ст. до н. е. (яма № 45), що знаходився дещо на схід від центральної частини попелища — менше, ніж за 10 м від першого жертвника. Зовнішня поверхня «палянички» випукла, нижня горизонтально рівна, діаметр — 5,0—5,5 см, товщина — 1,7 см. Модель виготовлена зі світло-рожевої глини, яка при обпалюванні потріскалася.

Менші за розмірами моделі (умовно назовемо їх «коржиками») менш презентабельні на вигляд. Одну з них (п. ш. № 896, рис. 4: 3) знайдено за 10 м на північний захід від першого жертвника. Обидва боки «коржи-

Рис. 4. Західне Більське городище, попелище № 7.
Керамічна культова атрибутика: моделі хліба і зерна.

ка» ледь випуклі, але нижній більш рівний. Діаметр виробу — 2,8 см, товщина — 1,2 см. Зовні на поверхні помітно слабкі відбитки пальців і одне кругле вдавлення, схоже на відбиток зернівки гороху. Модель обпалена на вогнищі.

Модель маленького випуклого «коржика» (п. ш. № 2473, рис. 4: 5) виявлена у центральній частині попелища. Її зроблено з ретельно відмуленого тіста, поверхня дуже ретельно оброблена, слабко випалена. Форма виробу асиметрично-кругла, діаметр — 2,5–2,7 см, товщина — 1,7 см.

Маленький плескатий «коржик» (п. ш. № 3013, рис. 4: 6) походить з культурних нашарувань поза межами плями попелища, у південно-східному куті розкопу. Округлий за формуєю, з випуклим верхом і рівною нижньою частиною, він виготовлений зі слабко випаленої глини. З обох боків добре помітні відбитки стебел і зернівок проса. Діаметр виробу — 3,5 см, товщина — 1 см.

Слід звернути увагу на ще один мініатюрний керамічний *виріб* (п. ш. № 2569, рис. 4: 7), який формою нагадує видовжений «млинець». Його знайдено за кілька метрів на північний схід від другого жертвника. У плані контури виробу нагадують сучасний хлібний батон, але він майже плаский — товщина всього 0,6 см, розміри — 5,3 × 2,7 см. Артефакт добре випалений на вогнищі, з обох боків на його поверхні є кілька чітких відбитків зернівок проса.

Серед керамічних культових артефактів поодинокою захидаю представлена збільшена модель зернівки, ймовірно, ячменю чи жита (п. ш.

№ 3191, рис. 4: 8). Її виявлено за кілька метрів на південь від другого жертовника. Артефакт виготовлено з пористої глини, що не обпалена, довжина — 3,2 см, діаметр — 1,8 см.

Культова пластика представлена сімома фрагментами зооморфічних фігурок. Вони знайдені в різних місцях по всій території розкопу. Найбільш виразною серед них є знахідка (п. ш. № 1082), що нагадує коня [Гавриш 2006, с. 73, рис. 3: 10]. На жаль, у фігурки виявилися відбитими голова та кінці ніг. Довжина артефакту — 4 см, висота — 2,5 см, ширина — 2 см. Її ретельно виготовляли і випалювали на вогні. Знахідку виявлено за десяток метрів на захід від першого жертовника.

Література

- Гавриш П. Я.** Продовження розкопок зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С. 72–73.
- Гавриш П. Я.** Завершення досліджень на попелищі № 7 у Західній фортеці Більського городища // АВУ 2003–2004. — К.; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С. 91–94.
- Гавриш П. Я.** Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі // АЛЛУ. — Полтава, 2006. — № 1 (19). — С. 11–20.
- Гейко А. В.** Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворосклі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С. 24–26.
- Гейко А.** Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південний окрузі Більського городища // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. — Полтава: ДивоСвіт, 2008. — Вип. IV, кн. 1. — С. 230–238.
- Задніков С. А., Шрамко І. Б.** Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища // АДУ 2006–2007. — К., 2009. — С. 8–10.
- Шрамко І. Б., Задніков С. А.** Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2006. — № 2 (20). — С. 12–28.
- Шрамко И. Б., Задников С. А.** Работы на Западном укреплении Бельского городища // АДУ — 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 384–385.
- Шрамко И. Б., Задников С. А.** Результаты археологического доследования Бельского городища в 2007 г. // АДУ — 2006–2007. — К., 2009. — С. 363–365.

ПОСУД МАЛИХ РОЗМІРІВ У КЕРАМІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття систематизує наявні дані щодо створення типології посуду малого розміру з Більського городища скіфського часу.

Ключові слова: скіфський час, Більське городище, ліпний посуд малих розмірів, мініатюрний посуд.

Серед старожитностей скіфського часу лісостепової смуги Східної Європи скіфського часу Більське городище є найбільш дослідженим. Від початку перших археологічних розкопок цієї визначної пам'ятки вже виповнилося 110 років. Завдяки важкій праці різних археологічних експедицій сьогодні ми маємо уяву про етапи освоєння території, зведення фортифікаційних споруд, житлову традицію, матеріальну культуру, господарство, духовну сферу населення та ін. Загальна ж розкрита археологічним дослідженням площа на Більському городищі наразі вже складає близько 60 тис. кв. м.

У результаті багаторічних польових сезонів накопичена вражаюча колекція археологічних матеріалів, серед яких керамічний посуд, безумовно, є найбільш масовим. Характеристика і систематизація ліпленого посуду Більського городища знайшла відображення у працях багатьох науковців. Найбільш ранній опис кераміки міститься у публікації першого дослідника В. О. Городцова [1]. Автор розподілив місцевий посуд на грубий «вполне варварської техники» і більш якісний «черноглиняної техники», навів характеристику морфології, орнаментації, кольору поверхні. Однією з перших спеціальних праць з вивчення ліпленого посуду скіфського часу є стаття О. Потапова, що присвячена інкрустованій чорнолискованій кераміці Західного укріплення Більського городища [2]. Перша класифікація кераміки Ворсклинського регіону, основою для створення якої стали і матеріали з Більська, була розроблена Г. Т. Ковпаненко. Дослідниця виділила три етапи у розвитку гончарної традиції, що характеризуються певними змінами форм, орнаментації і характеру обробки поверхні [3]. Спеціальна праця, присвячена архайчній кераміці Східного укріплення Більського городища була підготовлена Б. А. Шрамком [4]. На основі візуальних спостережень за фрагментами з розкопок Західного укріплення, І. Б. Шрамко отримала нову інформацію стосовно техніки конструювання черпаків ранньоскіфського часу [5]. Узагальню-

ючі дослідження ліплених посуду пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя, серед яких були і матеріали з розкопок Більського городища, проведені А. В. Гейком та К. Ю. Пелященком [6].

Місцевий керамічний посуд населення скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя досить різноманітний. Традиційно, за первинним функціональним призначенням, дослідники розподіляють його на кухонний, столовий, тарний, ритуальний, що є доволі умовним і визначається переважно за етнографічними та сучасними аналогами. Серед груп посуду ми виділяємо: горщики, банки, посудини зі зливом, миски, корчаги, глечики, кухлі, черпаки, кубки та посудини малих розмірів (як правило, зменшенні форми горщиків, банок, мисок, глеків).

Систематизації керамічних комплексів досить різняться між собою і побудовані на різних принципах типотворення, що обумовлено вирішенням певних завдань. Актуальною залишається проблема розрізнення категорій і груп посуду, враховуючи не тільки морфологію, а і виходячи зі спроб виділення груп ємностей за призначенням. Аналізуючи публікації, присвячені лісостеповим старожитностям скіфського часу, в яких в тій чи іншій мірі висвітлюється ліплена кераміка, було помічено, що в літературі існує певна плутанина стосовно посудин невеликих розмірів. По-перше, це проблема відокремлення малих посудин від великих, а по-друге, – розділення мініатюрних (які часто вважають культовими або вотивними) від малих посудин, що за своїм об'ємом можуть вважатися утилітарними.

В одній з перших класифікацій кераміки пам'яток басейну р. Сули В. А. Іллінська, крім горщиків, мисок, глеків, чітко відокремлює посудини невеликих розмірів, серед яких є горщички кількох типів, мисочки, кухлі і деякі ін. форми [7]. Дослідниця зазначає, що їх об'єм коливається «от 0,5 до 2,5 стакана» і що такі посудини виконували символічну роль у похованальному ритуалі, а також могли застосовуватися в побуті як ємності для пиття або зберігання приправ [8].

Характеризуючи ліплений посуд пам'яток басейну Сіверського Дінця, Б. А. Шрамко невеликі за розмірами посудини називає кубками, що призначалися для пиття [9]. Однак пізніше, навівши типологію посуду Східного укріплення Більського городища, дослідник змінює і термінологію, і типологію. Невеликі т. зв. «катушкоподібні» горщики висотою 7,5–8,0 см були віднесені до групи горщиків, в той час як горщикоподібні «бокали» висотою 6–7 см і «мископодібні чашечки» висотою 3–4 см входили до групи кухлів [10]. В іншій публікації автор відносить до групи горщиків лише посудини висотою від 17–18 см, що не зовсім відповідає принципам попередньої класифікації [11]. Між тим, Б. А. Шрамко у всіх публікаціях чітко відокремлює посудини малих розмірів від зовсім мініатюрних, т. зв. «культурних посудинок» висотою 2–4 см у вигляді горщичків

і мисочок, що, на його думку, не мали застосування у побуті і виконували винятково ритуальні функції [12].

У класифікації ліпленого посуду пам'яток басейну Сіверського Дінця П. Д. Ліберовим не відображене розподілення посуду за об'ємом. Мініатюрні, малі і великі мисочки складають один тип посуду, так само і з кухонними горщиками, і невеликими за розмірами горщищками висотою 7 см [13].

Посуд з пам'яток басейну Ворскли Г. Т. Ковпаненко поділяла на дві групи: кухонний (горщики різної форми) і столовий (кубки, черпаки, миски), не виділяючи малі ємності до окремої групи. Невеликі за розмірами горщищки висотою близько 11 см дослідниця відносила до групи горщиків [14].

А. О. Моруженко, надаючи характеристику кераміки городища Полкова Микитівка, серед посудин невеликого розміру називала чашки, чашки-плошки типу «солонок», що відносилися до групи кухлі (відділ – посудини без ручки). Однак до цієї ж групи були включені мініатюрні горщищки і мисочки висотою 2–3 см, що на думку дослідниці мали культове призначення [15].

З класифікації ліпленого посуду Попсільської групи пам'яток П. Я. Гавриша можна зрозуміти, що невеликі горщищки або «горнята» висотою 6,5–11,5 см та «чашкоподібні» посудини з діаметром вінець від 8 см, розглядаються у загальній типології горщиків та мисок і до окремої групи посуду не відносяться [16].

А. В. Гейко окрім розглядає мініатюрні посудини висотою до 7–9 см, які призначалися як світильники, курильниці, дитячі іграшки, культові речі і посуд для пиття, зберігання спецій, солі тощо. При цьому автор зазначає, що у роботі не взято до уваги вотивну кераміку – моделі велико-го посуду. Однак не зовсім зрозуміла межа між означенними дослідником мініатюрними і т. зв. вотивними, що у тексті також звуться мініатюрними [17].

Отже, одностайність в авторських класифікаціях і типологіях стосовно розподілення місцевого ліпленого посуду на групи за морфологічними ознаками та метричними показниками відсутня. Розбіжності у типотворенні можуть бути присутні навіть у працях одного дослідника. Не має єдиної термінології у назвах посуду малого розміру, що призводить до певної плутанини під час пошуку аналогій. Не зовсім вирішеною є проблема функціонального призначення глиняних ємностей.

Стаття присвячена аналізу двох груп ліпленого посуду в керамічному комплексі Більського городища¹: посудин малого розміру (цілком утилі-

¹ Така ж характеристика проведена за матеріалами пам'яток скіфського часу ДніпроДонецького Лісостепу. Її результатам буде присвячена окрема публікація.

тарних за об'ємом) і мініатюрних посудин (розміри й об'єм яких не передбачають їх використання у господарстві), а також має на меті постановку питання щодо їх розрізнення, термінології й інтерпретації.

Посудини малих розмірів. Як правило, виготовлені з одного або двох шматків глини. Найчастіше вони повторюють форму інших груп ліплено-ного посуду, будучи їх зменшеними копіями. Посуд малих розмірів на Більському городищі побутував на протязі всього скіфського часу. Він відомий у матеріалах розкопок Західного, Східного укріплень, поселень Царина Могила, Лісовий Кут. Представленій він і в курганних некрополях Більського городища [18].

Посудини малих розмірів розділені на відділи, що відповідають групам ліпленої кераміки середніх і великих розмірів, але у зменшенному вигляді.

Відділ 1 – посуд малих розмірів – *горщики* (рис. 1: 5–7). Посудини витягнутих пропорцій (висота більша за найбільший діаметр) з виділеною шийкою та відігнутими назовні вінцями. Висота горщиків – від 6 до 12 см, діаметр вінець – від 4 до 10 см. Об'єм горщиків у більшості випадків складає від 100 до 700 мл. Оскільки існує велика кількість варіантів та переходів форм, виділення типів у цьому відділі, за ступенем профілювання корпусу, математично не можна обґрунтувати. Не простежується і тенденція кількісного переважання слабкопрофільованих форм у архайчних комплексах і поступового заміщення їх посудом з розвиненим профілем, що є характерним для звичайних ліпних горщиків.

На відміну від кухонних посудин, значна частина малих горщиків не має орнаментації і тільки деякі прикрашені по верху тими ж мотивами, що є звичайні горщики: наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавленнями, у поєднанні з наскрізними проколами; пальцевими вдавленнями або у поєднанні з проколами; окремо пальцевими вдавленнями; окремо проколами чи насікіно розташованими насічками.

Відділ 2 – посуд малих розмірів – *мисочки* (рис. 1: 8–14). Відкриті ємності (діаметр вінець більший за висоту) висотою 4–6 см та діаметром верхньої частини 6–12 см. Об'єм мисочек у більшості випадків складає від 50 до 350 мл. Як і горщики, це загальнопоширенна форма, що фіксується майже на всіх поселеннях Дніпро-Донецького Лісостепу у різних хронологічних відкладеннях. У цій групі посуд умовно можна розподілити на чотири варіанти: 1) мисочки конічної форми, з прямими стінками або трохи загнутими до середини, з вузьким дном (рис. 1: 8–9); 2) мисочки із загнутим або вертикально поставленим краєм та округлої форми корпусом, іноді виділеним ребром у верхній частині та дном середньої ширини (імітує ряд типів столових мисок, що виготовлялися протягом усього скіфського часу) (рис. 1: 10–11); 3) мисочки з широким дном, прямими

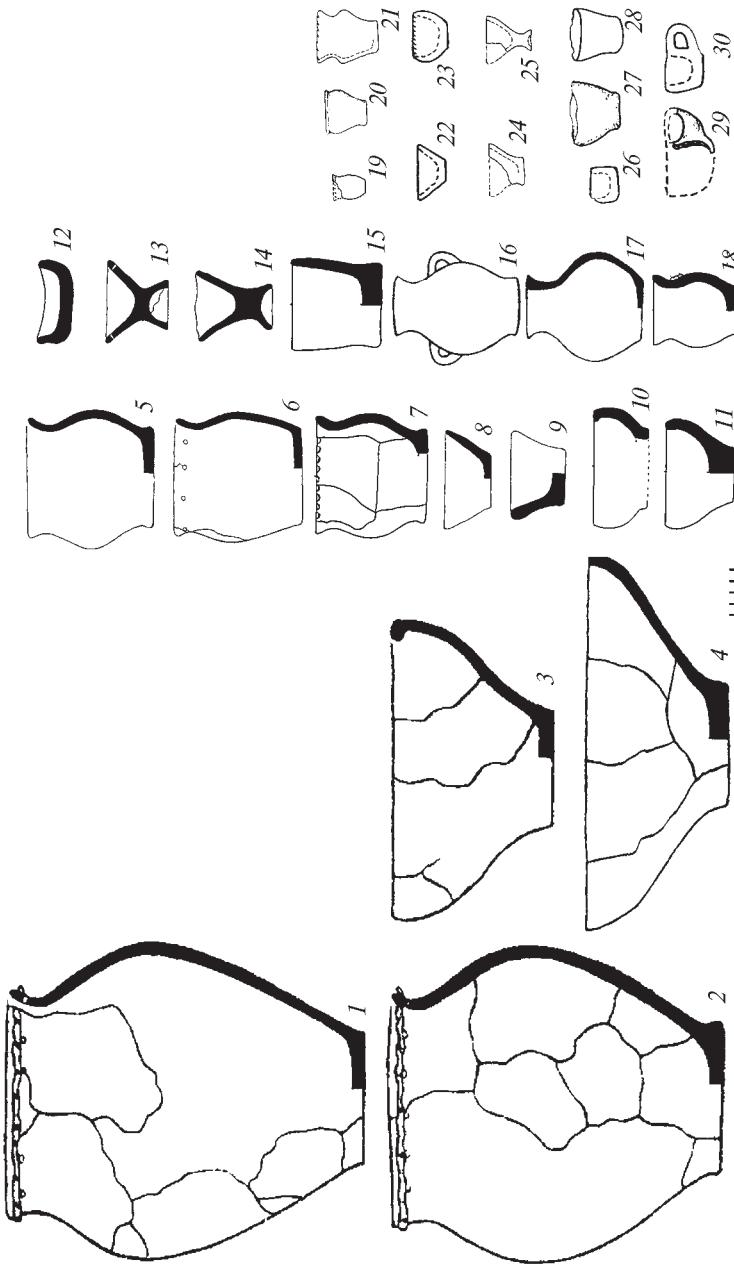

Рис. 1. Порівняльна таблиця ліпленого посуду Більського городища:
великі посудини (1-4), посуд малих розмірів (5-18), мініатюрні посудини (19-30).
1-6, 8-9, 12-14, 16-17, 19-30 – за Б. А. Шрамком.

вертикальними чи злегка відхиленими назовні стінками (миски-плошки), їх західки є досить рідкісними (рис. 1: 12); 4) мисочки на високому кільцевому піддоні або «чаші на ніжках» (рис. 1: 13–14). Абсолютна більшість мисочок не має орнаментації.

Відділ 3 – посуд малих розмірів – *баночки* (рис. 1: 15). Невеликі посудини, що мають прямі або округлі, загнуті усередину стінки, загальна висота яких перевищує або дорівнює найбільшому діаметру. Висота посудин – від 6 до 12 см, найбільший діаметр – від 5 до 10 см. Об’єм баночек – 75–300 мл. Усі відомі посудини неорнаментовані.

Відділ 4 – посудини малого розміру – *глечики* (рис. 1: 16–17). Посуд малого розміру зі звуженою виділеною шийкою, без ручок або з однією чи двома ручками. Висота цих посудин – від 8 до 12 см, найбільший діаметр – від 6 до 12 см. Об’єм малих глечиків – від 150 до 600 мл. Вони не відомі в нашаруваннях ранньоскіфського часу, а знайдені на Східному укріпленні у шарах кінця VI – IV ст. до н. е.

До рідкісних форм можна віднести *горщикоподібну посудинку* з наліпленим до стінки *носиком*, що має отвір (рис. 1: 18), знайдену на Східному Більському городищі, яка інтерпретується автором розкопок як поїльник [19].

Мініатюрні посудини мають менші розміри і, відповідно, менший об’єм (рис. 1: 19–30). Висота більшості таких посудинок не перевищує 2–3 см, діаметр 2–4 см. Головна відмінність від попередньої групи (посуду малих розмірів) – це надто малий об’єм. Це не дає підстав розглядати можливість їх використання в побуті. Більшість відомих зразків мають ємність від 1–2 до 5 мл, але є і більші – до 10–15 мл. Посудинки виготовлялися з одного шматка глини і в багатьох випадках дуже грубо, найчастіше кількома вдавленнями пальців. За морфологією, в середині групи можна виділити кілька відділів, що також часто нагадують побутовий посуд великих розмірів. Мініатюрні посудини, так само як і малі, набули розповсюдження на протязі всього скіфського часу, відомі на Західному, Східному укріпленнях, поселенні Царина Могила [20]. Однак вони відсутні серед матеріалів розкопок курганних могильників.

Відділ 1 – *мініатюрні горщики* (рис. 1: 19–21). Посудинки, що мають виражений профіль: виділену шийку і відігнуті назовні вінця. Серед загального різновиду мініатюрного посуду вони найбільш рідкісні. Висота їх зазвичай не перевищує 3 см, а об’єм 15 мл. Одна посудинка зі Східного Більського городища має насічки по краю вінець (рис. 1: 21).

Відділ 2 – *мініатюрні мисочки* (рис. 1: 22–25). Це найбільш поширені форми мініатюрного посуду, серед яких можна виділити варіанти: 1) посудинки з округлим або гострим дном; 2) з пласким дном і прямими вертикальними або відігнутими назовні стінками (рис. 1: 22, 24); 3) з пласким

дном, округлими стінками, загнутими до середини (рис. 1: 23); 4) мисочки з виділеним піддоном (рис. 1: 25). Лише одна з відомих за публікаціями мініатюрних мисочек зі Східного укріплення прикрашена насічками по краю бортика (рис. 1: 23).

Відділ 3 – *мініатюрні баночки* (рис. 1: 26–28). Посудинки з прямими або трохи випуклими стінками, висота яких більша або дорівнює діаметру вінець. Всі відомі ємності цього відділу неорнаментовані.

Крім цього, на Більському городищі були знайдені поодинокі *мініатюрні імітації черпаків* та *кухлів* (рис. 1: 29–30).

Найбільша концентрація знахідок мініатюрних посудинок трапляється у межах зольників, причиною зведення яких вважається культова практика місцевого землеробсько-скотарського населення скіфського часу, або у комплексах, пов’язаних з культовою практикою (ями поряд із жертвниками чи святилищами). Серія мініатюрних посудинок різних форм була виявлена серед комплексу глиняних скульптур та інших культових предметів у ямі № 157 і на розташованій поряд території святилища в розкопі № 23 на Східному укріпленні Більського городища [21].

Вищеописані випадки фіксації мініатюрних посудинок переважно в межах ритуальних комплексів дають підстави дослідникам вважати їх культовими або вотивними предметами, що імітують побутовий посуд. Хоча ряд науковців, посилаючись на етнографічні паралелі, вважає, що частина мініатюрного посуду могла використовуватися як дитячі забавки-іграшки [22].

Підсумовуючи наведені дані, за розмірами, об’ємом і морфологією місцевої кераміки, можна запропонувати чітке виокремлення і розрізнення мініатюрних посудинок, посуду малих розмірів, середніх і великих посудин.

Об’єм мініатюрних посудинок, що складає 1–15 мл, не передбачає їх використання в господарстві. За морфологією, вони у більшості випадків досить прості: переважно це мисочки, але іноді трапляються баночки з вертикальними стінками і закриті форми у формі горщиків. Традиційно, більшість дослідників пов’язують такі посудинки з культовими практиками місцевого населення, чому є аргументовані підтвердження. Є думки, що ці імітації могли використовуватися у якості дитячих іграшок. З огляду на простоту і грубість виконання багатьох зразків, ми не виключаємо можливості, що мініатюрні посудинки могли створюватися самими дітьми.

Посуд малих розмірів зазвичай виготовлявся як зменшенні копії горщиків, банок, мисок, глечиків. Їх об’єм складав від 50 до 700 мл. Okрім згаданих, такий же об’єм здебільшого мають кухлі, черпаки і кубки. Функціональне призначення такого посуду, ймовірно, було різним. Час-

тина могла використовуватися для вживання рідини: води, молочних продуктів, алкогольних напоїв. Відомі їх знахідки у похованельних комплексах у складі керамічних наборів, разом із кухонним, столовим і тарним посудом. Частина посуду малого розміру використовувалася як світильники і курильниці, що встановлюється археологічно за слідами нагару і кіптяви на внутрішній поверхні. Не виключена можливість використання деяких посудин як культових, що призначалися для узливань ритуальних напоїв під час відправлення культів. Малі посудини є зручними для годування дітей. Горщики і мисочки знаходять у похованнях дітей та підлітків. окрім цього, посудини невеликого об'єму могли застосовуватися для зберігання солі і спецій.

Література

1. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т. 3. – С. 154–155.
2. Potapov A. Inkrustierte keramik von Belsk // ESA. – 1929. – № 4. – Р. 162–168.
3. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 110–126.
4. Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. – Л., 1983. – Вып. 23. – С. 73–92.
5. Шрамко И. Б. Техника конструирования черпаков скифского времени // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 19–20.
6. Гейко А. В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 3 обкл.; Гейко А. В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с; Пелященко К. Ю. Ліпний посуд з курганних некрополів Більського городища // ФБГ: збереження дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 22–25; Пелященко К. Ю. Ліпний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» – К., 2014. – 19 с.
7. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Покулия). – К.: Наукова думка, 1968. – С. 166–170.
8. Ильинская В. А. Керамика скіфских погребений Посулья // ВССА. – М.: АН ССР, 1954. – С. 171; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья... – С. 168.
9. Шрамко Б. А. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острівверхівки // АП УРСР. – 1956 – Т. 6. – С. 62; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Харків: Ізд-во ХГУ, 1962. – С. 216, 219.
10. Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления... – С. 81, 87–88.
11. Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 105.
12. Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. – Курск: Курск. ГПУ, 1985. – С. 24; Шрамко Б. А. Люботинское городище... – С. 117.

13. Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. – 1962. – № 113. – С. 50–56.
14. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу... – С. 110, 125.
15. Моруженко А. А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // СА. – 1988 – № 1. – С. 47.
16. Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припілля). – Полтава: Археологія, 2000. – С. 94–105.
17. Гейко А. В. Гончарство населення скіфського часу... – С. 154–157, 161.
18. Шрамко Б. А. Жилище VI в. до н. э. на Бельском городище // Вестник ХГУ. – № 268. – Харьков: Вища школа, 1985. – Рис. 2: 15, 16, 19; Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – Табл. 1: 31; 6: 15, 16, 17; 20; Мурzin В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. – К., 1999. – Рис. 22; Мурzin В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. – К., 2000. – Рис. 5: 1; Шрамко Б. А. Архайическая керамика... – Рис. 11: 4–19; Пеляшенко К. Ю. Ліпний посуд з курганних некрополів... – Рис. 1.
19. Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления... – С. 83.
20. Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова... – Табл. 3: 4–6; 6: 6; 7: 3; Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона... – Рис. 9: 15–27; Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – К., 2003. – Рис. 16: 12–15.
21. Шрамко Б. А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 71–72. – Рис. 6: 1–8, 13.
22. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 161; Гейко А. В. Гончарство населення скіфського часу... – С. 161.

С. В. Махортых
(г. Киев)

ЛЕПНАЯ ПОСУДА ПЕРЕЩЕПИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ БЛИЗ БЕЛЬСКА

В статье приведена характеристика лепной посуды скифского времени, происходящей из погребений в курганах Перещепинского могильника у с. Бельск Котелевского района на Полтавщине.

Ключевые слова: скифское время, Бельск, Перещепинский курганный некрополь, погребения, лепная посуда.

Курганный могильник в ур. Перещепино, входящий в состав некрополей знаменитого Бельского городища скифского времени, располагается к западу от с. Бельск Котелевского р-на Полтавской обл., в 0,6–1,4 км к северо-западу от Западного укрепления, на плато и склоне высокой террасы правого берега р. Сухая Грунья.

В последней четверти прошлого столетия на территории некрополя было картографировано около 130 распаханных курганов [1, с. 142, рис. 66]. Их небольшие, плохо сохранившиеся насыпи к настоящему времени практически полностью уничтожены распашкой и строительными работами, связанными с эксплуатацией буровых вышек. Тем не менее, Перещепинский могильник является на сегодня не только наиболее полно исследованным погребальным памятником в окрестностях Бельского городища, но и важным источником для изучения различных аспектов культурно-исторического развития Днепровского лесостепного Левобережья в V–IV вв. до н. э. В связи с этим, детальный и всесторонний анализ этого памятника представляется необходимым и актуальным.

Перещепинский курганный могильник начал исследоваться в 1980 г. Б. А. Шрамко, которым было раскопано пять курганов [2, с. 117–128].

Впоследствии исследования курганов в ур. Перещепино были продолжены совместной экспедицией Института археологии НАН Украины и Немецкого научно-исследовательского общества (руководители – Р. Ролле и в разные годы В. Ю. Мурzin, Е. В. Черненко, С. В. Махортых). С 1993 по 2002 гг. было раскопано 19 насыпей [3, с. 271].

С 2000 г. на некрополе проводились также спасательные работы экспедицией Центра охраны и исследования памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации. Под руководством И. Н. Кулатовой и А. Б. Супруненко в 2000–2002 и 2006 гг. было исследовано 14 курганов и 5 сохранившихся погребений V–IV вв. до н. э. [4].

Одну из основных категорий погребального инвентаря Перещепинского могильника составляет лепная посуда. Ее рассмотрению и посвящена эта статья.

Керамика выявлена практически в каждом захоронении и представлена как отдельными фрагментами, так и целыми сосудами. Наиболее представительные наборы посуды включали не менее четырех лепных соудов: горшки разных типов, кувшин и миска на поддоне (погр. 1 кург. 14); горшок, корчага, «кубок» и светильник (курган 2/2001); горшок, корчага, мисочка и корчажка (кург. 3/2002). Помимо этого, в двух последних случаях в состав погребального инвентаря входили и иные типы посуды (амфоры, деревянное блюдо), а также импортные туалетные сосудики (алабастры и арибаллы).

В погребениях Перещепинского могильника обнаружены следующие формы лепной посуды.

Горшки

Горшки с шероховатой или заглаженной поверхностью образуют наиболее многочисленную группу. Они выявлены в 23 захоронениях. К сожалению, большинство находок дошло до нас во фрагментированном состоянии.

Форма корпуса, профиль венчика, степень его изогнутости и, в меньшей степени, орнаментация у наиболее полно сохранившихся сосудов довольно разнообразны. В основном, это профицированные горшки с отогнутым наружу горлом, которое имеет плавный изгиб или реже было прямым.

Выделяются два основных типа горшков.

Первый представлен довольно крупными экземплярами (высотой до 30 см) с отогнутым наружу венчиком и покатыми плечиками. Край венчика чаще всего закруглен или заострен. Горло слабо выражено. Наибольшее расширение приходится на верхнюю треть корпуса, тогда как его нижняя часть — обычно коническая или слегка вогнутая. Распространенной является орнаментация венчика рядом сквозных проколов в комбинации с пальцевыми защипами или, значительно реже, косыми насечками.

Этот тип горшков представлен находками из кург. 1 погр. 1, кург. 4 погр. 1, кург. 12 погр. 1, кург. 14 погр. 1 и др. (рис. 1: 1, 3–5) [2, с. 120, рис. 3: 8; 5, рис. 15]. Он является наиболее широко распространенным среди горшков скифского времени украинской лесостепи. Помимо Перещепинского могильника, такие горшки известны на Бельском городище и в его окрестах (Восточное укрепление, кург. 23 могильника Осняги и др.), а также на поселениях средне- и позднескифского времени бассейна Северского Донца [6, рис. 3: 4, 8, 9; 7, рис. 12: 17; 8, рис. 45: 7, 8]. Близкие соответствия

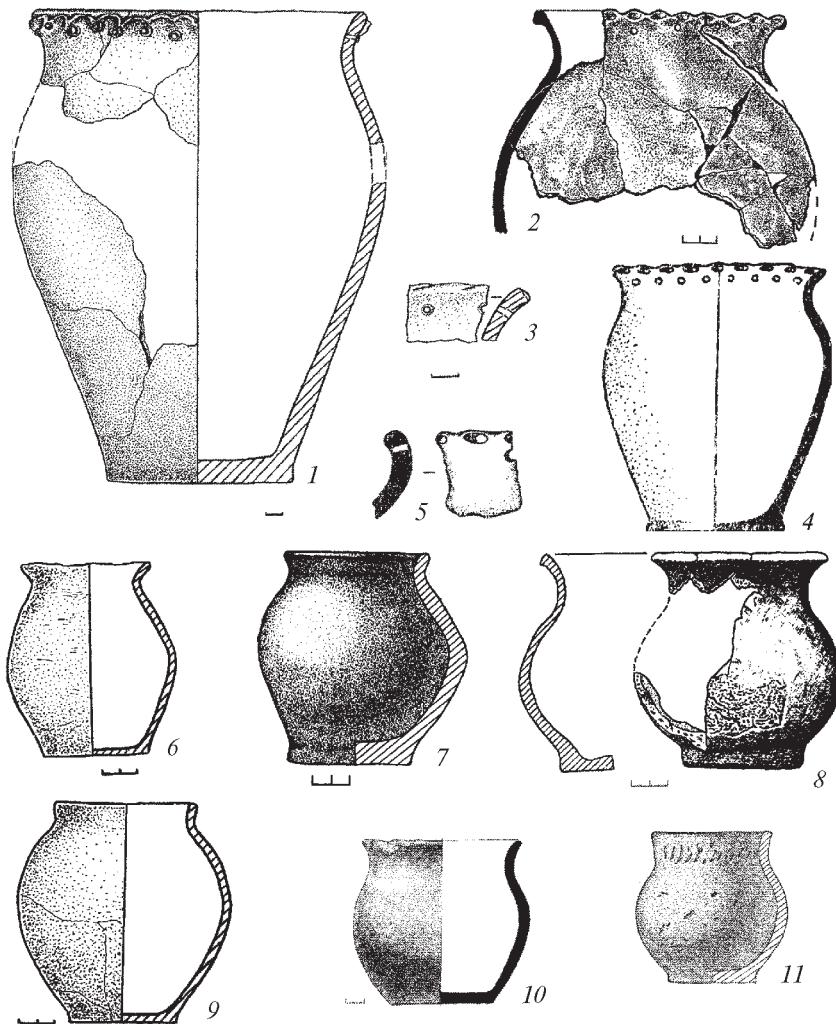

Рис. 1. Перещепинский могильник. Горшки:

1, 9 – кург. 14 погр. 1; 2 – кург. 2/2001; 3 – кург. 12 погр. 1; 4 – кург. 4 погр. 1;
5 – кург. 1 погр. 1; 6 – кург. 13 погр. 1; 7 – кург. 3/2002 погр. 1;
8 – кург. 20 погр. 1; 10 – погр. 3/2000; 11 – кург. 2/2002

(по: Шрамко 1994; Мурзин, Ролле, Херц, Махортых, Белозор 1998; Мурзин, Ролле, Херц,
Скорый, Махортых, Белозор 2001; Кулатова, Супруненко 2010).

имеются также в Посулье и Днепровском лесостепном Правобережье, в частности на Мотронинском городище [9, табл. LVIII: 1-3; 10, рис. 27: 8].

К этому типу близок орнаментированный горшок с отогнутым утолщенным венчиком и невысокой суженной шейкой из кургана 2/2001 Перещепинского могильника (рис. 1: 2) [4, с. 86, рис. 94]. Однако, он отличается округлой формой туловища с наибольшим диаметром в средней части сосуда. Близкие по пропорциям и орнаментации горшки найдены на Восточном укреплении и поселении в ур. Лисовой Кут Бельского городища, а также на Кнышевском городище в бассейне Среднего Псла [1, с. III, рис. 50: 5; 11, с. 21, рис. 13: 5; 12, рис. 17: 2].

Второй тип горшков представлен небольшими приземистыми экземплярами, имеющими слабо отогнутый и реже прямой венчик, короткую шейку и округлое туловище. Его характерным признаком является довольно значительный диаметр туловища, который близок, а иногда даже превышает высоту сосуда. Край венчика закруглен или плоско срезан. Высота этих горшков варьирует от 8,8 до 13,3 см. Большинство из них не имеют орнамента. Дно плоское, зачастую с выступающей закраиной.

Они происходят из следующих комплексов: кург. 14 погр. 1, кург. 17 погр. 1, кург. 20 погр. 1, погр. 3/2000, кург. 1/2002, кург. 2/2002, кург. 3/2002 (рис. 1: 8-11) [4, рис. 38-39; 119: 1; 143: 2; 5, рис. 16: 1; 11, рис. 6: 4].

Сосуды второго типа довольно хорошо известны в бассейне Ворсклы: на Бельском городище, в захоронениях V в. до н. э. Мачухского могильника (кург. 13 и 15) и у поселка Опошня [1, рис. 50: 6; 6, рис. 8: 4-10; 13, с. 99, рис. 49: 3; 50: 4; 14, рис. 2: 12]. Встречены они также в Посулье: Басовка, кург. 481, Волковцы, кург. 494, Поповка, кург. 3 [9, табл. XXVII: 6; XL: 10; XLI: 5] и в бассейне Псла на Кнышевском городище [12, с. 95, рис. 18: 5; 19: 4].

Несколько особняком стоит горшок из погр. 1 кург. 13 Перещепинского могильника с косоотогнутым наружу венчиком, датирующийся последней четвертью V в. до н. э. (рис. 1: 6) [5, рис. 11: 5; 15, с. 157]. С рассмотренными выше горшками второго типа его сближают небольшие размеры и отсутствие орнамента, а отличают более вытянутые пропорции. Высота сосуда — 12 см, диаметр дна — 7 см, горла — 8,3 см. Сосуды близкой формы известны среди лепной посуды Кнышевского городища на Среднем Псле [12, рис. 19: 1].

Миски

После горшков наиболее многочисленной группой лепной керамики являются миски. Их поверхность обычно хорошо заглажена либо слабо залощена. Лощение имеет темно-бурый, серый или светло-коричневый цвета. Размеры мисок варьируются от 21 до 30,3 см в диаметре и от 8,5 до

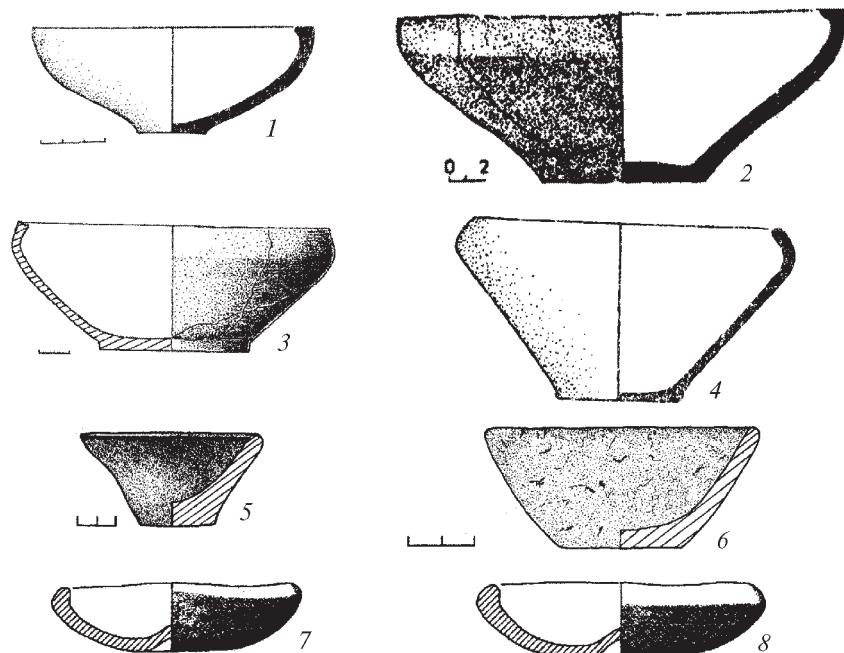

Рис. 2. Перещепинский могильник. Миски:
1 – кург. 2 погр. 1; 2 – кург. 8 погр. 2; 3 – кург. 24 погр. 1; 4 – кург. 4 погр. 1;
5 – кург. 3/2002 погр. 1; 6 – кург. 2/2002; 7, 8 – кург. 20 погр. 1
(по: Шрамко 1994; Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортых, Белозор 2001; Ролле, Херц,
Махортых, Белозор 2003; Кулатова, Супруненко 2010).

16 см в высоту. Днища плоские, иногда выступают в виде невысокого поддона. Среди мисок выделяется несколько типов.

К первому типу отнесены миски с выпукло-вогнутым корпусом и прямым венчиком, имеющим выступающий внутренний бортик. Они выявлены в погр. 1 кург. 2 и погр. 2 кург. 8, датирующихся соответственно началом – первой четвертью IV в. до н. э. и второй – третьей четвертью V в. до н. э. (рис. 2: 1, 2) [2, рис. 3: 5; 15, с. 153, 156; 16, рис. 5: 1]. С ними сближаются обломки венчиков лепных мисок с выделенным и загнутым внутрь бортиком из погр. 1 кург. 17 и кург. 1/2001 Перещепинского некрополя [4, рис. 62: 5; 17, рис. 28: 2].

Этот тип мисок довольно хорошо представлен на Бельском городище [6, с. 87, рис. 10; 18, табл. 13: 4]. Найдены они также в бассейне Псла (Кны-

шовское городище), где их появление относится к среднескифскому времени [12, с. 101; 19, рис. 2: 3]. Примечательно, что на Северском Донце эти миски выявлены только в комплексах позднескифского времени – городища у с. Цыркуны, Великая Гомольша и др. [8, с. 61, рис. 46: 18]. Известны они также на Среднем Дону и Днепровском лесостепном Правобережье, в памятниках V–IV вв. до н. э. [20, табл. 6: 21; 9: 6; 21, с. 61].

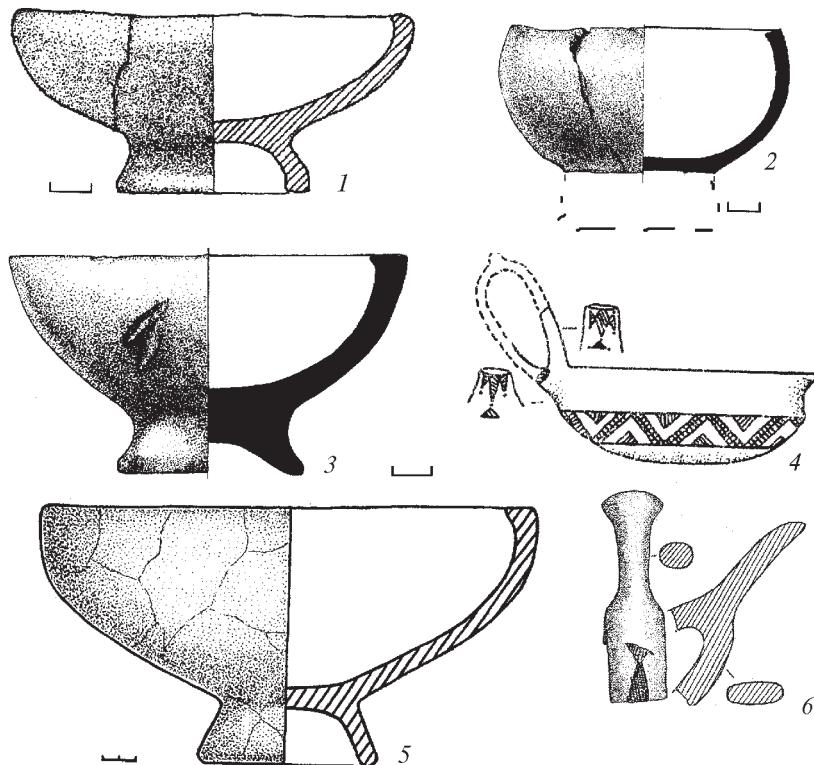
Второй тип мисок Перещепинского могильника (кург. 4 погр. 1 и кург. 24 погр. 1) имеет загнутый край, образующий округлое ребро, склоненный внутрь венчик и выделенное дно [2, рис. 3: 9; 22, рис. 5: 7]. В рамках этого типа можно выделить два варианта мисок. Первый из них представлен низкой миской (рис. 2: 3). Ко второму варианту относится высокая миска (рис. 2: 4). Судя по датировке погребений, низкие миски существовали в первой половине V в. до н. э. Высокие миски изготавливались в конце V – первой трети IV в. до н. э. [15, с. 148, 153].

Миски с загнутым верхним краем в скифское время были распространены, главным образом, на территории Днепровского лесостепного Левобережья, тогда как в правобережном Среднем Приднепровье они единичны. Наиболее многочисленные находки сделаны в бассейне Ворсклы (Бельское городище, кург. 2 Бельского могильника «Б») и на Северском Донце (городища – Люботинское, Караванское и др.) [6, рис. 10: 3; 8, с. 60, рис. 46: 1-6; 13, рис. 30: 3; 21, 55, 56, рис. 90: 3; 94: 7; 23, с. 111, рис. 24: 2].

К **третьему типу** можно отнести вазообразную лепную миску на полой ножке со склоненными наружу стенками из погр. 1 кург. 14, относящегося к первой половине V в. до н. э. (рис. 3: 5) [5, рис. 16: 9]. Подобные сосуды различных модификаций довольно хорошо известны в курганах Поворскля VII–V вв. до н. э.: Перемирки, кург. 1/1999, Олефирщина, кург. 2, Опишлянка, Мачухи, кург. 7, 8, 16 [4, с. 20, рис. 10; 13, рис. 52: 24, 33; 24, рис. 7: 1]. Они представлены также в находках на городищах – Бельском, Полковая Никитовка, Люботинском [1, рис. 48: 1; 6, с. 87; 21, с. 64, рис. 69: 7-11; 82: 21; 92: 13, 14], и реже памятниках Посулья – курган близ с. Сурмачевка [9, табл. LIX: 6].

В Днепровском лесостепном Правобережье миски на полом поддоне в V в. до н. э. становятся чрезвычайно редкими. Помимо находок на Мотронинском городище, фрагмент такой миски происходит из погр. 2 кург. 382 у с. Грушевка [10, с. 69, рис. 39: 2, 5; 20, с. 22, табл. 9: 8].

К **четвертому типу** мисок относятся миниатюрные конические сосуды с прямым краем и плоским дном. Они найдены в кург. 3/2002 и 2/2002 Перещепинского могильника, датирующихся второй – третьей четвертью V в. до н. э. и второй половиной – концом V в. до н. э. [15, с. 150, 157]. Их поверхность заглажена, высота составляет 3,6–4,6 см, диаметр венчика 8,6–9,2 см (рис. 2: 5, 6) [4, рис. 119: 2; 143: 1].

Рис. 3. Перещепинский могильник. Лепная посуда:
1 – кург. 2/2001; 2, 3 – погр. 4/2000; 4 – кург. 5 погр. 1; 5 – кург. 14 погр. 1;
6 – кург. 6 погр. 1 (по: Шрамко 1994; Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Белозор 1998;
Кулатова, Супруненко 2010).

Наиболее архаичные экземпляры таких мисок происходят с Западного укрепления Бельского городища и поселения Лихачевка. Большое количество сосудов небольшого размера с конически расширяющимися вверх стенками, предположительно, воспроизводящими в миниатюре формы больших мисок, фиксируется на памятниках конца VI – IV вв. до н. э.: городища – Восточное Бельское, Кнышевское, Басовское, Любоптинское, Караванское, поселение Новоселовка, кург. 494 у с. Волковцы и др. [9, с. 170, табл. XL: 32; 21, с. 91, рис. 138: 16, 17, 19–21; 141: 17–19; 142: 19, 20; 147: 34, 35].

На Правобережье Среднего Приднепровья рассматриваемый тип копнических мисок появляется в IV в. до н. э. Имеются среди них и миниатюрные экземпляры, например, из кург. 26 в ур. Холодный Яр [20, с. 23, табл. 9: 5].

В пятый тип объединены своеобразные низкие лепные миски с не глубокой, широко открытой чашечкой из погр. 1 кург. 20, датирующегося первой половиной V в. до н. э. (рис. 2: 7, 8) [11, рис. 6: 1, 2; 15, с. 149]. Их венчик слегка загнут внутрь, на дне — вдавленная внутрь круглая лунка. Темно-коричневая поверхность подощена. Высота сосудов — 2,7–2,9 см, диаметр — 9–10,2 см. Ближайшие соответствия им выявлены в кургане V в. до н. э., исследованном в 2015 г. под руководством автора в ур. Осняги близ Бельского городища.

Мелкие обломки мисок встречены еще в пяти захоронениях Перещепинского могильника (кург. 16 погр. 1; погр. 1/2000; погр. 5/2000; кург. 2/2001; кург. 5/2002).

Корчаги и корчагообразные сосуды

Эта категория лепной посуды имеет, в основном, лощеную или подложенную поверхность, отогнутый наружу венчик, короткое горло и покатые плечики. Большинство сосудов лишено орнамента и имеет плавно изогнутую горловину. Их высота варьирует от 19,1 до 33,0 см. Наибольший диаметр (за исключением двух экземпляров, относящихся к VII–VI вв. до н. э.) приходится на среднюю и реже нижнюю часть туловы.

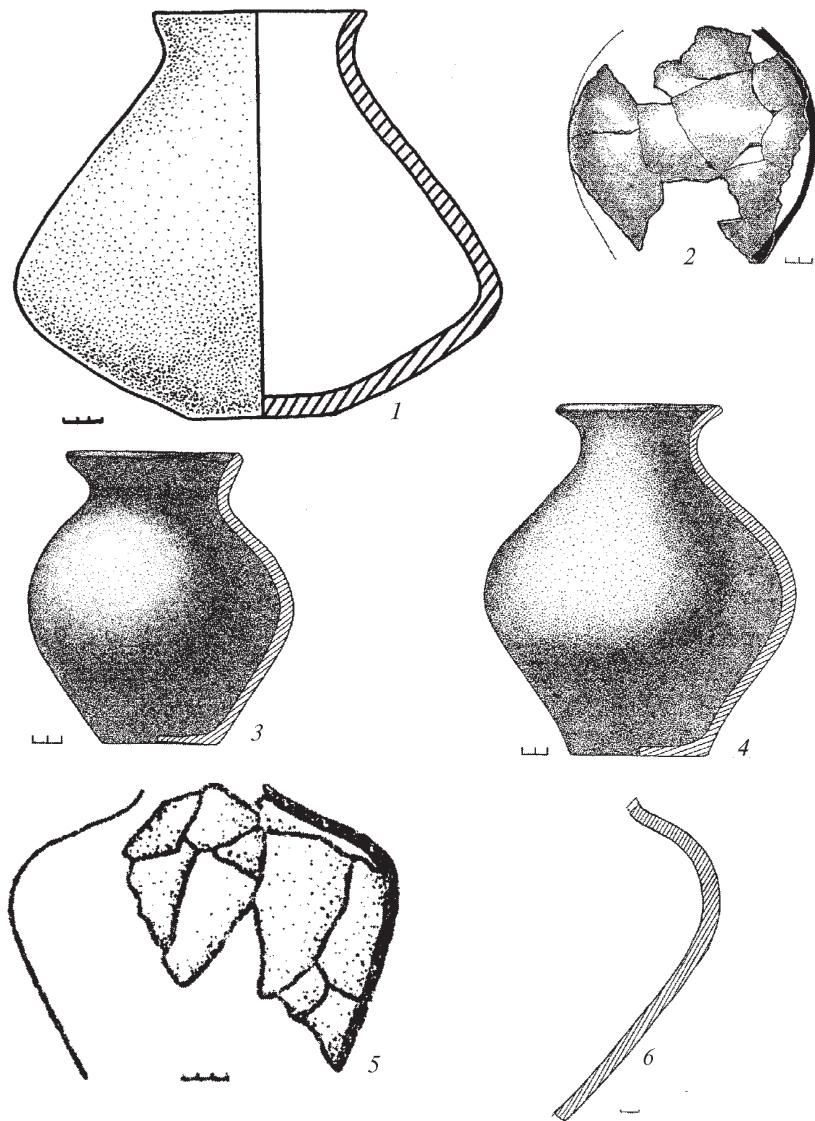
В Перещепинском могильнике представлено несколько разновидностей этих сосудов.

К эпохе скифской архаики, когда корчаги получили наиболее широкое распространение в лесостепной Скифии, относятся обломки двух черно-лощенных сосудов с широким туловом и высоко поднятыми плечиками из погр. 1 кург. 5 и погр. 1 кург. 6 (рис. 4: 5, 6) [2, рис. I: II; 25, рис. 4: 8]. На одном из фрагментов сохранился орнамент в виде резного треугольника, затертого белой пастой.

В V в. до н. э. в бассейне Ворсклы корчаги встречаются значительно реже и уже без орнамента [13, с. 122].

Корчажка из погр. 1 кург. 10, датирующегося первой половиной V в. до н. э., относится к асимметрично-биконическому типу с вогнутым горлом, у которого наибольший диаметр корпуса располагается в нижней части туловы сосуда (рис. 4: 1) [15, с. 148]. Подобные находки встречены на Восточном укреплении Бельского городища [1, рис. 51: 2].

Корчага со суженным горлом, короткой цилиндрической шейкой и раздутым туловом происходит из погр. 1 кург. 3/2002, относящегося ко второй — третьей четверти V в. до н. э. (рис. 4: 4) [4, с. 124, рис. 136; 15, с. 150]. Близкие соответствия ей имеются на Правобережье Среднего Приднеп-

Рис. 4. Перещепинский могильник. Корчаги:
1 – кург. 10 погр. 1; 2 – кург. 2/2001; 3, 4 – кург. 3/2002 погр. 1; 5 – кург. 5 погр. 1;
6 – кург. 6 погр. 1 (по: Шрамко 1994; Мурзин, Ролле, Херц, Махортых, Черненко 1997;
Кулатова, Супруненко 2010).

ровья, где аналогичные сосуды также датируются, главным образом, V в. до н. э.: кург. 188 у с. Большая Яблоновка, кург. 383 у с. Грушевка и др. [10, рис. 32: 2; 20, табл. 7: 6; 26, рис. 21: 3]. От раннескифских они отличаются более коротким горлом, менее четко выраженной биконичностью туловища и отсутствием выступов-упоров, характерных для ранних форм.

На территории Днепровского лесостепного Левобережья корчага близкой формы выявлена на Циркуновском городище [21, рис. 124: 4].

Из погр. 1 кург. 3/2002 Перещепинского могильника происходит еще один сосуд, имеющий определенное сходство (отогнутый наружу венчик, раздутое туловище) с описанными выше корчагами, но отличающийся от них более приземистыми пропорциями (рис. 4: 3) [4, с. 127, рис. 142]. Он представляет довольно распространенный тип посуды, характерный для Бельского городища [1, с. 108, рис. 47: 5; 50: 6; 4, с. 124].

По типологии К. Ю. Пелященко, рассматриваемый сосуд из кург. 3/2002 относится к горшкоподобным корчагам с дуговидным в сечении венчиком, типа 3, которые известны на большинстве поселений Днепро-Донецкой лесостепи на протяжении всего скифского времени [21, с. 68, 70, 121].

Развал туловища небольшой чернолощеной корчаги с округлой формой корпуса найден в кург. 2/2001 (рис. 4: 2). Она находит параллели среди материалов, выявленных на Бельском городище (хозяйственная яма № 7 поселения в ур. Лисовый Кут) и его округе — кург. 24 могильника Осняги [7, рис. 12: 18; 27, рис. 3].

Отдельные фрагменты венчика и стенок корчаг встречены еще в двух курганах V–IV вв. до н. э. Перещепинского могильника: погр. 7/2001 и кург. 5/2002 [4].

Кувшины

Сосуды в виде кувшинов относятся к довольно редкой разновидности местной лепной посуды. Они представлены тремя фрагментированными экземплярами без орнамента: погр. 1 кург. 8; погр. 1 кург. 14 и погр. 1 кург. 19¹ [5, с. 12, рис. 17; 11, с. 5].

Кувшины имеют довольно большие размеры (высота до 35 см), плоское дно, округлое туловище с наибольшим расширением в средней части и невысокое цилиндрическое горло, по обеим сторонам которого располагаются петельчатые ручки с креплением к плечику².

¹ Обломок стенки кувшина или кружки найден также в кург. 1/2001 Перещепинского могильника [4, с. 65]. Помимо этого, фрагмент ручки лепного сосуда происходит из погр. 1 кург. 11 этого же некрополя [28].

² Еще одна группа кувшинов, представленная несколькими разновидностями, выявлена на Восточном укреплении Бельского городища, где она составляет 1,03% от общего количества найденной там лепной посуды [6, с. 84, 85, рис. 9].

Подобные двуручные сосуды известны в погребениях V в. до н. э. Днепровского лесостепного Правобережья, на территории Тясминской группы – кург. 382 и 383 у с. Грушевка и захоронение в ур. Галущино [20, с. 21, табл. 7: 3-5]. Однако ближайшие территориальные и морфологические соответствия перещепинским экземплярам выявлены на Северском Донце, в кург. 3 у с. Протопоповка, который на основании выявленного в нем инвентаря хорошо коррелируется с захоронениями второй-третьей четверти V в. до н. э. Перещепинского некрополя [15, с. 151; 29, с. 35].

Находки лепных кувшинов не имеют параллелей в более ранней местной керамике и относятся к числу инноваций, появление которых в лесостепной Скифии рассматривается в качестве подражания античным амфорам или связывается с инокультурным восточным (предкавказским) влиянием, которое со временем было переработано с учетом местных традиций изготовления корчаг [21, с. 77; 30, с. 77, рис. 2: 10].

Светильники

Светильники, вазочки или вазообразные глиняные мисочки (по терминологии разных авторов) на пустотелой конической низкой ножке с заглаженной поверхностью образуют оригинальную группу местной лепной керамики (рис. 3: 1-3). Всего известно три такие находки, две из которых происходят из погр. 4/2000 и одна – из кург. 2/2001, датируемых в рамках V в. до н. э. [4, с. 46, 88, рис. 43–44; 45–47; 97; 15, с. 157]. Эти небольшие по размерам сосудики (высота 4,3–5,3 см, диаметры венчика – 8,8–9,6 см, поддона – 4,5–4,6 см) имеют туловище полусферической формы и ножку-поддон со скругленным завершением. Край венчика со спрямленным срезом загнут внутрь.

Рассматриваемые сосуды относятся к числу распространенных на Бельском городище и его округе керамических форм V–IV вв. до н. э. Они известны среди находок на Восточном укреплении, поселении в ур. Лисовой Кут, а также могильнике Осняги (кург. 18) [6, с. 88, рис. 11: 13, 14, 18; 7, рис. 12: 14; 31, рис. 6].

Однако, эти изделия, как правило, отличаются от перещепинских морфологически¹. Они имеют иную форму чашечки, а также более вытянутые пропорции. То же можно сказать и об основной массе подобных находок с территории Днепровского лесостепного Правобережья: Малый Ржавец, кург. 70 у с. Куриловка и др. [20, с. 22, табл. 8: 6-10]. Среди них преобладают так называемые рюмкообразные сосудики на высоком кольцевом поддоне, имеющие к тому же отверстия для подвешивания.

¹ Близкие соответствия светильникам из погр. 4/2000 Перещепинского некрополя известны в комплексе первой половины V в. до н. э. кург. 505 могильника Броварки на Псле [32, табл. 30: 14, 16].

Миниатюрные лепные вазочки на невысокой ножке V в. до н. э. встречены также в Северном Причерноморье и Прикубанье [33, рис. 18: 12; 34, с. 38, рис. 21: 15–17].

Наиболее же ранние лепные «светильники» небольших размеров, относящиеся к эпохе скифской архаики, выявлены в Посулье: кург. 9 и 15 у хут. Поповка [9, табл. LII: 2, 34].

Черпаки

В двух погребениях VII–VI вв. до н. э. Перещепинского могильника встречены фрагментированные чернолощеные черпаки. От сосуда из погр. 1 кург. 6 сохранилась только петельчатая ручка с выступом Т-образной формы, украшенная резным геометрическим орнаментом (заштрихованный треугольник и ромб), инкрустированным белой пастой (рис. 3: 6) [25, с. 66, рис. 4: 9].

Из погр. 1 кург. 5 происходит черпак с отогнутым наружу краем венчика, короткой выделенной шейкой и низкой чашечкой S-видного профиля (рис. 3: 4) [2, с. 120, рис. 3: 10]. Петельчатая ручка слегка оттянута назад. Нижняя часть корпуса украшена поясом резного орнамента, состоящего из заштрихованных зигзагообразной линии и чередующихся вершинами вверх и вниз треугольников, между которыми оставлены свободные поля.

Подобные черпаки, зачастую украшенные геометрическим орнаментом с заполнением белой пастой, известны на Западном укреплении Бельского городища, а также в исследованных в его окрестах раннескифских подкурганных захоронениях, к примеру, Перемирки, кург. 1/1999 [4, рис. II: 18, табл. VIII: 7; IX: 1-3; X: 7, II].

В гончарной традиции племен Днепро-Донецкой лесостепи изготовление черпаков является характерной чертой ворсклинской группы памятников архаического времени. Черпаки известны на всех памятниках бассейна Ворсклы, где зафиксированы отложения второй половины VII – середины VI в. до н. э. (поселения Лихачевка, Пожарная балка и др.). Этим же временем датируются черпаки с неглубокой чашечкой и высокой петельчатой ручкой, происходящие из исследованных на этой территории погребальных комплексов [21, с. 78, 113].

Черпаки, аналогичные по форме и орнаменту ворсклинским, обычны также в раннескифских памятниках Днепровского лесостепного Правобережья [35, с. 121–123, табл. XXXI: 7; 36, рис. 50].

Цедилки

Выявленный в погр. 1 кург. 13 фрагмент лепной цедилки, поверхность которой покрыта круглыми отверстиями, представляет довольно редкую группу местной посуды [5, с. 8, рис. 10: 5].

Глиняные сосуды для процеживания каких-то жидкостей в виде усеченного конуса или мисочки с круглыми отверстиями известны на поселениях бассейна Ворсклы (Бельское городище) и Северского Донца (Люботинское городище) [13, с. 123, рис. 52: 37, 38; 37, с. 65, рис. 41: 3]. Близкая находка выявлена еще в одном из некрополей Бельского городища — захоронение VI в. до н. э. могильника Скоробор [7, рис. 3: 5].

Проведенный выше анализ позволил прийти к следующим выводам:

- наиболее многочисленную группу лепной посуды Перещепинского могильника образуют горшки, за которыми следуют миски, среди них имеются и миниатюрные экземпляры;
- приземистые горшки с короткой шейкой и округлым туловом, миски с ребром в верхней части корпуса и небольшие конические мисочки относятся к числу керамических форм среднескифского периода, основной территорией распространения которых является Днепровское лесостепное Левобережье;

— оригинальную «бельскую» разновидность лепной посуды V в. до н. э. составляют мисочки пятого типа с широко открытой чашечкой, загнутым внутрь венчиком и круглой лункой на дне;

— материалы Перещепинского могильника позволяют предположить, что среди мисок второго типа с загнутым внутрь краем более древними являются низкие миски, бытовавшие на протяжении среднескифского периода (первая половина V в. до н. э.), а высокие миски более характерны для позднескифского периода;

— находки кувшинов не имеют истоков среди местной лесостепной керамики и относятся к числу инноваций, появление которой связывается с инокультурным (античным или северокавказским) влиянием.

Источники и литература

1. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 187 с.
2. Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 117–133
3. Махортых С. В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища // Эпоха раннего железа: сб. науч. тр. к 60-летию С. А. Скорого. — К., 2009. — С. 268–278.
4. Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. — К., 2010. — 200 с., 4 кол. вкл.
5. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 году. — К., 1998. — 60 с.

6. Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. – Л., 1983. – № 23. – С. 73–92.
7. Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности – 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 102–122.
8. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – К., 2010. – 284 с.
9. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (Курганы Покуля). – К., 1968. – 267 с.
10. Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи. – К., 2001. – 256 с.
11. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 году. – К., 2001. – 71 с.
12. Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припілля). – Полтава, 2000. – 232 с.
13. Копиленко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К., 1967. – 187 с.
14. Коваленко О. В., Луговой Р. С. Курган V ст. до н. е. поблизу селища Опішне Полтавської області // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 52–63.
15. Махортых С. В. Хронология Перещепинского курганныго могильника близ Бельска // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 145–160.
16. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Белозор В. П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. – 1996. – № 4. – С. 141–149.
17. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 году. – К., 2000. – 61 с.
18. Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 29–54.
19. Гавриш П. Я. Дослідження в Книшівському городищі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 250–258.
20. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. // САИ. – М., 1967. – 111 с.
21. Пелященко К. Ю. Ліпний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу. Дисертація канд. іст. наук // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 921. – 478 с.
22. Ролле Р., Херц В., Махортых С., Белозор В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 году. – К., 2003. – 88 с.
23. Супруненко О. Б. Розкопки Більського кургального некрополю «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 88–120.
24. Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. Курганы скифского времени междууречья Ворсклы и Псла. – М., Полтава, 1993. – 108 с.
25. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Скорый С. А. Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. – 1995. – № 2. – С. 63–72.

26. **Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989. – 336 с.
27. Гейко А. В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛЛУ. – 2002. – №1. – С. 185, 3 обкл.
28. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году. – К., 1997. – 23 с.
29. Бабенко Л. И. Спорядження коня у населення Сіверськодонецького регіону // Проблемы археологии Восточной Европы: сб. науч. тр. – Харьков, 2008. – С. 28–38.
30. Пелященко К. Ю., Гречко Д. С. Лепные кувшины V–IV вв. до н. э. Днепро-Донской лесостепи // РА. – 2011. – № 1. – С. 68–80.
31. Кулатова I. M. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – №1-2. – С. 137–149.
32. Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья (эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга) // САИ. – М., 1977. – 67 с.
33. Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. – К., 1984. – 132 с.
34. Лимберис Н. Ю., Марченко И. И. Меотские древности VI–V вв. до н. э. – Краснодар, 2012. – 312 с.
35. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. – К., 1975. – 224 с.
36. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К., 1981. – 160 с.
37. Шрамко Б. А. Люботинское городище // Люботинское городище: сб. науч. тр. – Харьков, 1998. – С. 9–131.

ГЕЛОН ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ «ІСТОРІЇ» ГЕРОДОТА ТА ДЕЯКІ ВІДПОВІДНОСТІ У ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Ключові слова: Гелон, будини, гелони, Голунь, «Веда словена».

Серед свідчень Геродота (між 490–424) про Гелон і гелонів, обопільно пов’язаних з будинами, є деякі нез’ясовані моменти. Якщо будини були кочовиками лісостепів, то чому саме їм приписує історик це місто зі святилищами та статуями «за еллінським візрцем» й зі святом «на честь Діоніса»? Таке приписування особливо разюче у розповіді про спільну боротьбу гелонів і будинів, очолених своїми царями, у складі другої армії скіфів, що організували супротив вторгненню персів (514 р. до н. е.) на чолі з Дарієм... Це протиріччя не можна списати на те, що «елліни й будинів зовуть гелонами», – бо тут навпаки. Підкresлюючи відмінності носіїв двох етнокультур Гелону, Геродот зазначає: гелони «здавна були еллінами. Після вигнання з торгових поселень вони осіли серед будинів» і мешкали саме в Гелоні, як хлібороби й садівники [*Історія IV: 108–109*].

Отже, будини належали до корінного населення Скіфії; то було «велике й численне плем’я; у всіх іх світло-блакитні очі й руде волосся». Їхні землі простиралися на північ від степовиків савроматів – родичів і також союзників скіфів. Але будини з ними не родичалися і мали мову іншу, аніж гелони, які говорили «пochaсти скіфською мовою, а почaсти еллінською» [IV: 21–22, 108]. Така суміш перегукується з легендою еллінів-колоністів Північного Причорномор’я про братів Гелона і Скіфа, синів Богині дніпровської Гілеї та зайдшого грека Геракла. Зумівши натягти батьківський лук та підперезатися його поясом, молодший отримав країну матері – а Гелона та вигнала [IV: 10] до будинів, виходить. Проте свідчення Геродота про належність гелонів-вигнанців до еллінів торгових поселень пов’язується зі свідченнями про сицилійське місто Гелу, засноване у 689 р. до н. е. переселенцями з островів Родос і Крит. Серед засновників був і пращур тирана Сіракуз, якого звали Гелон, і чия держава, за життя Геродота, була наймогутнішою в Елладі [VII: 145, 153; 4, с. 558].

Призвичаївши будинів до еллінської культури, гелони порушили (ясна річ!) і мовний бар’єр, – але ж не настільки явно, як зі скіфами. Коли ж і як могло таке статися? Оптимальна відповідь тут: внаслідок власного діалекту з іndoєвропейським корінням місцевого походження часів мі-

фічних батьків Гелона. Такий підхід ураховує спорідненість «Сонячного» Гелона не тільки з *Гелою й еллінами* – а й із гомерівською Троєю VI чи VII (1700–1250 – 1020 рр. до н. е.), на руїнах якої виник *Ліон* (800–85 рр. до н. е. – 500 р. н. е.) [1, с. 23]. Якщо руїна геродотівського Гелону відповідна «Більському городищу» з трьома укріпленнями у периметрі його рову і валу, то це відповідає трьом частинам мури Troї, який Геракл зруйнував задовго до Троянської війни: через спробу правителя не віддати герою коней, обіцяніх за звільнення царівні від змія (пор. зі zmісногою Богинею, матір'ю Гелона, – у печеру якої забрів Геракл, шукаючи коней). І ці збіги не є випадковими, бо комплексні й зав'язані традиційним, через «Слово о полку Ігореві» та літописи аж до XVI ст. включно, віднесенням руїн гомерівської Трої до Київщини [7, с. 201, 398].

* * *

Передісторію Гелона-«Більська» висвітлено у «Веді словена» (далі – «ВС») [2], а історію – від античного заснування до середньовічного занедбання – у «Велесовій книзі» (далі – «ВК») [3]. При цьому «ВС» містить ключ до розуміння не тільки назви, але й традиції Гелону в «Історії» Геродота й у «Велесовій книзі».

Епічно-обрядові пісні «ВС» відповідають становленню іndoєвропейської мовної спільноти, ядром і оболонкою якої стали найдавніша держава *Аріта юрців Край-земе* (де «Kalam Країна=Шумер») та прилегла Xаранска-земе арніїв (шумер. *a-ri-a* «родина, близкі» [6, с. 688, 687]). Археологам ці реалії відомі як трипільська (5400–2750) та середньостогівська і ямна а/к (5300–3850 – 2200 рр. до н. е.). Кола панували у плануваннях їхніх міст та курганів.

Засновником державності *Кайле-града святої Калиці* (> лат. *к/цівіліс > цивілізація*) «ВС» визначає царя-пращура *Іму*, чиї тезки ‘*Близнюки*’ відомі як Першолюдина кільком іndoєвропейським народам. Більш історичним є сюжет про розселення між Двома Дунаями племені *юрців-орачів* (Аріти/Аратти дунайсько-дніпровського «Трипілля А», напевно) на чолі з Баном – серед царських ритуалів якого представлено той, що ліг у основу міфологем і еллінського Золотого Руна, і сколото-скіфської пекторалі Б. М. Мозолевського. Столицею Бана стала Котлиця, де цар дожив буцімто до 300 років, народив стільки ж синів і для кожного збудував місто [14, с. 16–19, 24–26].

Розглянуте корелюється із «Супойським переказом» Болоховщини: «Колись в сиву давнину народив **Батько Коло** з *Матір'ю* Даж-землею під час нічної грози люд вкраїнський {...} та дав брата свого Місяця на сторожу козацтву тому характерному, щоб берегли землю ту денно і ношно. А щоб вправні були та згуртовані, то докинув вісім променів своїх козацьких на небо». Міфологема 8 променів склалася у 4400–2400 рр. до

н. е., за часів панування 8-частинного зодіаку Місяця; надалі у цьому ж «трипільсько»-араттському руслі існував «8-божий» пантеон Скіфії царя Октамасада (> князь Осмомисл русів) [12, с. 87–89]. У цій же традиції виник переказ про нащадків царя Таргітая, що обжив береги Дніпра за тисячу років до нашестя 514 р. до н. е. персів на Скіфію. Коли впали з неба священні знаряддя хліборобів, то вгамувати їхній золотий жар вдалося лише молодшому із трьох синів патріарха – царю **Колаксаю**. Племена, очолені ним та братами, «разом називалися сколотами, тобто царськими; елліни ж зовуть їх скіфами» [*Історія IV: 5–7*]. Тут **Коло** споріднене вже із ‘Сонцем’, а не з Місяцем. А ще пізніше, вже після перської навали, «ВК» засвідчить [17-Б: I]:

І маємо повернути оті степові *хорпе* {кургани Харапска-земе}
і хранити їх, як Отці наші і Праотці {...}
Колуне нашу залишили ворогам.
І та **Голуне, колем** будучи,
та ворогам в руки тяжко далася.
Отож наші городи **клоум** ставити маємо,
як і отці наші, які хоробро билися за цю землю {...}

* * *

З'ясування питання про іndo-европейське коріння будинів Гелону та ін. можна розпочинати з гіпотези В. М. Даниленка (1974) про Наддніпрянську прабатьківщину тохарів, які виникли внаслідок контакту носіїв ямної й трипільської а/к і подолали «величезний шлях від євразійського степового порубіжжя до предгір’я Тибету». Від того ж контакту дослідник простежує витоки середньодніпровської, тшинецької та чорноліської а/к, остання з яких пов’язується із витоками сколотів>слов’ян. На цю гіпотезу накладаються незалежні висновки українського індолога С. І. Наливайка (2000–2007) та болгарського етнолога С. Попова (2010) про араттів-*бахликів/бхіл* Пенджабу, вихідців із *Болоховщини й Балкан*. За С. І. Наливайком [8; 12, с. 67–69], від тих трипільських часів пішла спорідненість витоків міст Кудин болоховців та Кундін бахликів; до цієї ж традиції можна віднести топоніми *Буда*, *Будно*, *Будина*, *Будаки* тощо Полтавщини. А часткове переселення з Індії (через *Бактрію*) до Ірану X–IX ст. до н. е. проявило будіїв, яких писці Вавилонії назвали мідянами. Назви їхніх племен *буси* (укр. *бусол*), *арізанти* (‘арійські анти?’), *паретакени* (пор. *паралати/парадати* сколотів) також вказують на іndo-европейську близкість будіїв/будинів до етногенезу слов’ян.

У середині II тис. до н. е. частина *аріїв* («іndo-іранців» з кіммерійською і скіфською спільнотами тих двох гілок) переселилася з Наддніпрянщини та ін. до Індії [8; 11]. «ВК» містить загадки про той похід і перебування у Пенджабі. Виразніше сюжет про повернення звідтіля на рубежі

IX–VIII ст. до н. е. трьох слов'янських родів оріян, які очолили брати *Кий*, Хорив, Щек та отець *Орій* [«ВК» 31: 8–9; 38-А: 1–5]. Їх шлях через Персію та Кавказ співпадає з відомостями про *Кея* Усана (засновник хорезмійської династії *Кеянидів*) і його онука *Кея Хосрова*. Подальший шлях на Правобережжя (*ДНепри*) завершився союзом із давніми родичами-огніщанами, які дозволили поверненням поставити «первее родъ слвень млбище во граду Индикиву еже решень есть Киев, а в колѣ ему селити имеся» [38-А: 5–8; 13, с. 275–277].

Сини Орія правили землями Правобережжя, а він кочував зі своїм плем'ям на Лівобережжі, де й заснував другий після *Києграда* [36-Б: 1] град *Голине* «яко є *глоа* степ і ліси» [35-А: 3]. Тут свідчення «ВК» переплітаються з історико-археологічними даними. За Б. О. Рибаковим, тоді носії чорноліської а/к *сколотів-празлов'ян* лісостепів Правобережжя «подверглись нападению степняков-киммерийцев, отразили их натиск, построили на южной границе ряд могучих укреплений, а в VIII в. до н. э. даже перешли в наступление, начав колонизировать долину Ворсклы на левом, степном, берегу Днепра». А за «ВК» [6-Е: 3], «бяста *киморіє* такожде о(т)це нахше». Очевидно, їхнє ядро утворила кіннота «роду Орового, славного й сильно-го, який і Сірію воював, і Єгипет» [6-Б: 3]. Припущення підтверджується рядками (відповідними до свідчень хронік Близького Сходу про вторгнення у 783 р. до н. е. кіммерійців):

Од отця Ора до Діра пройшло 1500 літ.
Перси знали наші *медвена мече*,
тож *твастереіма* (майстри) підсказали зробити *желзвена*
і брати коней, які сходять од Богів до нас.

Серед свідчень про кіммерійсько-скіфську навалу 783–595 рр. до н. е. на Близький Схід слов'янський слід проступає, зокрема, у розповідях Геродота про іранську Мідію. Звільнення її від Ассирії здійснилося за царювання *Дейока* (727–675). До 584 р. до н. е. державу очолювали його нащадки: два *Фраорти* і *Kiakṣar* (пор. *Колаксай* сколотів). Їх імена можна тлумачити як слов'янські, дещо спотворені чужими писцями: '*Боже*'-ок(o), *Пра(отець)* *Or(ii)*, *Кийок*-цар. Вони були союзниками кіммерійців, імена яких далі від словизму: *Каштаріт* і *Сандакшатра* (< арій. *κιατρί* ‘воєначальник’ > слов. ‘кошові аріїв і сіндів’), *Тугдамме* (> ‘Дажд(бог)ом благословлений’ ?). *Мідян* написи Сходу називають *мада*, кіммерійців – *умман-манда*, а наступних слов'ян – *мадайя...* Протягом 188 років, між виходом оріян-кіммерійців на Близький Схід і поверненням їх нащадків до Північно-го Причорномор'я, мігранти й автохтони мали підтримувати між собою зв'язки. І такі приклади є [10, с. 365–367].

Після того, як мідійський *Kiakṣar* та вавилонський Набопаласар у 615–605 рр. до н. е. підкорили Ассирію, *кіммерійці* стали потерпати від

військ Навуходоносора II і близько 595 р. повернулися на свою причорноморську батьківщину русами (за «ВК»). Слідом за ними йшли переможені Кіаксаром *скіфи*, вигнані перед тим до Південного (Червоного, аж ніяк не Чорного!) моря, ісседонами з-за Каспію [Історія IV: 13; 5]. Сюди ж, через покоління після кривавого повернення з Близького Сходу, прийшло перське військо на чолі з Дарієм I – буцімто *помститися за вторгнення у 653 р. до н. е. скіфів до Мідії*, що у 550 р. стала частиною Персії, *та за 28-річну з нею війну* [IV: 1, 118–142]. «ВК» висвітлює більш глибокі причини навали, пов’язані зі спробою остаточного підкорення Ахеменидами аріїв Кеянидів [6-В: 4, 6-Г: 1, 3; 8: 4]:

То *парце* забрали багато русої і загнали до *Набсуру*. [...]
Та прийшов день, коли русої втекли від *Набсур-сару*.
Парце не гналися за ними.
А (коли перси) прийшли до країв наших
і там почули пісні наші *до Интиру*,
то волали: якби стали вірувати раніше Богам нашим,
то до своїх богів не принужували б (нас).
Наші отці єдино сміли хомита носити
і ніколи ми не звалися інакше, яко езеце. {...}
І краще маємо зникнути, але ніколи не бути в рабстві
і не жертвувати богам їхнім. {...}...
Ми есть русіші і маємо гордитися походом нашим,
і триматися один одного, і битися до смерті правої.
На те ще спом’янемо *Доріє парціш* того,
який на нас прийшов і побив нас
чрез наші роз’єднаність і усобиці.

Останні рядки відповідають у «Історії» Геродота лише долі будинів, які, виконуючи спільній зі скіфами, савроматами й гелонами план, заманили військо Дарія на свою землю, де їхнє «місто (Гелон) спустіло і перси запалили його» [IV: 123]. А перші рядки суголосні індоєвропейському родству русів-слов’ян (через урартійську династію Руса 730–590 рр. до н. е. й Рустама іранців) із персами, де наявна спорідненість через тандем будинів та будіїв... При цьому згадані *гімни Инди* тяжіють до індо-арійської «Ріг-Веди» й оріянської традиції Киян, а *езеце* – до *jazata* ‘кому годиться поклоніння’ ірано-арійської «Авести», прийнятої ахеменидом Дарієм. *Хомити* ж тут, то нашийні грильні (див. вище про сколото-скіфську пектораль з Товстої Могили).

* * *

Здається, що воєвода русів Бобрець відродив *Гольне* [18-А: 5] після перської навали, але войовничий Криворіг спокусився на «золоте руно й кінську збрію срібну» хитрих греків, і їхні «бояни у залізах» вибили русів

із *Колуне* [4-В: 3]. Ті довгий час лише згадували «*Кълоуне* нашу – і гради, і села, і вогнища, що утворювали землю» [19: 3]. Але [22: 6-7]:

по Готській війні {...} від 1300 літ по Києві-отцю {...}
одна частина пішла до *Голоуне* і там залишилась,
а інша – біля Києграда (була).
І перша є Руськолані, а друга – Кия, що Сурень (Сурож) шанує,
за худобою ходячи і отари водячи десять віків по землі нашій.
Голоуне був город славний і три сотні градів сильних мав.
Києград мав менше {...}

Згодом це місто-державу (князівство) знову, мабуть, утратили. Проте коли черговий князь із династії Кия(найдів) пішов на булгар, то [34: 1, 4, 5]:

так *Гольне* градъ русек відібрали,
спадщину свою, від чужої землі.
Також той край відібрали і русичі населили його. {...}
А *Гольнь* град був великий і багатий.
І се бо вороги {перси Дарія колись?} прийшли до нас
і зруйнували його і стіни спалили.
І се мусили боронити нашу кріость,
і до Русі утримати. {...}
А пішли до *Голоуне* і до Суренце землі,
до того моря Дулібського (Чорного).
І зліва були готи {Тавриди}, а прямо на півдні *елани* (візантійці).

Тут, десь наприкінці VII ст., коли розпочала підійматися Хазарія, – згадки «ВК» про Голунь припинилися. Останньою можна вважати таку [36-А: І]:

Передречено од старих часів,
що мусимо в спілці з іними створити державу велику,
відродити маємо Рускень нашу і *Голуне*
і трьомастами городів і сіл.

Література

1. Акимова Л. И. Троя и Шлиман. – М.: ГМИИ, 1996. – 24 с., илл.
2. Веда славян / Пер. с древнеболгар. В. Г. Барсуков, ком. Ю. А. Шилов. – М.: Амрита-Русь, 2013–2014. – Кн. 1–2. – 240, 464 с.
3. Велесова книга: Волховник / Досл., ком., пер. Лозко Г. С. – К.: Такі справи, 2002. – 368 с., іл.
4. Геродот. История. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
5. Гладкий В. Д. Древний мир: энциклоп. словарь. – М.: Центрполиграф, 2001.– 975 с., илл.
6. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровкиprotoшумерского архива XII–III тыс. до н. э. – К.: Аратта, 2001. – 872 с., илл.
7. Кузьмин А. Г. Начало Руси. – М.: Вече, 2003. – 432 с.

8. Наливайко С. І. Українська іndoаріка. – К.: Євшан-зілля, 2007. – 640 с.
9. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 784 с., илл.
10. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Припілля. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 472 с., іл.
11. Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье. – М.: Наука, 1999. – 320 с.
12. Шилов Ю. О. Україна у контексті світової цивілізації. – К.: Аратта, 2012. – 220 с.
13. Shilov Yuri. Ancient History of Aratta – Ukraine. – N.Y.: Amazon, 2015. – 469 p., ill.
14. Шилов Ю. А. ПРА-Пращуры: Сказания первых славян. – М.; К.; Минск: Русская Правда, 2016. – 160 с., илл.

ОБ ОДНОМ ТИПЕ АНТРОПОМОРФНЫХ СТАТУЭТОК

О группе антропоморфной керамической миниатюрной пластики скифского времени бассейна Ворсклы, изображающей головы округлой формы на коническом основании.

Ключевые слова: скифское время, Бельское городище, Поворсклье, Коломакское городище, Диканька, антропоморфная пластика.

Глиняная антропоморфная пластика скифского времени является малоизученным и слабо отраженным в современной историографии явлением. Наиболее многочисленная коллекция глиняной пластики проходит с Бельского городища, анализируя которую Б. А. Шрамко брал за основу тезис об иранской основе культов, получивших распространение у обитателей этого городища, а их многочисленность и разнообразие объяснял его статусом культурного и религиозного центра. Основные образы и изобразительные приемы изготовления предметов мелкой глиняной пластики, по мнению Б. А. Шрамко, восходят к древним традициям, появившимся у земледельческих племен юга Восточной Европы в энеолите и бронзовом веке [1, с. 127–140]. Керамическая пластика Днепровского лесостепного Правобережья рассматривалась Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессоновой, С. А. Скорым, которыми отмечалось отсутствие таких находок в погребальных комплексах и публиковались находки ранне- и среднескифского времени с Пастьрского и Шараповского городищ, поселений в ур. Скибовое и у с. Жаботин [2, с. 52–54, 80].

С. С. Бессонова подчеркивает отличие верований скифов-степняков от религиозных представлений населения лесостепи, приводя мнение В. П. Андриенко о том, что зооморфные статуэтки восходят к белогрудовской, а антропоморфные – к чернолесской культурным традициям [3, с. 121–122].

Среди многообразия типов глиняной антропоморфной пластики выделяются миниатюрные фигурки, которые представляют собой головы округлой формы на коническом основании, иногда с «ножками»—отростками.

Известно восемь подобных изображений. Большинство происходят с Восточного Бельского городища, где было найдено четыре статуэтки.

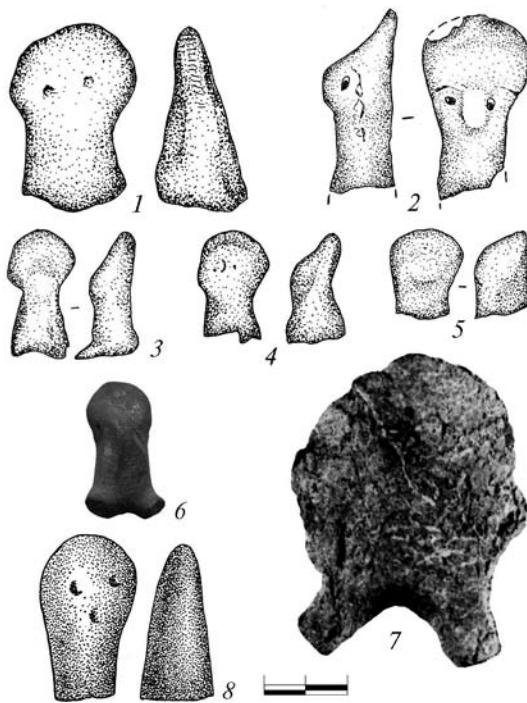

Рис. 1. Образцы антропоморфной пластики.
1, 4-5 – Восточное Бельское городище; 3 – Западное Бельское городище;
7 – Коломакское городище; 2 – пос. Диканька;
6 – пос. Дмитриева Балка;
8 – пос. Красное утро.

Одна из них (рис. 1: 1) имеет высоту 40 мм, коническое основание высотой 20 мм, расширяющееся к низу, ширина основания составляет 20 мм. Вылеплена статуэтка из плотной светло-коричневой глины, «ножки» отколоты в древности. Голова фигурки круглая, по краю сплющена, с головным убором, напоминающим кокошник. По краю головного убора нанесены поперечные насечки. Глаза показаны вдавлениями палочкой [4, описание № 88].

Вторая статуэтка (рис. 1: 2) имеет высоту 25 мм, коническое основание высотой 12 мм, шириной 18 мм, вылеплена она из плотной светло-коричневой глины, правая «ножка» фигурки отколота, голова круглая, по краю сплющена, глаза показаны вдавлениями палочкой, нос прочерчен. Статуэтка происходит из хозяйственной ямы 2, в которой, помимо нее, были обнаружены миниатюрный сосудик и зооморфная статуэтка. Датируется яма VI в. до н. э. [5, описание № 36].

Два фрагмента аналогичных статуэток (рис. 1: 5) были найдены в культурном слое Восточного Бельского городища, черты лица никак не

обозначены, но их характерное основание, миниатюрные размеры, уплощение вокруг лица, изображающее головной убор, позволяет отнести их также к данному типу [5, описание № 419; 6, описание № 1136].

На Западном Бельском городище известна одна подобная статуэтка (рис. 1: 3). Она происходит из зольника № 8. Высота фигурки составляет 30 мм, высота основания – 15 мм, диаметр основания – 10 мм. Вылеплена статуэтка из плотной светло-коричневой массы, голова круглая, по краю сплющена, черты лица не изображены, статуэтка имеет прямое устойчивое основание и две коротких «ножки» [7, описание № 53].

На Коломакском городище была найдена статуэтка (рис. 1: 7) с плоской округлой головой и двумя короткими «ножками»-отростками, высота фигурки – 70 мм, длина «ножек» – 20 мм [8, табл. V: 5].

Статуэтка с поселения Дмитриева Балка у Диканьки (рис. 1: 6) имеет высоту 30 мм, прямое основание, его высота составляет 15 мм, диаметр основания – 10 мм, вылеплена из плотной светло-коричневой глины. Голова статуэтки сплющена по краю. Статуэтка с поселения Диканька (рис. 1: 2) высотой 40 мм, имеет прямое основание 20 мм, диаметр основания составляет 15 мм. Вылеплена она из плотной светло-коричневой глины. «Ножки» фигурки отколоты в древности, голова круглая, по краю сплющена, глаза показаны вдавлениями палочкой, брови прочерчены, выделен и заглажен нос, нанесен орнамент в виде трех ромбовидных фигур, расположенных одна над другой от края левой брови. Статуэтки с поселений Дмитриева Балка и Диканька обнаружены в ходе разведок А. Л. Щербаня и хранятся в Национальном музее-заповеднике украинского гончарства в пгт Опошня.

Статуэтки рассматриваемого типа отличаются миниатюрными размерами и крайней схематичностью изображения, лишь в трех случаях намечены черты лица. При этом, в отличие от многих других антропоморфных изображений, они изготовлены из плотной, тщательно промешанной глины, их поверхность заглажена, несет следы продолжительного использования. Основным, что стремился передать древний автор, для них являлась форма головы, украшенная высоким полукруглым головным убором, и наличие «ножек» или плоского основания, выполненных таким образом, чтобы статуэтка была устойчива на горизонтальной поверхности. Учитывая их миниатюрные размеры, можно предположить, что подобные статуэтки представляли собой часть какой-то композиции, в которой голова вставлялась в подставку, отсюда необходимость устойчивого основания статуэток.

Территория распространения миниатюрных статуэток с «ножками» ограничена памятниками Повороскья, хронологическое определение их затруднено, так как только одна находка связана с конкретным комплексом.

сом — ямой № 3 Восточного Бельского городища, которая датируется VI в. до н. э. Статуэтка, происходящая из зольника № 8 Западного Бельского городища, датируется VI – IV вв. до н. э.

Морфологически близкие изображения известны в раннеземледельческих культурах энеолита–эпохи бронзы Восточной Европы. В современной историографии такие предметы называют «фишками» — глиняные конусы с прямым или вогнутым основанием, заканчивающиеся зооморфными или антропоморфными головами [9, с. 165–169]. Ближайшей аналогией таким статуэткам является фигурка с поселения Красное утро белогрудовской культуры (рис. 1: 8).

Источники и литература

1. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
2. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифского времени Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
3. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. — М., 1989.
4. Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1970 г. // НА ИА НАНУ. — 1970/70. — Ф. э.
5. Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. // НА ИА НАНУ. — 1975/96. — Ф. э.
6. Шрамко Б. А. Отчет работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1992 г. // НА ИА НАНУ. — 1992/55. — Ф. э.
7. Шрамко И. Б. Отчет об исследовании на Западном укреплении Бельского городища в 2002 г. // НА ИА НАНУ. — 2002. — Ф. э.
8. Радзивская В. Е., Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках в Харьковской области в 1976 г. // НА ИА НАНУ. — 1976/77. — Ф. э.
9. Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — М., 1998.

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС СКІФСЬКОГО ЧАСУ З УРОЧИЩА ПЕРШЕ ПОЛЕ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Про дослідження поселення в ур. Перше Поле в межах Великого укріплення Більського городища та керамічний комплекс пам'ятки.

Ключові слова: скіфський час, Більськ, Більське городище, Перше Поле, поселення, кераміка.

Влітку 2015 р. експедиція Інституту археології НАН України проводила розкопки на Більському городищі. Одним з місць, де відбувалися дослідження, стало «Перше Поле», розташоване на захід від с. Більськ, у межах Великого укріплення. Тут локалізувалися три підвіщення, що свого часу здогадно виділялися у науковій звітності як імовірний Більський курганий могильник «В».

Роботи на центральному підвіщенні показали, що він не пов'язаний з похованнями скіфського часу, а насипаний у пізніший період. Натомість, в насипу та під ним виявлені матеріальні рештки скіфського часу, що дало підстави стверджувати про наявність нового, не відомого раніше поселення у складі Більського археологічного комплексу. Це поселення дістало назву «Перше поле».

Під час досліджень виявлені численні зразки кераміки скіфського часу, кістки тварин, серед яких переважала велика рогата худоба та кінь, рештки мідноливарного виробництва у вигляді шлаків і металевих виплесків, бронзовий наконечник стріли, точильні камені, скляна намистина. Водночас, решток якихось житлових чи господарських об'єктів поки що не простежено. В центрі підвіщення досліджена лише пізня яма. Вірогідно, розкоп зачепив периферію селища.

Найчисельнішу категорію знахідок з поселення в ур. Перше Поле складає кераміка. Більшість становлять ліпні артефакти: 326 знахідок¹, що складає понад 75%. Античної кераміки, представленої переважно уламками амфор, втрічі менше – 104 предмети, тобто, більше 24%.

Горщики є найбільш численною категорією ліпної кераміки (20 фрагментів, понад 62% профільованих знахідок). Вони представлені наступними різновидами:

¹ З них – 52 фрагменти профільовані, 274 – належать до малоінформативних уламків стінок.

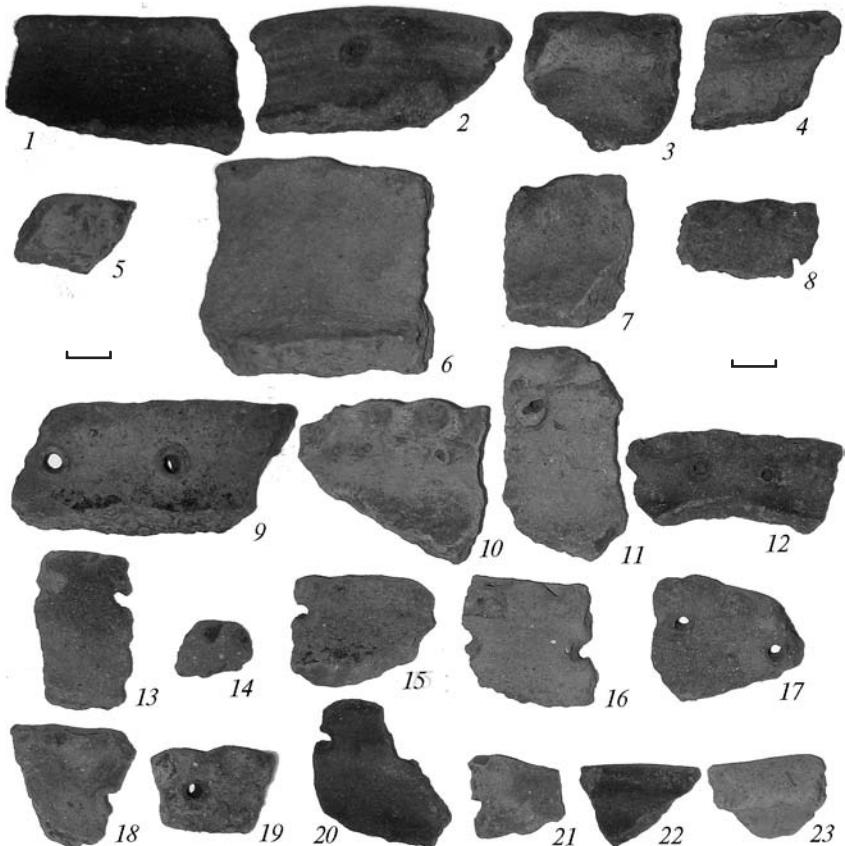

Рис. 1. Перше поле ур. Фрагменти горщиків та мисок.

1. Горщики із защипами й нігтьовими вдавленнями по вінцях і проходами під ними – 10 фрагментів, 50% всіх горщиків, понад 31% зі складу всього ліпного комплексу (рис. 1: 8, 10–12, 15, 17; 3: 1–10). Такі вироби стають панівним типом посуду у середньоскіфський час: Лісовий Кут [14, рис. 7: 1, 2], Щарина [12, рис. 14: 1], Східне Більське городище [2, рис. 7: 11, 12]. Вони продовжують побутувати і в IV ст. до н. е., зокрема, виявлені на поселенні в ур. Поле 2-ї бригади [17, рис. 4; 7: 2], Книшівському городищі [1, рис. 2: 1].

2. Горщики із защипами та нігтьовими вдавленнями по вінцях. Один з них додатково прикрашений пальцевими відбитками по шийці; 2 зна-

хідки, 10% горщиків, більше 6% від ліпної кераміки (рис. 1: 6, 7; 3: 11, 12). Вказані артефакти також масово представлені за середньоскіфської доби як у Поворсклі, так і на інших лісостепових Лівобережних територіях [11, рис. 11: 2; 15, рис. 7: 7], а також на Дніпровському Правобережжі [14, табл. 5: 14; 4, рис. 22: 3]. Продовжували вони існувати і в IV ст. до н. е. [13, рис. 1: 3, 9; 10: 1–4; 4, рис. 33: 1].

3. Горщики з проколами під вінцями; 3 фрагменти, 15% горщиків, понад 9% від ліпного комплексу (рис. 1: 2, 9, 13; 3: 13–15). Такі ліпні кухонні посудини були порівняно розповсюджені формою у матеріалах Більського городища [18, рис. 40: 1].

4. Горщик із валиком та зашипами під вінцями і пролами нижче; 1 знахідка, 5% від всіх горщиків, більше 3% у складі ліпної кераміки (рис. 1: 16; 3: 16).

5. Горщики з наліпним валиком із зашипами під вінцями; 3 предмети, 15% горщиків, понад 9% ліпного комплексу (рис. 1: 3–5; 3: 17–19).

Два останні типи, навпаки, характерні для ранньоскіфського часу. З'являються вони ще у доскіфський період [8, рис. 2: 2; 6, рис. 40: 4, 5]. За ранньоскіфської доби – це основний вид горщиків, що добре відомі у Середньому Подністров'ї [23,rys. 11; 16, рис. 12, 8; 15: 4, 5], старожитностях Правобережного Лісостепового Подніпров'я [3, табл. IX: 6; XI: 2, 3; 4, рис. 7: 1, 3, 8], а також Поворскля, зокрема, й на Більському городищі [11, рис. 11: 2; 19, рис. 9: 1–4].

6. Горщик з відігнутими неорнаментованими вінцями; 1 знахідка, 5% горщиків, більше 3% ліпної кераміки (рис. 1: 1; 4: 1). Ця форма широко відома на просторах Українського Лісостепу протягом всієї скіфської доби. Такі знахідки фіксуються як у ранньоскіфський [19, рис. 13: 1], так і в середньоскіфський [7, рис. 137] та пізньоскіфський часи [13, рис. 12: 4].

Корчагам належали 3 фрагменти (понад 9%). Два – масивній чорнолискованій посудині (рис. 5: 1, 2), ще один – корчазі з червоною канельованою поверхнею (рис. 5: 3). Канельовані корчаги характерні для передскіфського часу. Іноді вони зустрічаються й за ранньоскіфської доби [3, табл. VII: 19; 5, рис. 39: 6]. Горщикам та, іноді, корчагам належать і більшість з 20 денець (рис. 6) та 274 неорнаментованих стінок посудин.

Миски представлені 3 фрагментами (більше 9%). Знайдена приденна частина (рис. 2; 4: 4) та 2 вінця. Один фрагмент – із загнутим до середини краєм та зрізаним верхом (рис. 1: 23; 4: 2). Аналогії зустрічаємо як на Більському Городищі: Царина [11, рис. 14: 1; 18, рис. 39: 1], Лісовий Кут [11, рис. 8: 3], так і на багатьох інших лісостепових пам'ятках широкого хронологічного проміжку [13, рис. 34: 1; 14, табл. 6: 7; 9, рис. 34: 1]. Друге вінце миски має Т-подібний верх із насічкою (рис. 4: 3).

Черпаки репрезентовані 3-ма артефактами (понад 9% профільованої ліпної кераміки) (рис. 4: 8–10; 5: 6–8).

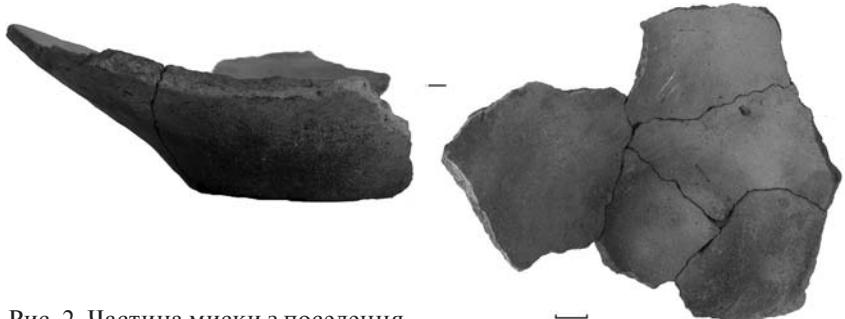

Рис. 2. Частина миски з поселення.

Від **кубка** знайдено фрагмент вінця (більше 3% ліпної кераміки) (рис. 1: 22; 4: 7). Ще 2 уламки належать черпакам чи кубкам (рис. 4: 5, 6; 5: 4, 5).

Антична кераміка представлена переважно стінками червоноглиняних **амфор**. Є фрагмент з місцем кріплення ручки до тулуба, а також ручки виробництва Лесбосу (рис. 8: 5) і Фасосу¹ (рис. 8: 4). Приденна частина належить продукції Хіосу (рис. 8: 6). В цьому ж центрі виготовлено й тарні посудини, від яких збереглися ніжки (рис. 7: 2–4). Одна з них має два валикоподібних потовщення всередині ямки на ніжці (рис. 7: 2). Аналогічний рельєф зустрічається на типах амфор 560–530 рр. до н. е. [21, p. 151, taf. 23: 2, a]. На ніжці амфори з ями 472 (1979 р.) в Ольвії, датованої 80-ми – 70-ми рр. V ст. до н. е. [9, c. 87, табл. 22: 1; 22, fig. 30: 4], цей рельєф уже ледь помітний. Інша ніжка має краї, загнуті до середини денної ямки (рис. 7: 3). Такий рельєф відомий з останньої третини VI – початку V ст. до н. е. [9, c. 58, табл. 9: 2, 3; 10, c. 16, 17, табл. 3: 5]. Втім, тут є відмінність: корпус амфори на них виступає всередину ніжки. Комплекси із посудом, де ця риса, як і на нашему зразку, вже не простежується, у Північному Причорномор'ї відносяться до першої третини V ст. до н. е. Зокрема, екземпляр з колодязя 4 на Березані датований двома першими десятиліттями цього століття, а яма 421 (1979 р.) в Ольвії – 80-ми – 70-ми роками [9, c. 77, 87, табл. 16: 16, 18; 21: 3; 22, fig. 30: 2, 3]. В типологічних схемах П. Дюпона таке денце мають амфори 1-ї половини V ст. до н. е. [21, fig. 23, 2, d, e, f]. Від ще однієї ніжки зберігся невеликий фрагмент (рис. 7: 7), недостатній для атрибуції. За контуром, деяку схожість до нього виявляють знахідки 1-ї половини V ст. до н. е.Хоча у всіх цих випадках про повний

¹ Щиро вдячний А. В. Буйских за люб'язні консультації щодо атрибуції античних матеріалів.

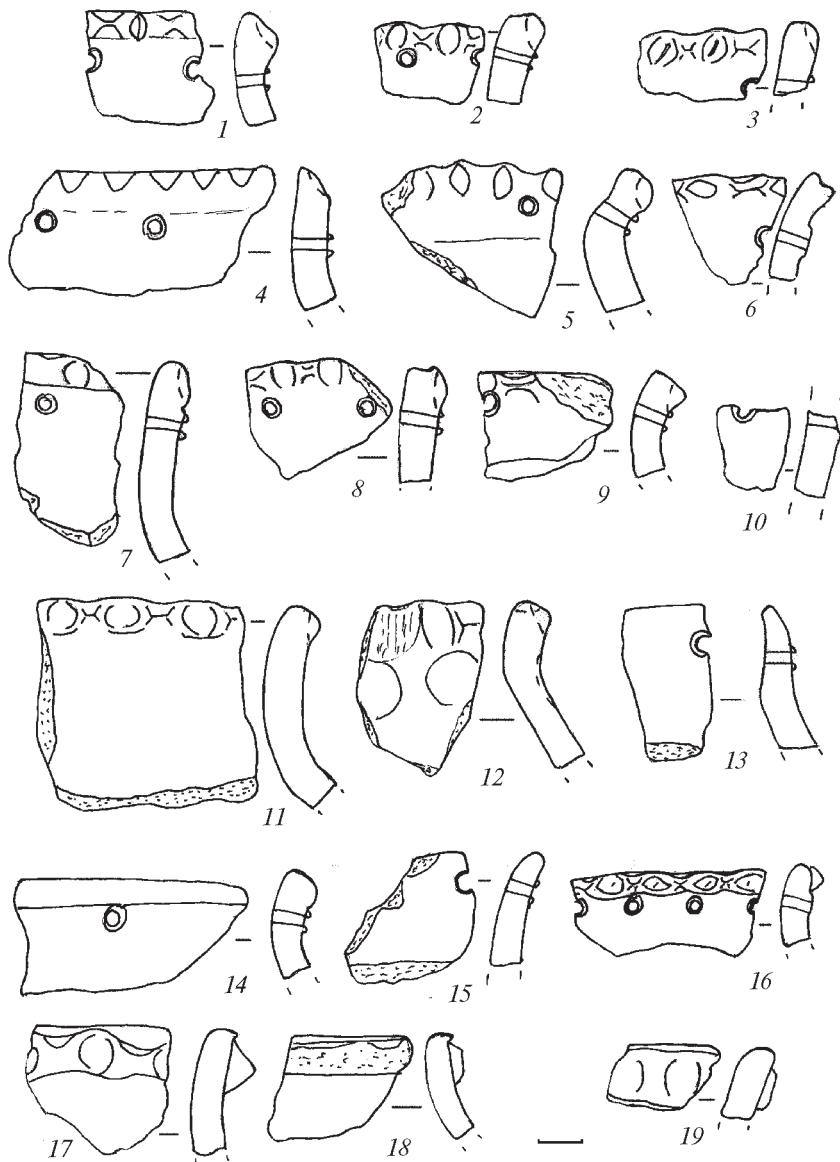

Рис. 3. Уламки ліпного посуду.

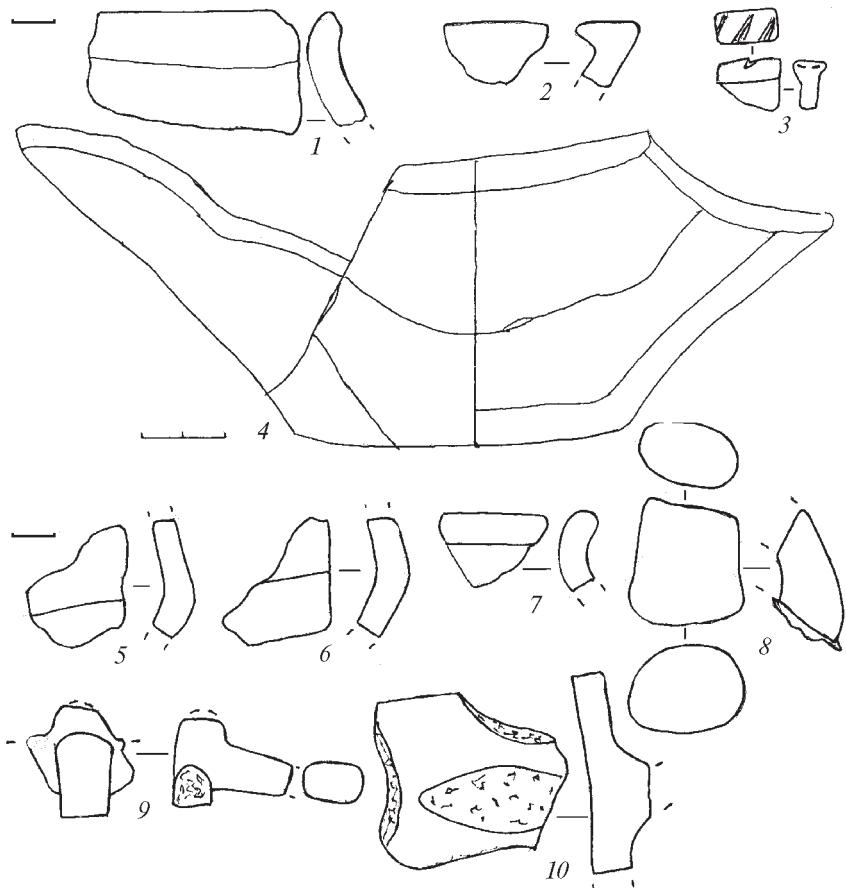

Рис. 4. Фрагменти мисок, кубків, черпаків.

збіг все ж не йдеться. Мова — про амфори зі складу 2 (1991 р.) з Патрея, датованого 70-ми рр. V ст. до н. е. [9, с. 93, табл. 24: 4]; Сімферопольського музею, віднесені до варіанту III-B, 70-х — 80-х рр. [10, с. 12, табл. 5: 6]; знахідку з Чобручів 2-ї чверті цього ж століття [24, с. 15, тaf. 17: 1].

Вінця належать червоноглиняній (рис. 8: 2) та сіроглиняній (рис. 7: 1) лесбоським, а також фасосській (рис. 8: 1) і протофасосській (рис. 8: 3) амфорам. Сіроглиняна лесбоська амфора (рис. 7: 1) знаходить аналогії серед виробів 2-ї половини VI ст. до н. е. [20, с. 234, 236, тaf. 3: 34, 38; 4: 55]. Чер-

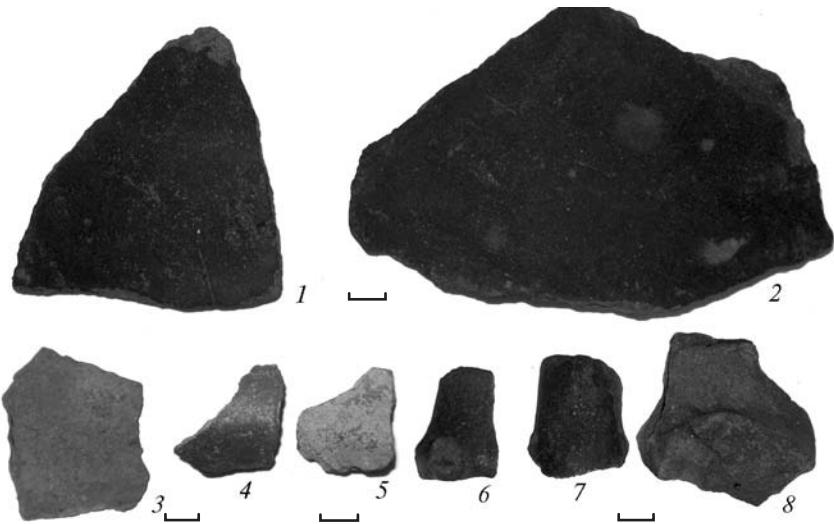
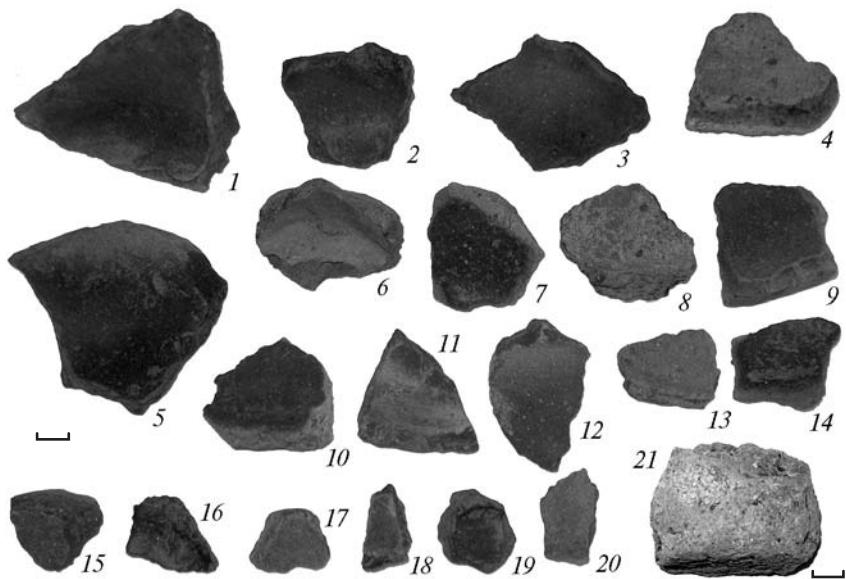

Рис. 5. Уламки посуды.

Рис. 6. Денця ліпних посудин.

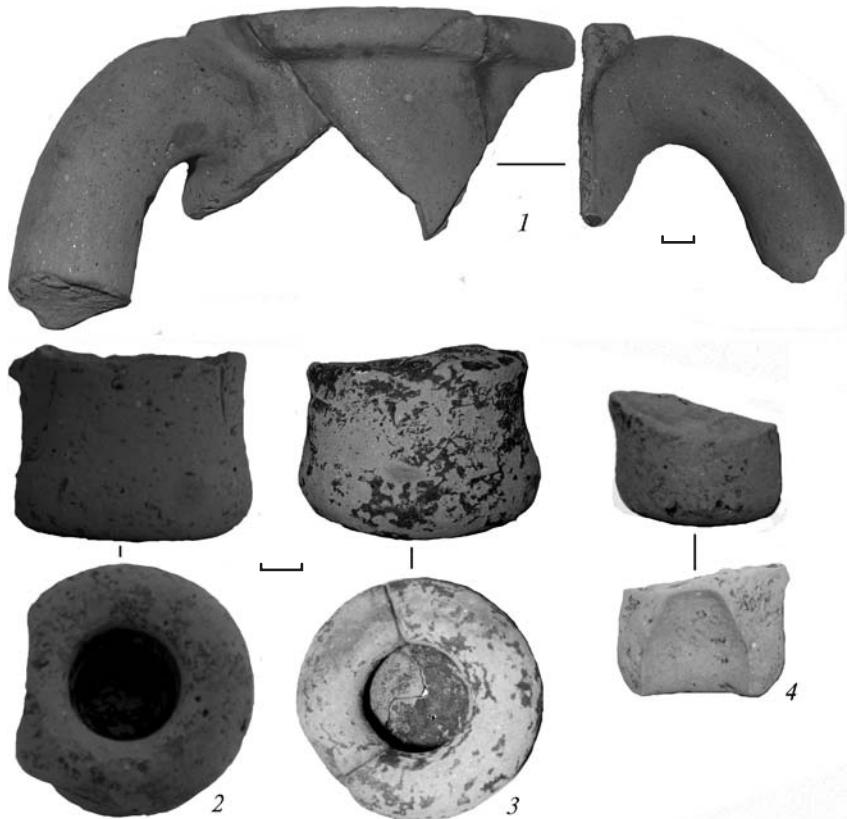

Рис. 7. Вінця і денця античних амфор.

воноглинняна посудина цього ж центру (рис. 8: 2) за формою має паралелі серед матеріалів колодязя 5 на Березані, датованого 40-ми – 30-ми рр. VI ст. до н. е. [9, с. 54, табл. 6: 7, 8]. Форму вінець протофасоської амфори (рис. 8: 3) бачимо на виробах з колодязю 4 на Березані, віднесеного до перших двох десятиліть V ст. до н. е. [9, с. 77, табл. 16: 6], а також – на посудині з Одеського музею, включений С. Ю. Монаховим до четвертої серії 1-ї чверті чи третини V ст. до н. е. [10, с. 41, табл. 25: 5]. Більш раннім часом – останньою третиною VI ст. до н. е. – датуються аналогічні знахідки з Істрії [20, с. 317, 318, тaf. 51: 1031; 52: 1042]. Фасоська амфора має паралелі у матеріалах з будівлі 24 в Керкенетіді, а також у вмісті ями 69 (1989 р.) в

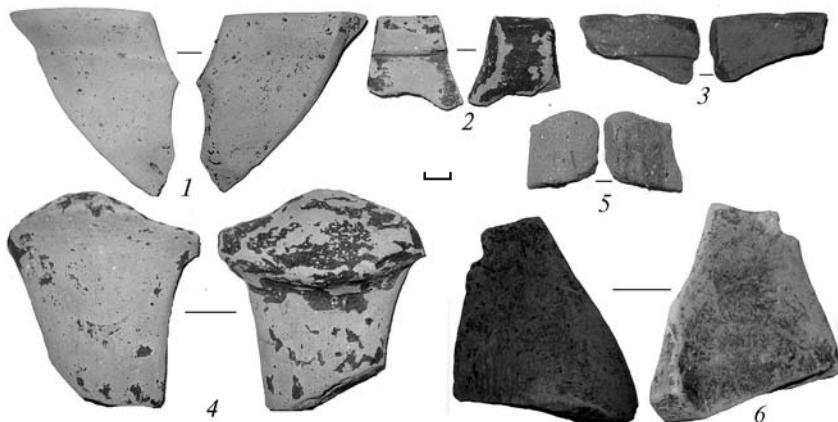

Рис. 8. Фрагменти червоноглиняних амфор.

Ольвії, що датуються 80-ми – 70-ми рр. V ст. до н. е. [9, с. 88, 98, табл. 23: 2, 4; 28: 2]. Такі ж вінця бачимо на піфоїдних амфорах. Вони відносяться до ділонської серії кінця VI – 1-ї чверті V ст. до н. е., стеблівської серії 1-ї – 2-ї чвертей V ст. до н. е. та німфейської середини – 3-ї чверті V ст. до н. е. [10, с. 60–62, табл. 34: 1; 35: 2, 3; 36: 6].

Хронологічну позицію матеріалів з ур. Поле можна визначити, виходячи з переважання в її ліпному керамічному комплексі горщиків із зашипами й відтисками по вінцях та проколами нижче, що стають панівним типом декорування у середньоскіфський час – з 2-ї половини VI ст. до н. е. Водночас, тут наявні небагато вінців з наліпним валиком із зашипами під вінцями, поширених за ранньоскіфської доби. До ранньоскіфських форм тяжіють і черпаки та канельйована корчага. Це може свідчити про самий кінець ранньоскіфського часу – першу половину середньоскіфської доби. З такою датою корелюється й антична кераміка, що відноситься, як вже вказувалося, до середини VI – 1-ї половини V ст. до н. е., що й може бути поки що прийняте за хронологічну позицію кераміки з ур. Поле.

Література

1. Задніков С. А. Східне укріплення Більського городища: результати дослідження 2014 року // АДБГ – 2014.– К., Котельва, 2015. – С. 7–17.
2. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. – К., 1975. – 223 с.
3. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989. – 333 с.

4. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – 162 с.
5. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів, 1998. – 224 с.
6. Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – К., 2010. – 200 с.
7. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1958. – № 64. – С. 5–102.
8. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII – II веков до н. э. – Саратов, 1999. – 678 с.
9. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель. – М., Саратов, 2003. – 351 с.
10. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. – К., 2000. – 60 с.
11. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. – К., 2001. – 71 с.
12. Петренко В. Г. Культура племен Правобережного Приднепровья в IV–III вв. до н. э. // МИА. – 1961. – № 96. – С. 53–102.
13. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. // САИ. – 1967. – Вып. Д 1–4. – 180 с.
14. Скорый С. А. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999–2001 и 2004 гг.) // Revista archeologică. – 2008. – Vol. IV. – № 1. – С. 147–179.
15. Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Тр. ГЭ. – 1979. – № XX. – С. 36–67.
16. Супруненко О. Б. Культові і похованальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» // АДБГ – 2013.– К., Котельва, 2014. – С. 65–81.
17. Черненко Е. В., Ролле Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой экспедиции 2003 г. – К., 2004. – 66 с.
18. Шрамко И. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища на ділянці розкопу 2 // АДБГ – 2014. – К., Котельва, 2015. – С. 18–34.
19. Birzescu I. Die archaischen und fruhklassischen transportamphoren // Histria. – 2012. – XV. – 356 s.
20. Cook R., Dupont P. East Greek Pottery. – London, 1998. – 226 p.
21. Monachov S. Quelques series d'amphores grecques des VII-e – V-e s. av. n. e. au nord de la mer noire // Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire. – Publications de l'Universite de Provence, 1999. – S. 163–194.
22. Sulimirski T. Scytowie na Zahodniem Podolu. – Lwów, 1936. – 136 s.
23. Teleaga E. Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. – Anfang des 3. Jhs. v.Chr. – Rahden, 2008. – 539 p.

СЕЛИЩЕ-ПЕРЕДГОРОДДЯ¹ СХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА: ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РОЗБУДОВИ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Про заходи з вивчення та перспективи використання ділянки перед сучасним в'їздом до Більського городища з боку Котельви.

Ключові слова: скіфський час, Нова доба, Більське городище, Гелонська галавина, археологічні об'єкти, обслуговування туристів.

У 2015–2016 рр. працівниками ІКЗ «Більськ» здійснено комплекс заходів з обстеження пам'яток археології, розміщених у межах та окрузі Більського городища – грандіозного укріпленого поселення епохи раннього залізного віку, що, вочевидь, справедливо співвідноситься із легендарним містом Гелон.

У ході робіт значна увага була приділена селищу, розміщенному поруч із сучасним східним в'їздом до фортеці, по обидва боки автошляху Котельва – Більськ. Відносно задовільний ступінь збереження пам'ятки дозволяє провести на ній у майбутньому ширші пам'яткоохоронні і наукові (археологічні) заходи, які частково пролють світло на життя грандіозного протоміста у цілому. Специфічності цьому поселенському об'єкту додає той факт, що тут можна втілити у життя ідеї й задуми краєзнавців, дослідників і небайдужих жителів краю щодо розвитку туристичної інфраструктури, у першу чергу, щодо розміщення ряду відтворених об'єктів, розкопаних археологами у різні роки.

Пам'ятка, відома за даними обстежень патріарха більської археології Б. А. Шрамка [10], була включена до списку об'єктів охоронюваної археологічної території «Більське городище» [2; 6].

Поселення, яке неодноразово обстежувалося працівниками заповідника, розташоване вздовж плато правого корінного берега р. Ворскла. У публікації 2014 р. площа пам'ятки визначена в межах 10 га. Саме ж поселення умовно розподілене авторами на 4 частини [9, с. 108].

¹ Пункт № 9, згідно Додатку до рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 р.

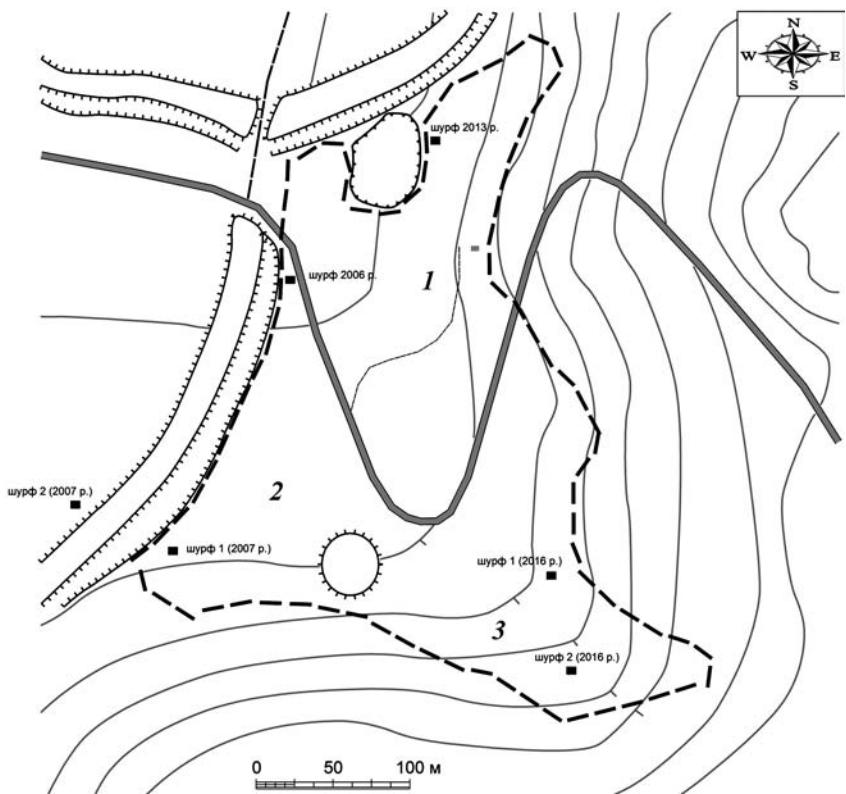

Рис. 1. Гелонська галівина. План розміщення поселення.

Умовні позначення: — — горизонталь; — — кар'єр; — — асфальтова дорога;

— — вал; — — рів; ○ — курганоподібний насип; — — стежка;

■ — альтанка; — — межі поселення; ■ — шурфи.

1–3 – умовні частини поселення.

Уважаємо, що на сучасному етапі досліджень до складу поселення поки що недоцільно включати ділянку, розташовану в межах Великого городища. У ході обстежень 2015–2016 рр. на цій території на щорічно розорюваних угіддях не виявлено жодного археологічного предмета. Однак, у подальшому тут обов'язково слід провести шурфування.

Пропонована нова назва для поселення – *Гелонська галівина*, оскільки саме так цю територію описують у літературі котелевські краєзнавці [1, с. 20–21].

На поселенні виділяються 3 складових частини, що відмежовуються одна від одної автодорогою Котельва – Більськ.

1. *Ділянка*, що охоплює північну та центральну частини поселення (рис. 1: 1). На її території розміщена Оглядова альтанка. Місцина частково зруйнована кар'єром і вирвами періоду Другої Світової війни. З півночі вона обмежена валом і ровом Східного укріплення Більського городища, з півдня, сходу та заходу – названою автодорогою і крутим схилом до неї.

2. *Ділянка*, що охоплює південно-західну частину поселення – зазнає найбільшої руйнації, оскільки використовується для сільськогосподарського виробництва місцевим СТОВ «Скіф» (рис. 1: 2). Із заходу її обмежують вал і рів Великого укріплення, з півдня – крутий схил яру, що впадає в долину р. Ворскла, зі сходу – масиви чагарників. На цій території помітний курганоподібний насип, який був досліджений науковцями ЦОДПА Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О. Б. Супруненка і виявився рештками землянки кін. 1940-х рр. [5, с. 70].

3. *Південно-східна ділянка* із заходу обмежена асфальтованою дорогою Котельва – Більськ, зі сходу, півдня та півночі – крутими схилами яру і мисоподібного плато правого берега р. Ворскла (рис. 1: 3). Зазнала руйнації внаслідок розміщення тут з ініціативи благодійного фонду «Гелон» (В. В. Бідуха) у 2006 р. т. зв. споруд «Скіфленду» (спроби будівництва музею просто неба).

Природних рубежів, які б відмежовували 3 частини пам'ятки один від одного, в давнину не існувало. Отже, вони складали єдиний поселенський комплекс.

Вважаємо, що пам'ятку археології, розміщену в ур. Барвінкова гора (частина Ковпаківського лісопарку – пам'ятки садово-паркового мистецтва), на даному етапі недоцільно включати до складу селища Гелонська галевина. Причина – значна різниця між висотами ділянок, на яких розташовані ці поселення. На Барвінковій горі знайдено кілька виразних предметів Нового часу, хоча траплялися й знахідки епохи раннього залізного віку [8, с. 103–106, рис. 2; 9, с. III]. Лише наступні дослідження можуть дати відповідь на порушене питання.

Тривалий час існування самого поселення Гелонська галевина не було підтвердженим. Принаймні, у шурфах 2006-2007 рр. не було виявлено археологічних матеріалів та об'єктів раннього залізного віку. Наглядові роботи 2007 р. за прокладанням траншеї ремонту кабелю оптоволоконного зв'язку також не дали інформації про існування давнього поселення [7, арк. 13–14]. Лише у 2013 р. в шурфі, закладеному за 0,9 м на північ від Оглядової альтанки, було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу, у т. ч. мініатюрна мисочка [9, с. 110–111, рис. 2: 1].

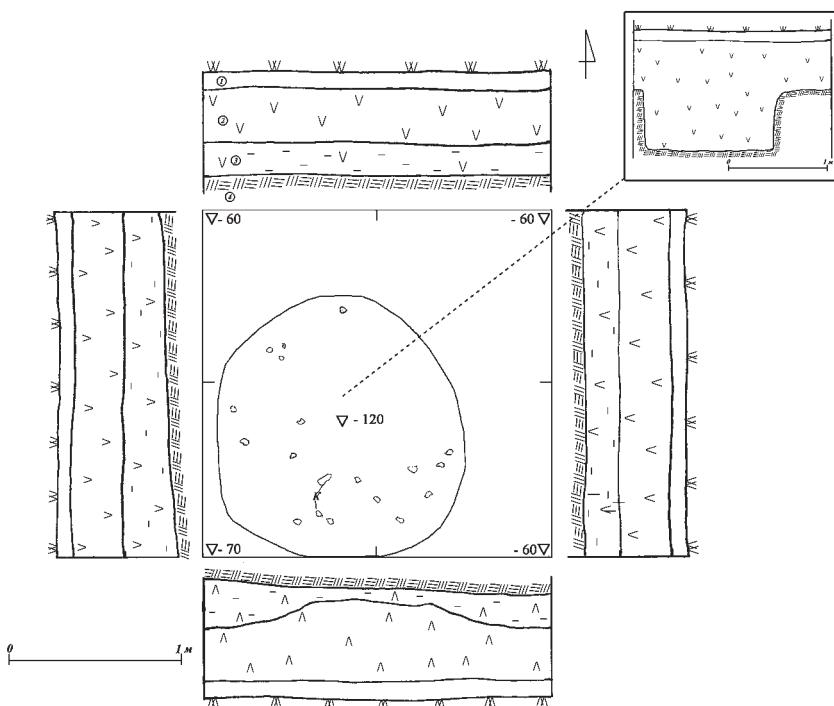

Рис. 2. План шурфу 1/2016 р.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – чорнозем;
3 – чорнозем з глиною; 4 – материк; К – конкреція.

У 2016 р. на південно-східній ділянці поселення було закладено 2 шурфи. 1-й, розмірами 2×2 м, був розміщений за 80 м на схід – південний схід від асфальтової дороги Котельва – Більськ. Розташування шурфа зумовлене виявленням у викиді кротовини кількох фрагментів ліпної кераміки скіфського часу (вінце, дві стінки і денце). Орієнтований за сторонами світу (рис. 2). У ході досліджень виявлено кілька фрагментів кераміки раннього залізного віку, а при зачистці дна на глибині 0,6 м зафіксовано господарський об'єкт (яму циліндричної форми) діаметром 1,4–1,5 м. У заповненні виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу. Предмети з шурпу представлени кількома фрагментами вінець ліпного посуду (миска, горщики) з насічками та наліпним валиком, стінками гор-

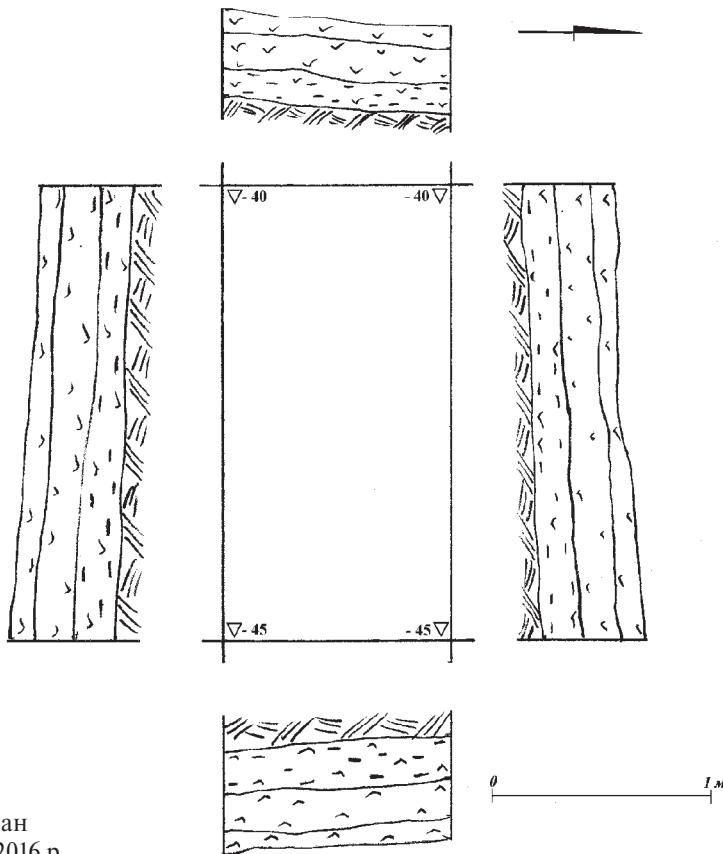

Рис. 3. План шурфу 2/2016 р.

щиків, кількома денцями. Також знайдено уламок стінки жовтоглиняної амфори. Отримані матеріали дозволяють датувати культурні нашарування у межах V–IV ст. до н. е.

2-й шурф був розміщений за 130 м від автодороги (рис. 3). Орієнтований по вісі схід–захід. У місті трапився лише дрібний уламок стінки ліпної посудини скіфського часу.

Результати робіт переконали в тому, що територія поселення потребує ширших досліджень та опіки з боку органів охорони культурної спадщини. Пам'ятка може містити на території унікальні об'єкти з небуденними знахідками. Їх виявлення та дослідження дасть змогу з'ясувати ступінь зв'язку цього поселення зі Східним укріпленням та городищем у цілому.

Стимулювати вивчення цієї території має також той факт, що господарська діяльність тут не проводиться (за виключенням південної частини), що може свідчити про мінімальну руйнацію археологічних об'єктів.

Підсумком проведених робіт 2015–2016 рр. на поселенні стало укладання плану з позначенням місць закладання шурфів у різні роки (рис. 1).

Викликає сумніви, чому територія цього поселення не була включена до складу Більського археологічного комплексу. Розміщення валів і ровів у цій місцевості дещо східніше лише б підвищило рівень обороноздатності стародавнього протоміста. Подібну тенденцію спостерігаємо й на інших ділянках округи городища. Ряд публікацій уже було присвячено проблематиці своєрідного розміщення валу Великого укріплення біля Західного городища [3, с. 92; 4, с. 90–91]. Можемо, мабуть, стверджувати про те, що спорудження фортифікаційних споруд відбувалося у надзвичайно короткі терміни або ж за чітко підготовленим планом.

На описаній пам'ятці доцільно не лише проводити наукові дослідження, а й розмістити після цього об'єкти туристичної інфраструктури. Подібне завдання під силу заповіднику «Більськ», за умови підтримки благодійних фундацій, участі у грантових проектах та програмах, а також належного бюджетного фінансування. До виконання цього завдання слід підходити на європейському рівні, що дозволить підвищити рівень відвідування городища та привернути увагу до проблем його збереження.

Першочерговим кроком має стати відведення у постійне землекористування заповідника земельних ділянок, на яких розміщене поселення. Подібні завдання вже виконувалися установою. Наступним етапом є проведення геофізичної зйомки території, з подальшим археологічним дослідженням виявлених об'єктів. Ці об'єкти пропонується музеєфіковати для створення можливості огляду відвідувачами, науковцями, краєзнавцями і туристами. Поряд з ними слід відтворити найбільш відомі об'єкти, що вже досліджені на теренах Більського городища. Мова, звісно, йде про культові споруди (напр., храм на території Східного укріплення), виробничі майстерні бронзоливарників, гончарів та ін., житлові і господарські споруди жителів древнього Гелону. Прекрасним доповненням до цього може бути відтворення вигляду підкурганних поховань, розкопаних у межах та найближчій окрузі Більського городища, а також об'єктів інших епох (напр., пізньоримського і козацького часів), уже вивчених археологами.

Подібні плани перспективно втілити на південній і південно-східній ділянках поселення (див. рис. 1: ділянки 2-3). Першу з них це, крім іншого, врятує від розорювання і поступової руйнації. До того ж, вказана частина примикає до валу Великого Більського городища, який також можна, із застосуванням значних зусиль, відтворити.

Поселення має надзвичайно вигідне розташування, є улюбленим місцем відпочинку жителів Котелевського краю й, що важливо, залишається доступним у будь-яку пору року. Нагляд за територією, після проведення вказаного комплексу робіт, можна покласти на працівників заповідника.

Північна і центральні частини поселення (рис. 1: ділянка 1) мають перспективи для розміщення різноманітних розважальних об'єктів, скульптур (з дерева, каменю, глини, ін. матеріалів), пов'язаних за своєю тематикою з історією городища, можливо, вітряків. Тут також слід облаштувати території для катання на конях, стрільби з лука, встановити сцену для проведення етнофестивалів. Цілком правильним буде розмістити місця для відпочинку туристів (літнє кафе, міні-будинки). Звісно, усі ці робити слід здійснювати за проектом, погодженим центральними й обласними органами охорони культурної спадщини.

Поселення Барвінкова гора, розміщене поруч, перебуває у складі земель природно-заповідного фонду. На цій території можна відтворити фрагмент фортифікаційних споруд козацького часу, розмістити літні майданчики для розваг і відпочинку – з альтанками, місцями огляду і ділянками для приготування їжі. Тут також можна дослідити та музейфікувати певну кількість об'єктів археології, у т. ч. Нового часу.

Поряд із ділянкою, на місці розміщення нині пам'ятного знака партизанам загону С. А. Ковпака, пропонується розмістити об'єкти Алії археологів. Місце є ідеальним у плані доступності для відвідувачів та нагляду за об'єктами. Перші кроки щодо відкриття Алії вже робляться завдяки підтримці Заслуженого художника України П. І. Волика. Безумовно, одним із перших тут слід було б ушанувати професора Б. А. Шрамка, науковий подвиг якого на Більському городищі є загальновизнаним.

Зазначені наукові і пам'яткоохоронні заходи можуть не лише сприяти всебічному археологічному вивченням поселення, збереженню його території для нашадків, а й утвердити Більський заповідник у статусі однієї з найбільш відвідуваних туристичних територій Полтавщини.

Джерела та література

1. **Бойко Б. А.** Ковпаківський лісопарк: путівник по Ковпаківському лісопарку – пам'ятці садово-паркового мистецтва республіканського значення (з 1975 року), який розташований в Котелевському районі Полтавської області. – Котельва, 2007 – 25 с.
2. Додаток до рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 року // АлЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4–5.
3. **Корост І. І., Шапорда О. М.** Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську // СЛП – 2016. – К., 2016. – С. 87–93.
4. **Коротя О. В., Кравченко О. В., Овчаренко М. І., Осадчий Є. М., Приймак В. В., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В., Штанько А. І.**

- Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // АДБГ – 2013. – К., 2014. – С. 83–93.
5. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології // ФБГ – 2014. – К.; Полтава, 2014. – С. 68–88.
  6. Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» / Укл. О. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 383–390.
  7. **Приймак В. В., Коротя О. В., Осадчий Є. М.** Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей (2007 р.) // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008. – 70 арк.
  8. **Приймак В. В.** Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища // АДБГ – 2013. – К.; Котельва, 2014 – С. 100–110.
  9. **Приймак В. В., Коротя О. В., Овчаренко М. І., Осадчий Є. М., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Штанько А. І., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В.** Розвідки в окрузі Більського городища // ФБГ – 2014. – К.; Полтава: Дивосвіт, 2014. – С. 108–111.
  10. **Шрамко Б. А.** Перелік пам'яток археології території та округи Більського городища (1994) // Більське городище у наукових працях Б. А. Шрамка. – Котельва; Харків: Майдан, 2016. – С. 466–467.

СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ АНТИЧНЫХ АМФОР У с. ЛУТИЩЕ В ОКРУГЕ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

О находках двух амфор в Ахтырском районе Сумской области.

Ключевые слова: скифское и позднескифское время, Бельское городище, Лутище, амфоры.

На территории Днепровского лесостепного Левобережья довольно редки случаи находок предметов III–II вв. до н. э. [Кулатова, Супруненко, Терпиловский 2005, с. 33]. В связи с этим важна новая информация, позволяющая восполнить некоторые пробелы в данном вопросе. Так, относительно недавно были сделаны две интересные находки¹.

В 1983 г. в пойме левого берега р. Ворскла на одной из ее стариц, с названием «Киселиха», которая протекает на западной окраине села Лутище (Лутищенский сельский совет, Ахтырский район, Сумская обл.), недалеко от места ее впадения в Ворсклу (рис. 1), учителем истории местной школы А. Волковым, была найдена античная амфора. От длительного пребывания в воде на поверхности сосуда появился темный биологический налет коричневого цвета. Непосредственный осмотр местности показал, что амфора была найдена на левом берегу, под песчаным обрывом высотой около 2 м, который ежегодно подмывает старица Киселиха. В этом месте и выше отсутствуют какие-либо следы древних поселений. В данном случае можно предположить два варианта, при которых сосуд мог оказаться в реке. Амфора могла случайно упасть в воду при перемещении каких-либо плавсредств по реке с грузом, либо оказаться на дне реки вследствие разрушения древнего погребения.

Приведем описание обнаруженного сосуда. Амфора имеет высокое горло и пифоидную форму туловища. Общая высота сосуда 81 см, горло прямое, высотой 25 см, венчик валиковобразный, круглой в плане формы, с диаметром 11 см. Ручки прямые и в верхней части изогнуты под острым углом. Высота их 28 см. В сечении – круглые с диаметром 3 см. Ножка цилиндрической формы, имеет округлое окончание. Диаметр ножки – 4 см.

¹ В настоящее время амфоры хранятся в школьном кабинете истории с. Лутище (Ахтырский район Сумской обл.). Хотелось выразить благодарность директору школы Владимиру Николаевичу Серпивскому за предоставленную возможность осмотреть находки, информацию об их обнаружении, а также за разрешение опубликовать эти артефакты.

Рис. 1. Округа Бельского городища
с нанесением места находки родосской амфоры. Карта.

Рис. 2. Лутище, с., окрестности. Родосская амфора.

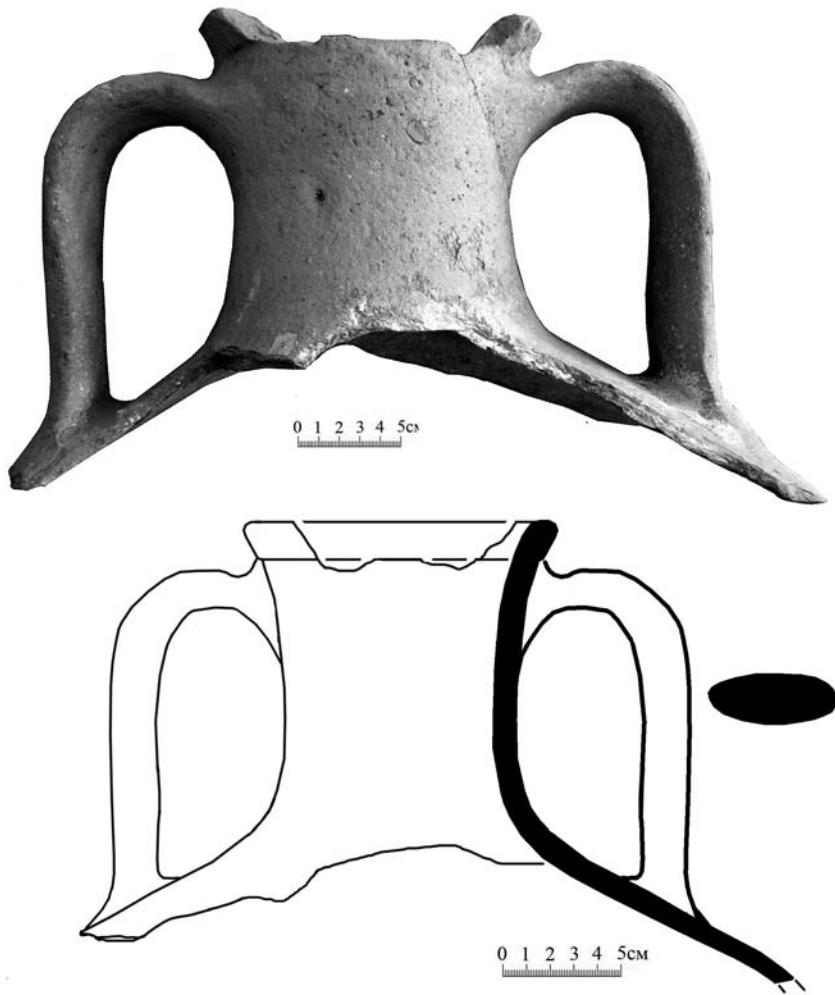

Рис. 3. Лутище, с., окрестности. Верхняя часть фасосской амфоры.

Максимальный диаметр туловища 32 см. В верхней части ручек расположены клейма в прямоугольной рамке (рис. 2).

Глина светло-коричневая, плотная мелкозернистая, без заметных включений, сверху покрыта ангобом кремового цвета, который сохранился частично.

По типологии родосских амфор, предложенной С. Ю. Монаховым, данный сосуд относится к типу с высоким горлом, варианта Е (вилланова), поздней серии (2) (I-E-2), которые датируются концом III–II вв. до н. э. [Монахов 2003, с. 118–121]. Одним из ярких отличий амфор этого типа является наличие устойчивой формы ручек, верхняя часть которых изогнута под острым углом [*Там же*, с. 118]. Подобные сосуды в Северном Причерноморье происходят только с территорий античных поселений и их округ (Ольвия, Херсонес, Танаис, Кубань) [*Там же*, с. 118–119]. На варварских памятниках амфоры таких форм неизвестны.

В типологических разработках А. П. Абрамова такие сосуды отнесены к четвертому периоду, типу II A-4 родосских амфор, которые исследователь предлагает датировать второй четвертью III – началом I в. до н. э. [Абрамов 1993, с. 7, 16, 42–43, 111, рис. 43].

Явно заметны расхождения в датировках разных авторов. На наш взгляд, рамки бытования подобных амфор, предложенные С. Ю. Монаховым, более убедительны.

Таким образом, целая амфора из Лутищ – первая достоверная находка импортных греческих сосудов на Ворскле, которая относится к концу III – II вв. до н. э., хотя в литературе имеются предварительные сведения и о других амфорах III – II вв. до н. э., обнаруженных на территории Днепровского Левобережья [Кулатова, Супруненко, Терпиловский 2005, с. 19–20, рис. 1], но эти данные требуют уточнения.

Особенно важно отметить, что столь редкая амфора была найдена в округе известного Бельского городища, наиболее поздние предметы греческого импорта на котором датируются концом IV – началом III вв. до н. э. [Задников 2014, с. 9]. Однако, следует учесть, что к северо-востоку от Бельска расположено еще одно небольшое городище – Котелевское (рис. 1). Разведки А. Б. Супруненко в 2000 г. показали, что обнаруженные на его территории материалы, принадлежащие небольшому селищу, относятся к позднескифскому времени, вероятно, III–I вв. до н. э. [Супруненко 2002, с. 253; Кулатова, Супруненко, Терпиловский 2005, с. 14]. Таким образом, не исключено, что родосская амфора может быть связана именно с этим поздним поселением, материальная культура которого пока обозначена лишь небольшим количеством находок.

Другая амфора, представленная лишь верхней частью сосуда, была обнаружена в 70-х годах прошлого столетия в окрестностях с. Лутище тем же местным школьным учителем истории, однако точного места находки нам установить не удалось. Найденная верхняя часть амфоры имеет высоту около 20 см. Ручки овальные в сечении, с диаметром 5,2 × 2,0 см. Часть венчика отсутствует. Глина сосуда – коричневая, слойстая, с включением мелких блесток (рис. 3).

Амфора находит ближайшие аналогии среди фасосских амфор пифоидной серии [Монахов 2003, табл. 34–38], и, вероятнее всего, относится к V в. до н. э.

Найденная этой амфоры в округе с. Лутище показывает, что, видимо, в округе современного села существовало поселение скифского времени, куда также поступал античный импорт.

В дальнейшем представляется необходимым провести более тщательное обследование территории, прилегающей к местам обнаружения столь важных предметов для получения новой информации о населении позднего периода скифской культуры в округе Бельского городища.

Литература

- Абрамов А. П.** Античные амфоры. Периодизация и хронология // Боспорский сборник. – М., 1993. – № 3.
- Задников С. А.** Античный керамический импорт на Бельском городище скифского времени. Дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. – К., 2014.
- Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. – К.; Полтава: Археологія, 2005. – 100 с.
- Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров—экспортеров товаров в керамической таре: каталог—определитель. – М., Саратов: Киммерида, 2003. – 352 с.
- Супруненко О. Б.** Котелевське городище у Середньому Поворсклі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV. – С. 251–257.

РОЗВІДКИ В УРОЧИЩІ РОЗРИТА МОГИЛА

Робота присвячена результатам розвідок, що проводилися поблизу села Котельва в ур. Розрита Могила. В їх ході обстежено та картографовано кілька курганних могильників та великий селитроварний комплекс — майдан Розрита Могилу, проведені обміри останця кургану Вітова Могила. Порівняні результати, отримані під час роботи, з даними попередніх досліджень.

Ключові слова: скіфський час, козацька доба, Розрита Могила, майдан, Вітова Могила, останець кургану, Лихачівка, Мала Рублівка.

У 2015 р. колективом ІКЗ «Більськ», за участю С. А. Заднікова та авторів, проведено картографування курганних могильників навколо Розритої Могили. Метою робіт була актуалізація існуючих топографічних планів та з'ясування стану збереженості курганних насипів. Особливу увагу приділено топографії самого майдану. Для створення плану використано прилад супутникової навігації «Garmin 62 S», а матеріали, отримані в ході польових досліджень, оброблені у програмі ГІС «Панорама 2011». Коригування даних польових обмірів здійснювалося за допомогою ортофотознімків. У результаті створено загальний план курганних могильників і майдану Розрита Могила, уточнено розміри та конфігурацію цієї пам'ятки. Оглядався також останець кургану Вітова Могила.

Уперше опис майдану Розрита Могила опублікований архієпископом харківським і чернігівським Філаретом (Д. Г. Гумілевським). Обстеження курганів поблизу Розритої Могили здійснювалося І. А. Зарецьким, І. І. Ляпушкіним, Г. О. Сидоренко, Г. Т. Ковпаненко, А. О. Моруженко. Картографічні роботи на пам'ятці проводилися Б. А. Шрамком у 1951 р. та Т. В. Варвянською й О. Б. Супруненком 1994 р. [5, с. 18]. Історіографічні дані про Розриту Могилу узагальнені у науково-популярній праці Т. В. Варвянської та О. Б. Супруненка [2, с. 9–22].

Майдан Розрита Могила розташований за 4,8 км на північний схід від північно-східної околиці с. Лихачівка, за 2,1 км та на північний захід від північної околиці с. Мала Рублівка, у складі курганного могильника. Займає підвищення вододілу рр. Ворскла і Мерла. Висота над рівнем затоплення становить 14 м. Майдан кільцеподібної форми. Його діаметр становить 100 м, висота – 6,2 м. Посередині знаходиться округла яма діаметром 40–42 м і глибиною 7 м від вершини. Насип має п'ять проходів, що

знаходяться на висоті 2,0–2,5 м від підошви. Їх ширина у верхній частині становить 15 м, в нижній – 4–5 м. У північній частині майдану розташований тріангуляційний майданчик, наразі зруйнований. У північній та північно-західній частинах майдану навколо насипу зберігся вал і рів. Ширина валу становить 2,0–5,0 м, висота – 0,5–1,5 м. Рів має ширину від 14 до 21 м і глибину 1,5 м. Зовнішній діаметр рову – 220 м. У південній частині рів та вал зруйновані.

З півдня розташовані «уса» відпрацьованого ґрунту у вигляді довгих буртів шириною від 6 до 22 м і висотою 1,0–1,6 м. На дні ями зафіксовано заглиблення овальної форми розмірами 16 × 22 м з трьома округлими ямами. Майдан задернований, поли та рів вкриті молодими деревами і кущами. У північно-східній частині знаходиться старий кар’єр з видобутку чорнозему, що зруйнував частину викиду. За 25–30 м на південь від майдану містяться кілька плям обпаленої ґлини, що були виявлені О. Б. Супруненком 2006 р. і В. В. Приймаком у 2007 р. [5, с. 18].

У попередніх публікаціях розміри майдану були значно завищені. Розбіжність у розмірах досягає 50 м, а щодо висоти – 4–5 м. Розмір насипу вказаний як 150 м, а висота 10–11 м. Ці розміри були взяті з публікацій І. А. Зарецького та Б. А. Шрамка, план якого до сьогодні є одним з точних відображень Розритої Могили [4, рис. 1]. Для порівніння і встановлення розбіжностей у промірах було співставлено плани 1951, 1994 та 2015 рр. Зображення були відцифровані для співставлення із сучасним планом. Отриманий результат довів, що плани Б. А. Шрамка та Т. В. Варвянської відповідають дійсним розмірам пам’ятки (рис. 1). Розбіжності у показниках висоти та розмірах становлять кілька метрів, що є допустимим. Помилка у розмірах стосується тільки текстової частини опису Розритої Могили і відображає явища руйнування насипу за останні три чверті століття за висотою.

Курганний могильник, що знаходиться поблизу майдану Розрита Могила, поділяється на 7 курганних груп (мікрогруп). Насипи округлої, здебільшого напівсферичної форми.

Північна група курганів складається з 7 насипів. Їх діаметр становить 45–70 м, висота – 0,5–1,4 м. Насипи розорюються. Група Розритої Могили складається з 13 курганів і майдану. Насипи мають діаметр 12–77 м і висоту від 0,5 до 1,5 м. Кургани розорюються, окремі пошкоджені шляховим кюветом. Південна група складається з 5 насипів. Два з них можна прослідкувати лише за світлими плямами викидів на поверхні. Решта розорюється. У лісосмузі знаходитьсь насип кургану, пошкордженій кюветом. Західна група зберегла 8 насипів. Кургани займають піщане підвищення східного берега Великого озера, що наразі перетворилося на болото.

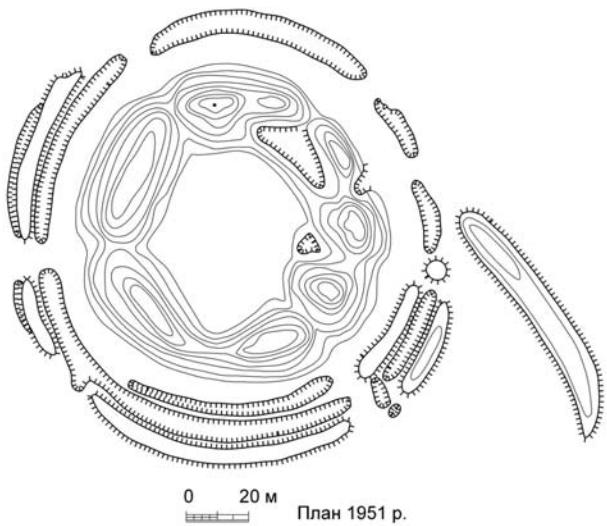

Рис. 1. Розрита Могила, ур. Майдан. Плани Б. А. Шрамка (1951 р.) та Є. М. Осадчого і О. В. Короті (2015 р.).

то. Висота насипів становить 1,0–1,2 м, діаметр коливається від 30 до 60 м. Курганна група розорюється.

Східна група майже знищена оранкою. На поверхні виділяється насип кургану № 2, курган № 1 повністю знищений. Північно-східна група складається з 4-х курганів. Курган № 1 має висоту 1,3 м і діаметр 60 м. Решта насипів практично непомітна на поверхні.

Останець кургану Вітова Могила знаходиться 1,6 км на південний від південної околиці с. Деревки Котелевського району. Це – дюноподібне підвищення округлої форми, на якому розташовані рештки насипу, діаметром 70 м і висотою 1,7–2,0 м. Вершина останця зрізана, на кургані був встановлений тріангуляційний пункт, нині зруйнований.

За 0,4 км на північ від Розритої Могили виявлене поселення з матеріалами черняхівської культури і козацького часу. Воно займає схил другої надзаплавної тераси край невеликого озера. Орієнтовні розміри поселення 270 × 100 м. Для козацької епохи поселення може бути рештками табору селітроварів. Подібні пам'ятки відомі у Поворсклі, зокрема, за розкопками В. В. Приймака [5, с. 48–55].

Література

1. **Варвянська Т. В.** Розрита Могила / Т. В. Варвянська, О. Б. Супруненко; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 1996. – 48 с.
2. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (сб. топограф. сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава: типогр. Тов. печатн. дела, 1917. – 109, XIX с.
3. **Филарет.** Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М.: типогр. В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
4. **Шрамко Б. А.** Майдан Разытая Могила / Шрамко Б. А. //АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 19–25.
5. **Каравайко Д. В.** Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Каравайко Д. В., Приймак В. В., Скорий С. А.; ИА НАНУ; ИКЗ «Бельск». – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 76, 4 с.

Від ред. Під час підготовки публікації до друку отримане підтверджене фото-знімком повідомлення полтавського краєзнавця і літератора Г. В. Титаренка про виявлення 2007 р. у стінці старого кар'єру з вибирання чорнозему з північно-західного боку від обвалувань Розритої Могили чіткого відбитку ніжки і частини тулуба литого казана з мідного сплаву, витягнутого зі стінки відслонень метало-збирачами-мародерами. Вірогідно, цей факт має бути цікавим у контексті проблематики цієї роботи.

СТАСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

У науковий обіг вводяться результати останніх обстежень укріпленого комплексу скіфського часу в с. Стасі — Стасівського городища. Наводиться його опис, пропонується варіант реконструкції окремих ділянок укріплень, представлений новий план та охарактеризовані знахідки з пам'ятки.

Ключові слова: скіфський час, Стасі, Поворскля, городище, селище, кургани.

За своїми розмірами, кількістю внутрішньокомплексних об'єктів у його складі та в найближчих околицях, археологічний комплекс Більського городища, беззаперечно, може вважатися рештками найбільшого адміністративного центру Ворсклинської групи пам'яток автохтонного землеробського населення скіфської доби, своєрідною «столицею» місцевої етно-культурної спільноти зазначеного періоду. Подібні центри-городища, щоправда, значно менші за розмірами, також наявні у Поворсклі. Наразі серед таких нижче за течією р. Ворскли відомі укріплення в Опішні (Кардашів Вал) і Стасях (Вергувівка). Останні значно поступаються за розмахом досліджень на їх теренах Більському комплексу, хоча мають доволі давню історію свого виявлення. Одному з таких городищ, а саме Стасівському, і присвячена ця публікація, що покликана звести до єдиного знаменника результати його обстежень останніх півтора десятка років.

Археологічний комплекс скіфського часу в с. Стасі розташований у межах центральної частини населеного пункту, на східній околиці забудов села, в ур. Вергізувка (Вали).

Уперше про наявність решток укріплень на території парку і маєтку поміщиці Кондратьєвої на початку ХХ ст. сповіщав В. Г. Ляскоронський [Ляскоронский 1907, с. 185–186, рис. 39]. Дослідник не лише уклав перший план пам'ятки, а й зберіг цінні відомості про кілька ділянок укріплень, що не збереглися на сьогодні чи зруйновані (*див. далі*).

Пізніше цей археологічний об'єкт обстежувався І. І. Ляпушкіним 1940 р. та Г. Т. Ковпаненко 1953 р. Щоправда, дослідники називали залишки комплексу селищем скіфського часу («на місці колишнього маєтку Кондратьєвої»). Можливо, курганным могильником біля селища, що фігурує в результатах розвідок обох учених, є саме рештки валів перед в'їздом, які дійсно збереглися як ряд курганоподібних насипів значних розмірів. Свідчить про це і вказане дослідниками його розміщення [«мо-

гильника»] «безпосередньо біля селища». Г. Т. Тітенко (Ковпаненко) зафіксувала на території майданчика 4 попелища («бугра»). До речі, вже тоді на території укріплення існували колгоспні споруди, що інтенсивно руйнували пам'ятку [Ляпушкін 1947, с. 124, рис. 52: 7; 53: 10; 1961, с. 135, № 107; Тітенко 1953, арк. 14; Ковпаненко 1967, с. 15, рис. 1: 38].

О. Б. Супруненко, готовуючи до друку 1995 р. препринтне видання праці В. Г. Ляскоронського, в коментарях навів аргументи щодо наявності у Стасях укріплення скіфського часу [Ляскоронський 1995, с. 51]. А вже 1999 р. було остаточно встановлено, що на цьому місці дійсно розташовані залишки великого городища [Супруненко 1999; 1999б].

Обстеження О. Б. Супруненка і В. В. Шерстюка 2004 р. дозволили уточнити окремі деталі розміщення об'єктів комплексу [Шерстюк 2004; 2006]. Ними ж у 2010–2011 р. були проведені розвідкові обстеження з метою підготовки матеріалів до паспортизації городища [Кулатова 2011; Городище 2013]. Згідно наказу Міністерства культури України за № 228 від 27.03.2013 р. комплекс був включений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка археології місцевого значення (охоронний № 4694-Пл). Востаннє він був об'єктом обстежень автора у 2012 р. Результати цих робіт представлені в означеній публікації.

Археологічний комплекс на сьогодні обліковується у складі городища та селищ.

Городище знаходиться на більшою мірою рівнинній ділянці плато корінної тераси правого берега р. Ворскла, на мису, утвореному кількома короткими, але глибокими ярами. Відділений окремими ділянками укріплень майданчик городища має неправильну, так би мовити, «рвану» в плані форму, з трьома вираженими краями. Його висота над рівнем заплави становить 80–84 м (рис. 2, див. с. 4 обкл.).

Рештки фортифікаційних споруд фіксуються у кількох смугах. Найкраще вони збереглися з напільному боку, де повністю перетинають вузький перешийок тераси на ділянці завдовжки майже 300 м. На сьогодні вони мають вигляд витягнутого з північного сходу на південний захід ланцюжка з 9 «курганоподібних» насипів, що розподілені на дві частини ґрутовим шляхом (6 з півночі та 3, гіршої збереженості, з півдня). Вал зберігає на висоту 3,2–4,3 м від напільногого рівня сучасної денної поверхні. Ширина в основі — до 40 м (рис. 1: 8).

Досі залишається незрозумілим походження такої форми решток валу. Принаймні, можемо зауважити, що аналогічну картину зафіксував ще В. Г. Ляскоронський на поч. ХХ ст. Тобто, це однозначно не наслідки руйнувань ХХ ст. Та й на сліди селітроварного промислу цей об'єкт не схожий. Не виключено, що збереженість валу в такому вигляді — це результат якихось особливостей фортифікації скіфської доби.

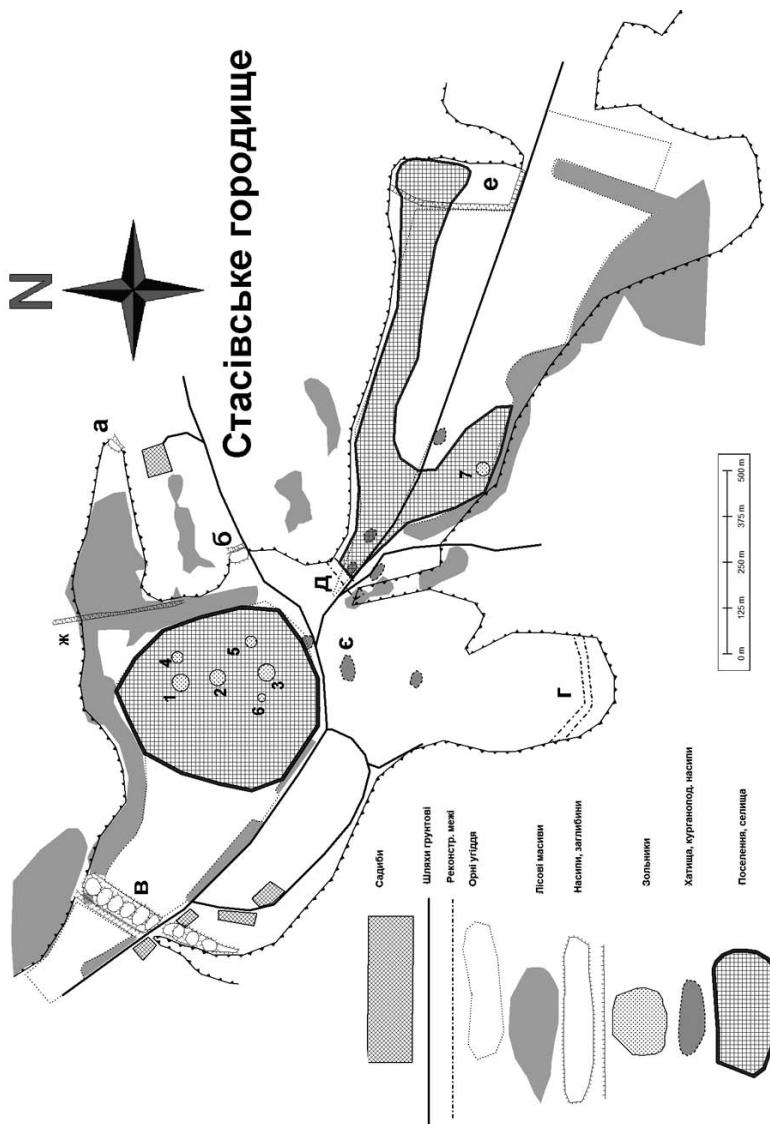

Рис. 1. Стасівське городище. План комплексу.

До решток валу з напільного боку прилягає досить добре збережений рів. Його ширина не перевищує 9–13 м, частіше — 6–8 м, глибина досягає 1,5–2,0 м. З південного (південно-західного) краю він прилягає до верхів'я яру.

Більшість території ділянки городища не має додаткових укріплень по краях схилів та урвищ, лише на окремих його частинах є натяки на можливу ескарпованість схилів. Тільки на двох мисових похилих відрогах вдалося віднайти смуги фортифікації, що були віднесені саме до зазначеного комплексу городища. На цих відрогах у північно-східній частині майданчика розміщені два короткі відрізки валу із ровом, протяжністю 35 та 25 м, відповідно. Залишки таких додаткових укріплень добре збереглися. Північніша, коротша смуга знаходитьться значно вглиб на спускові мису (рис. 1: а), південніша — більче до плато, частково зрізана давнім узвозом (рис. 1: б).

Важливим повідомленням для реконструкції інших ділянок укріплень городища, на сьогодні знищених, є відомості В. Г. Ляскоронського, який зобразив й описав добре збережену на час його обстежень частину валу з ровом на південному краї мисового виступу. Ця ділянка укріплення мала загальну протяжність бл. 80 саженів [Ляскоронский 1907, с. 186, рис. 39]. На сьогодні не зафіксовано факту збереження цих укріплень, але впевненість, з якою їх описував дослідник, його знаний авторитет та наявність таких вузьких перемичок в інших частинах городища, впевнюють у існуванні тут раніше валу з ровом. Можливо, останні були поруйновані пізніше спорудженням на цьому місці МТФ. Їх відображені на плані реконструктивно (рис. 1: г). На цьому місці, за результатами попередніх обстежень, було показано одне із селищ-супутників городища [Сутруненко 1999, с. 15, селище І]. Вищенаведені дані дозволяють припустити належність цієї ділянки пам'ятки не до відкритих поселень, а саме до території у межах укріплення.

Не виключено, судячи з наведених фактів широкого застосування вузьких ділянок оборонних ліній на перешайках і відрогах та з огляду на терitorіальне їх розміщення, що одна така лінія укріплень була на східній околиці городища, на перешайку, що переходить у селище, де ширина плато між урвищами складає всього 70 м (рис. 1: д). Тут пізніше знаходилися споруди маєтку Кондратьєвої, які й могли «сприяти» руйнуванню цієї ділянки фортеці.

Таким чином, територія, оточена смugoю оборонних споруд (у т. ч. зі врахуванням описаних вище реконструкцій) та краями схилу корінної тераси, має площину майже 39 га. Більша центральна його частина розорюється під сільськогосподарські угіддя, південно-західна зайнята кілько-

ма сільськими садибами, південно-східна перекрита забур'яненими ділянками вже зруйнованої МТФ, край північної — дещо залиснений.

Матеріальні рештки на всій ділянці майданчика розподілені нерівномірно. Майже повністю вони концентруються навколо 6 наявних тут «зольників» (рис. 1: 1–6), три з яких мають і на сьогодні доволі добру збереженість. Площа цієї концентрації культурних решток (більш-менш відмінної) не перевищує 7–8 га. На всій іншій території знахідки скіфського часу або нечисленні (відповідно, з відсутніми нашаруваннями або ж обмежені заляганням у товщі орного шару) чи взагалі не відзначаються.

У північній частині майданчика простежене пряме ровоподібне залиблення, ототожнене нами з рештками окопу Другої Світової війни (знахідок-«свідків подій» зазначеного періоду, до слова, тут зустрічається чимало) (рис. 1: ж). Південніше від «зольників», на місці колишньої МТФ, розміщується курганоподібне підвищення (рис. 1: є). Відсутність позначки кургану на цьому місці на картах довоєнного періоду, «поява» кургану на мапах 1950-х рр. [X-41-65-А-а 1965] (якраз на час зведення тут колгоспних споруд), його значні розміри (неважаючи на руйнування цієї території), схиляють до думки про його сучасне господарське походження. Ще цілий ряд подібних курганоподібних підвищень зафіковані й в східній частині городища, у західній смузі селища та на їх стику. Останні позначені численними знахідками керамічних решток XVIII–XX ст. і пов'язуються саме з маєтком поміщиці Кондратьєвої, що в цілому узгоджується з планом В. Г. Ляскоронського [Ляскоронський 1907, рис. 39].

Селище. Зі сходу до городища примикає неукріплене селище, що напівколом (серпоподібно) обрамлює краї схилів вузького продовження мису, дещо вклинувшись до перешийку. У південно-західній його частині розміщений єдиний, виявлений на його території, «зольник»-попелище (одне з двох попелищ цього селища, за розвідками 1999 р. у північно-західній ділянці поселення, здогадно, є рештками одного з «хатищ», що помітно за численними матеріалами нової доби на їх поверхнях) (рис. 1: 7). Культурні рештки у смузі селища трапляються хоч і не у великій кількості, але рівномірно. Його площа — бл. 6,85 га. На східній периферії збереглася підпрямокутна ділянка обваловки, певно, Нової доби (рис. 1: е).

У 1999 р. на північному урвиші мису, — ділянці означеного поселення, — було досліджено господарську яму V ст. до н. е. [Супруненко 1999, с. 15]. Цікаво, що підйомні матеріали селища (як і знахідки з ями) вирізняються своїм більш пізнім виглядом, у порівнянні з численними архаїчними знахідками скіфської епохи у межах городища. Цілком можливо, що це неукріплене поселення фіксує пізній етап існування фортеці, чи, можливо, виникло вже після втрати городищем своїх функцій.

За даними попередньої публікації, до комплексу тяжіє ще три селища [Супруненко 1999, с. 15, 17]. Одне з них, за результатами вищеописаних реконструкцій, було включене до складу укріплення, ще одне, — в ур. Кобила, знаходитьсь досить далеко від комплексу Стасівського городища. Останнє, на захід від майданчика укріплення, не має встановлених меж, наразі забудоване, і не було предметом розвідкових обстежень. Тому, як здається, на сьогодні можемо констатувати наявність одного, можливо, двох селищ-супутників Стасівського городища.

Матеріальна культура. З городища походить доволі представницька колекція знахідок скіфської епохи. Матеріали з території обстежень пам'ятки 1999 і 2004 рр. були доповнені знахідками зі зборів 2012 р. Коротко аналізуючи їх, зазначимо, що представлені вони класичним набором предметів з подібних за культурно-хронологічною атрибуцією пам'яток.

Найбільш представницька група знахідок, звичайно, — фрагменти ліпного кухонного посуду. Це, переважно, горщики з відігнутими краями, інколи — банкоподібні посудини. Майже вся кераміка декорована, за невеликим винятком (рис. 4: 14). У половині випадків — це складний набір композицій із валикового наліпу, розчленованого зашипами чи насічками, в сукупності з наскрізними проколами. Досить часто зашипами декорований і зріз. Така кераміка представлена більш ніж половиною знайдених форм (рис. 3).

Менше половини складають зразки з біднішим оздобленням: з проколами та зашипами по краю (рис. 4: 1-6) чи винятково із проколами (рис. 4: 7-13) (менше 1/4 загальної частини кожної з груп).

Представницькою є добірка знахідок фрагментів столового посуду. Він вирізняється серед інших зразків лискованою чорною (лише в одному випадку червоно-коричневою) поверхнею, переважно з високою якістю лискування. Серед груп цієї категорії — фрагменти мисок, корчаг, черпаків і кубків. Кілька зразків мають один бік (внутрішній) залискованим, зовнішній — грубим, шерехатим (рис. 5: 1-2).

Миски (рис. 5: 2-19) вирізняються високою питомою вагою зразків з елементами декорування: в переважній більшості — це наскрізні (в одному випадку — намічені ненаскрізні) проколи, рідше — канелюри на зовнішній поверхні, на одному — вдавлення-насічки на вінці (рис. 5: 2-14). Корчаги представлені кількома вінцевими частинами з різко відігнутими масивними та плавними профілями вінець; ще один із фрагментів стінки такої посудини має два отвори від ремонту (рис. 6: 1-5). Кілька уламків ручок і стінок черпаків та кубків (рис. 6: 6-20) оздоблені ритованим геометричним орнаментом, що інкрустований білою пастою (рис. 6: 6, 8-9, 16).

З території майданчика городища походить невелика добірка уламків червоно- та рожевоглиняної античної імпортної тарі, серед яких вирізня-

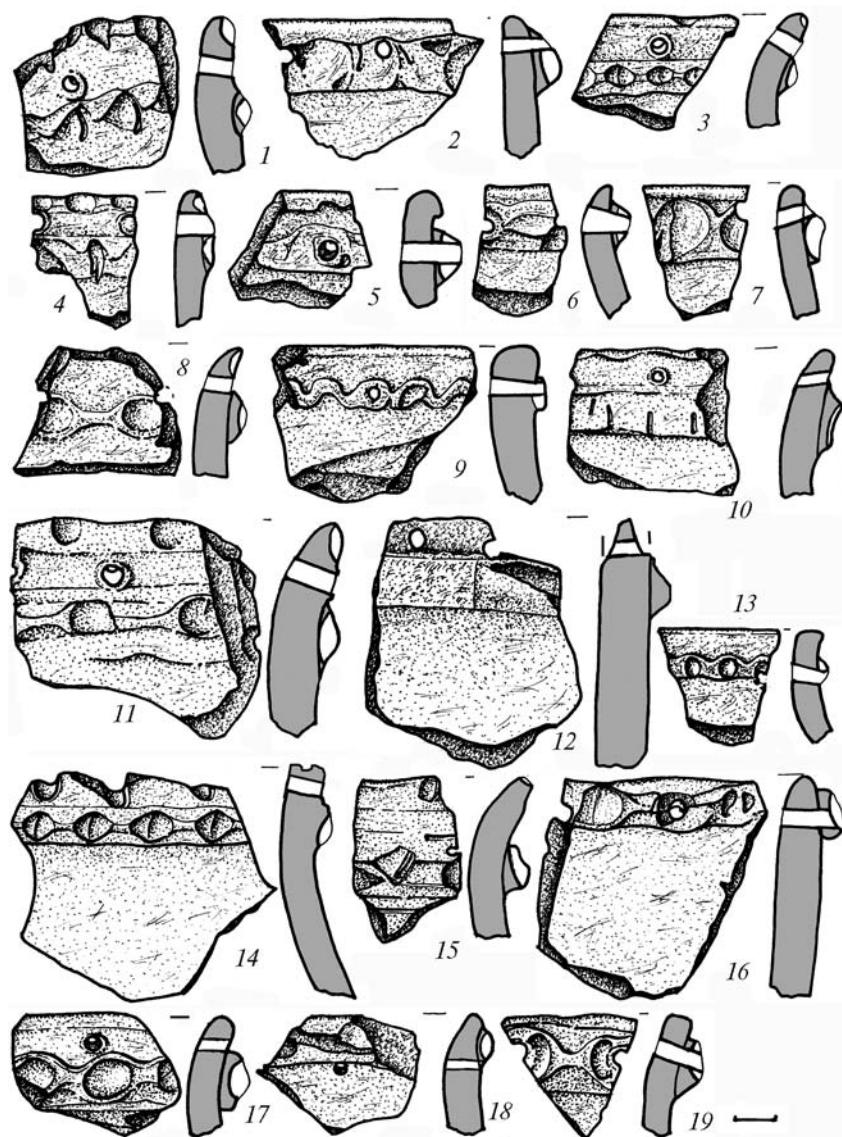

Рис. 3. Стасівське городище. Фрагменти кухонного посуду. Кераміка.

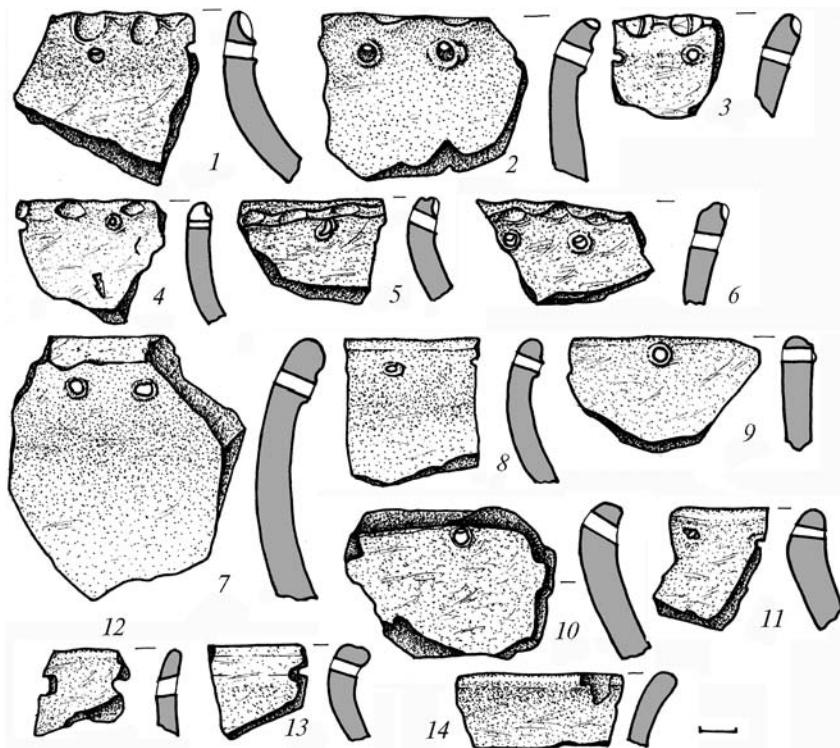

Рис. 4. Стасівське городище. Фрагменти кухонного посуду.
Кераміка.

ється фрагмент нижньої частини амфори з відбитком пальця, та стінка з нижньою основовою ручки, що має заглибину знизу (рис. 7).

Індивідуальні знахідки репрезентовані майже винятково знаряддями праці. Це вироби з каменю: уламок точила-абразиву (рис. 8: 2), крем'яний скребок (рис. 8: 3) та кварцитовий розтирач (рис. 8: 1). До речі, уламків кварциту в межах та навколо зольників на теренах городища трапляється досить багато. Подібну закономірність можемо відзначити і для цілої низки відкритих селищ округи, зокрема, в с. Гавронці. Обробка цього каменю, певно, була розвинутим регіональним промислом за скіфської доби.

Звичними знахідками з території пам'яток окресленого періоду є ліпні пряслиця (рис. 8: 6-10). Серед п'яти цілих та фрагментованих: 1 кулясте, 3 з різаноконічні, 1 мініатюрне, наблизене до циліндричного. Ви-

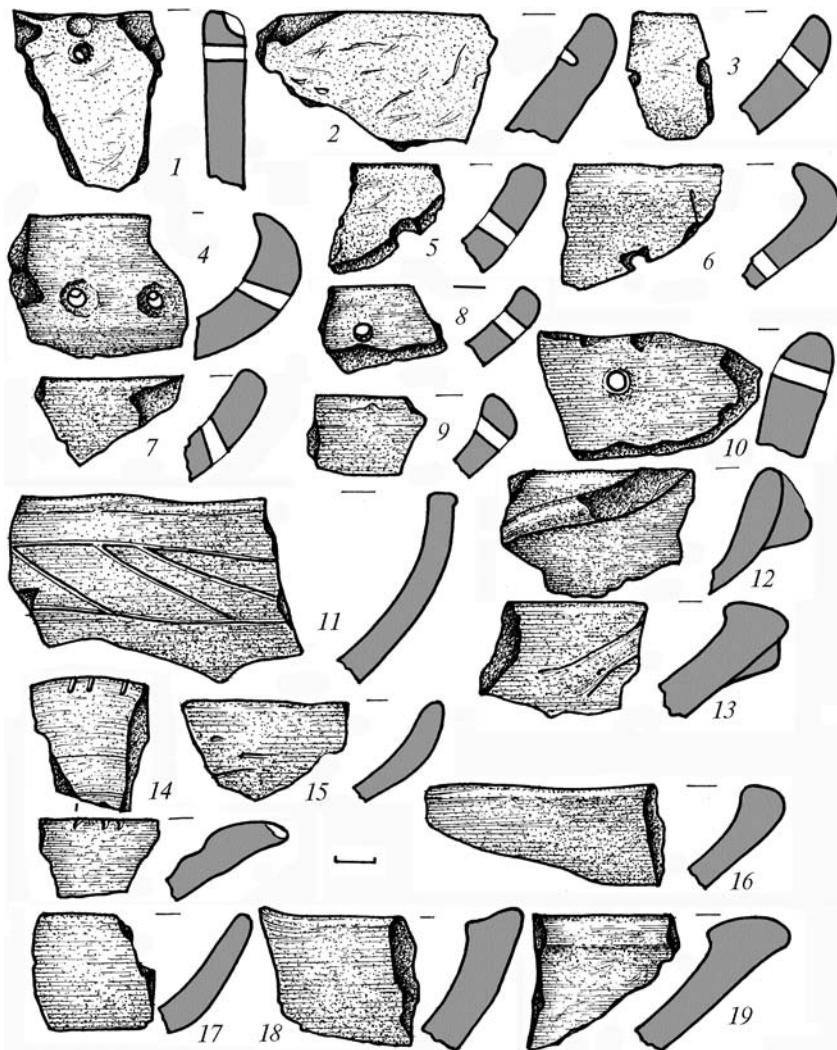

Рис. 5. Стасівське городище. Миски. Кераміка.

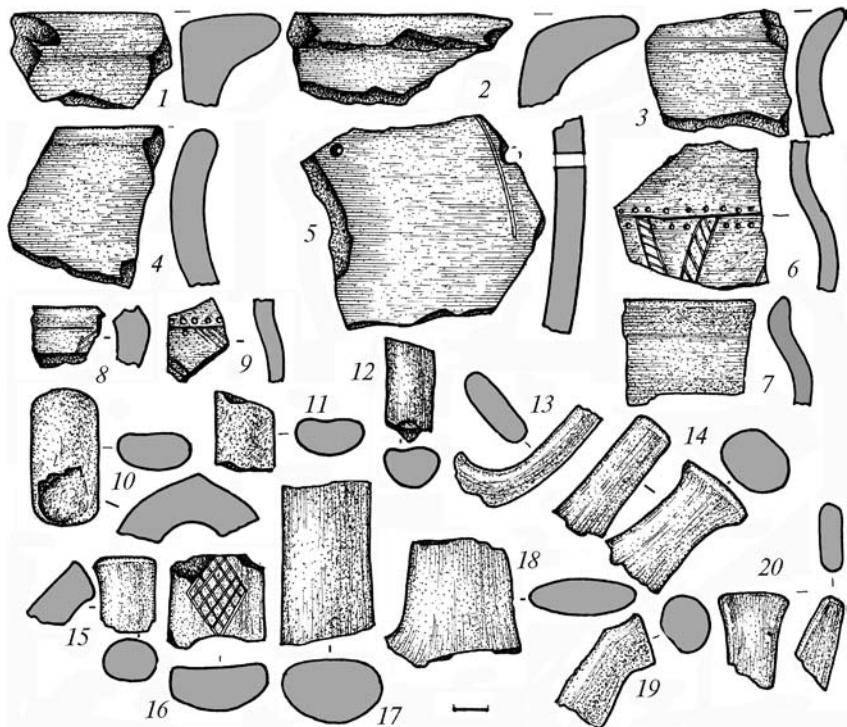

Рис. 6. Стасівське городище. Корчаги, кубки та черпаки. Кераміка.

різняється фрагментоване пряслице, орнаментоване на нижній основі заштрихованими трикутниками і стрілками, по зовнішньому нижньому канту — лінією і зигзагом (рис. 8: 10).

Серед інших знахідок — крем'яний буць, виготовлений зі стінки кухонного горщика (рис. 8: 4), уламок вотивного глиняного хлібця (рис. 8: 5) та фрагмент округлого глиняного виробу з отвором за довгою віссю (частина металургійного тигля?) (рис. 8: 11).

Також зазначимо, що з округи комплексу походить залізний кинджал другої половини VI ст. до н. е. [Шерстюк 2005], а в другій чверті I тис. н. е. територія городища певним чином використовувалася населенням черняхівської культури (судячи з окремих знахідок).

Інші об'єкти в околицях комплексу. В. Г. Ляскоронський також описував та зобразив на плані «вал із ровом із зовнішнього боку, що тягнувся на

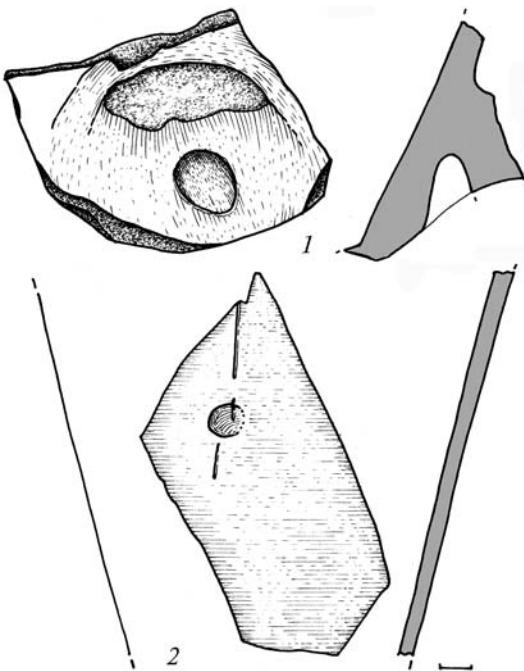

Рис. 7. Стасівське
городище.
Фрагменти амфор.
Кераміка.

відстані 300 сажнів» на мису, на північ від майданчика городища за яром [Ляскоронский 1907, с. 186, рис. 39]. Ця ділянка околиць пам'ятки ще не була об'єктом обстежень, а тому про належність описаного «змійового валу» (за В. Г. Ляскоронським) до складу комплексу Стасівського городища стверджувати зарано, як і про його наявність чи збереження, принаймні, до наступних обстежень.

Пошуки місця ймовірного розміщення курганного могильника [Супруненко 1999, рис. 1] також майже не дали результатів: тут зберігся лише один невеликий курган та кілька маловиразних плям (останні можуть бути й рештками вітряків сер. XIX ст. [Ряд ХХІІІ. Лист 13, 1863–1878].

На сьогодні Стасівське городище – найпівденніше серед відомих укріплених пунктів Ворсклинської групи пам'яток автохтонного землеробського населення скіфського часу. Форма його укріплень, велика площа майданчика, у порівнянні з доволі незначною територією реального заселення, схиляють до думки про приналежність цього комплексу до числа своєрідних городищ-«убіжищ» («схованок»), відомих серед старажитностей Дніпровського «скіфського» Лісостепу. Його матеріальна

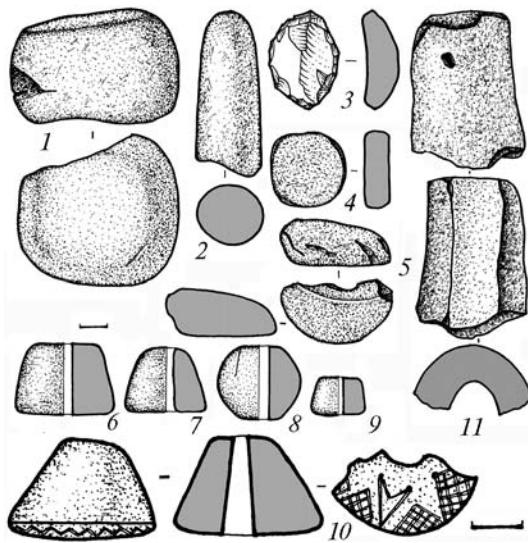

Рис. 8. Стасівське
городище. Індивіду-
альні знахідки. Глина,
кварцит, пісковик, кремінь.

культура засвідчує розвій життя на укріпленні у VII–V ст. до н. е., у час, коли навколо існувала величезна кількість синхронних селищ на Ворсклі і Говтві, контроль над якими та їх захист, певно, і був головною причиною появи укріплень городища.

Джерела та література

1. Городище та селище Стасі I («Стасівське городище»): паспорт об'єкта культурної спадщини / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // СЛП – 2013 : зб. наук. пр.; [ред. кол.: Супруненко О. Б., наук. ред., Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф. та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 247–259.
2. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
3. Кулатова І. М. Археологічний комплекс Стасі I, ур. Вергувівка (Вали) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Диканський район / [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]; ПКМ; ЦОДПА. – Полтава: АСМІ, 2011. – С. 236–241.
4. Ляпушкін И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (гор. Полтава – с. Бельск) / И. И. Ляпушкін // КСИИМК. – М.; Л., 1947. – Т. XVII. – С. 122–132.
5. Ляпушкін И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа: (Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами) / И. И. Ляпушкін; АН СССР, Ин-т археол. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 384 с. – (Сер.: МИА. – № 104).

6. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XIII АС; МАО. — М., 1907. — Т. I. — С. 158–198.
7. **Ляскоронський В.** Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла і Ворскли: вид. 2-е репр., доп. [підг. до друку, комент., доп. Супруненка О. Б.] / Ляскоронський Василь. — Полтава: Археологія, 1995. Препринт. — 56 с.
8. Ряд ХХIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб.: Военно-топографическое Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сбл.л.). — Л. 13.
9. **Супруненко О. Б.** Городище скіфського часу в с. Стасі у Середньому Поворсклі (попереднє повідомлення) / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Кулатова І. М. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С. 14–18.
10. **Супруненко О. Б.** Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсаторпроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селещина» на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. — 1999/68б. — Ф. е.; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 231. — 158 арк.
11. **Титенко Г. Т.** Отчет о работе Ворсклинского отряда Средне-Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН УССР за 1953 г. // НА ІА НАНУ. — 1953/96. — Ф. е. — 30 арк, VI черт.
12. X-41-65-А-а. М 1: 25 000 / ГУГК ГГК СССР. — Съемка 1954 г. — 13-X-65 г.
13. **Шерстюк В. В.** Меч з округи Стасівського городища на Ворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 2005. — № 1–2 (17–18). — С. 9.
14. **Шерстюк В. В.** Розвідки в Диканському районі на Полтавщині / Шерстюк В. В., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. // АДУ 2004–2005 рр. — К.; Запоріжжя: Дике поле, 2006. — Вип. 8. — С. 54–55.
15. **Шерстюк В. В.** Звіт про археологічні обстеження території Диканського району з підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області у 2004 р. / Шерстюк В. В., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 430. — 180 арк.

ГЛИНЯНИЙ ПОСУД З ПОХОВАНЬ ПРОТОПОПІВСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

Характеристика ліпного і гончарного посуду з поховальних комплексів підкурганних поховань некрополю на околиці с. Протопопівка Дергачівського району Харківської обл.

Ключові слова: скіфський час, басейн р. Уди, Протопопівка, Харківська обл., курганний могильник, посуд.

Протопопівський курганний могильник знаходився в ур. Могилки, на правому березі р. Нецевтайки (права притока р. Уди), на південній околиці одноіменного села Дергачівського району Харківської обл. На час розкопок некрополь нараховував 15 курганів, безсистемно розташованих один від одного на відстані 20–40 м.

Досліджувався могильник протягом двох сезонів експедиціями – у 1973 р. Харківської обласної організації УТОПІК під керівництвом Н. Г. Коленченко [1] та в 1976 р. Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним [2]. У результаті було розкопано 8 курганів та 2 зруйнованих поховання без насипів. Крім того, збереглися уривчасті відомості про зруйнований при будівництві трансформаторної підстанції курган, з якого походила амфора.

Матеріалам Протопопівського могильника присвячено кілька спеціальних досліджень, в яких проаналізовано поховальний обряд, деякі категорії інвентарю, розглянуті проблеми хронології пам'ятки [3]. Однак глиняний посуд з поховань могильника ще не став предметом окремої розвідки, хоча багато разів залиувався до різних узагальнюючих досліджень старожитностей Сіверськодонецького регіону та Дніпро-Донецького межиріччя [4]. Неважаючи на начебто широку презентацію посуду у науковому обігу, деякі нюанси морфології чи поховального контексту, котрі можна залучити до вирішення тих чи інших проблем, залишилися поза увагою дослідників. Ця публікація має на меті заповнити джерелознавчу лакуну пам'ятки, певним чином еталонної для старожитностей V ст. до н. е. басейну Сіверського Дінця.

Посуд у поховальному обряді могильника. Глиняний посуд у тому чи іншому контексті зафіксовано в 6 комплексах. На розорюваній поверхні могильника 1973 р. були зібрані 25 уламків кераміки – 12 фрагментів амфор і 13 ліпного посуду, що могли бути як залишками тризни, так і розбитим

посудом із пограбованих чи зруйнованих поховань. Фрагмент амфори й dna ліпної посудини сірого кольору знайдено безпосередньо поблизу кургану № 2/1973 [5].

Знахідки глиняного посуду, що більш-менш вірогідно можна інтерпретувати як сліди тризни, зафіковані у двох випадках. У кургані № 1/1973 дрібні уламки кераміки й обвуглені кістки тварин виявлені серед залишків вогнища, розведеного над могильним перекриттям. Ще 2 фрагменти стінки і фрагмент вінець ліпної посудини знайдені у заповненні могили цього ж комплексу [6]. Фрагменти ліпних посудин й амфор зафіковані у насипу кургану № 2/1976.

У 4-х випадках глиняний посуд – дві амфори та два глечики: дворучний і без ручок – достеменно входили до складу похованального інвентарю. Відоме місцеположення трьох посудин (№№ 1/1973, 1/1976, 3). Всі, без винятку, знаходилися у північно-східному куті могили (при цьому в кургані № 3 дворучний глечик розміщувався в ніші), праворуч ніг похованого (рис. 1: 1–3). Останнє найбільш імовірне і для кургану № 3, де кістяки виявилися відсутніми. Подібне просторове розміщення посуду у похованні повністю погоджується зі спостереженням про визначення такого явища як особливої риси похованального обряду сіверськодонецького населення [7].

Найбільш цікаве розміщення дворучного глечика у похованні кургану № 3, де у протилежних кінцях східної стінки могили містилися дві ніші-схованки. Глечик стояв у північній ніші, що мала довжину 0,55 м, глибину 0,4 м та висоту 0,6 м. Дно ніші було розташоване на 0,15 м нижче рівня dna похованальної камери (рис. 1: 3).

Аналогічні ніші-схованки з різноманітними комплексами речей переважно культового призначення отримали досить широке розповсюдження у IV ст. до н. е. в степових курганах [8]. У похованальних пам'ятках лісостепового населення вони зустрічаються не так часто – серед старожитностей Дніпровського Правобережжя було зафіковано всього 4 випадки [9]. Однак у Сіверськодонецькому регіоні подібні ніші-схованки вирізняються більш високою репрезентативністю. Ще одна така ніша, що містила предмети кінського спорядження, була в південно-східному куті могили кургану № 3 Протопопівського могильника. В кургані № 5 ніша мала напівкулясту форму, призначаючись для комплексу речей кінського спорядження. Вона була розташована у північній стінці могили, напроти правої ноги небіжчика. У широко відому Люботинському кургані в схованці зберігалися речі культового призначення [10]. Схованка з кургану поблизу с. Коротич була порожньою, але на її дні збереглися відбитки залізних корозованих предметів, вилучених, ймовірно, за пограбування. Чотири ніші були виявлені у похованнях Пісочинського могильника [11].

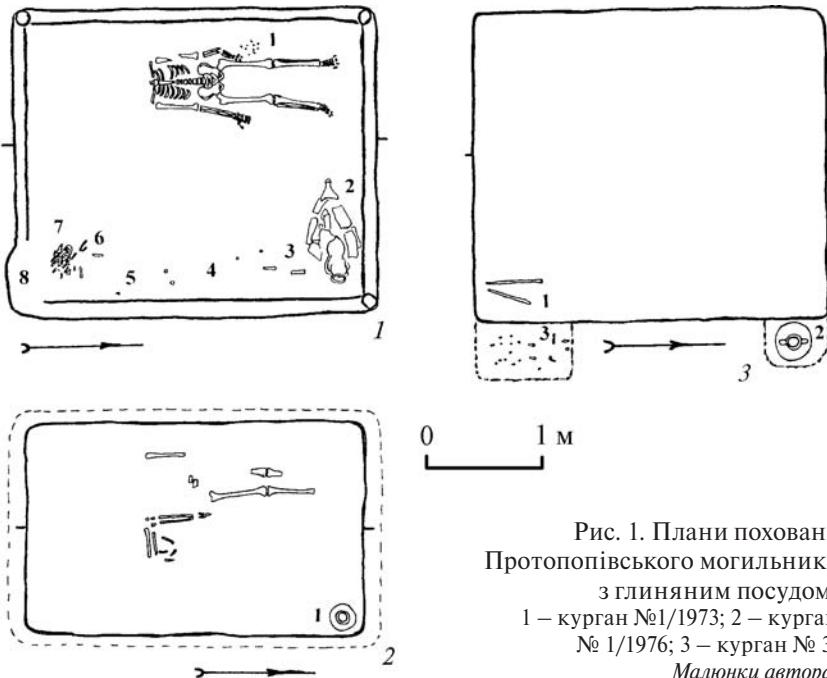

Рис. 1. Плани поховань
Протопопівського могильника
з глиняним посудом:
1 – курган №1/1973; 2 – курган
№ 1/1976; 3 – курган № 3.
Малюнки автора.

У схованці кургану № 9 знаходилася голова загнузданого коня, решта ніш були порожніми (кургани №№ 3, 4, 25).

Нішу з глечиком кургану № 3 Протопопівського могильника слішно інтерпретувати не як схованку, а саме як виокремлений у похованні простір для розміщення речей господарського призначення.

Опис глиняного посуду. 1. *Амфора*, курган № 1/1973 (рис. 2: 1, 3, 4). Автомом розкопок Н. Г. Коленченко передана на зберігання до обласного Палацу піонерів, наразі знаходиться у Будинку вчителя (м. Харків), без інв. номера. Опублікована у кількох працях [12]. За визначенням О. В. Бандуровського, належить до «розвиненого» варіанту IV-B пухлогорлого типу тарного посуду, за класифікацією В. В. Рубана [13], або пізнього варіанту раннього типу хіосських амфор, за термінологією І. Б. Брашинського [14]. За типологією, запропонованою С. Ю. Монаховим, це – розвинений варіант пухлогорлих хіосських амфор (тип III-B) [15]. Вінця амфори «у перетині наближаються до кола, горло має характерну припухлість, яка різко відділяється від верхньої частини тулуба посудини з відносно похилими плічками». Ніжка сформована «у вигляді кільцевого піддону, розширено-

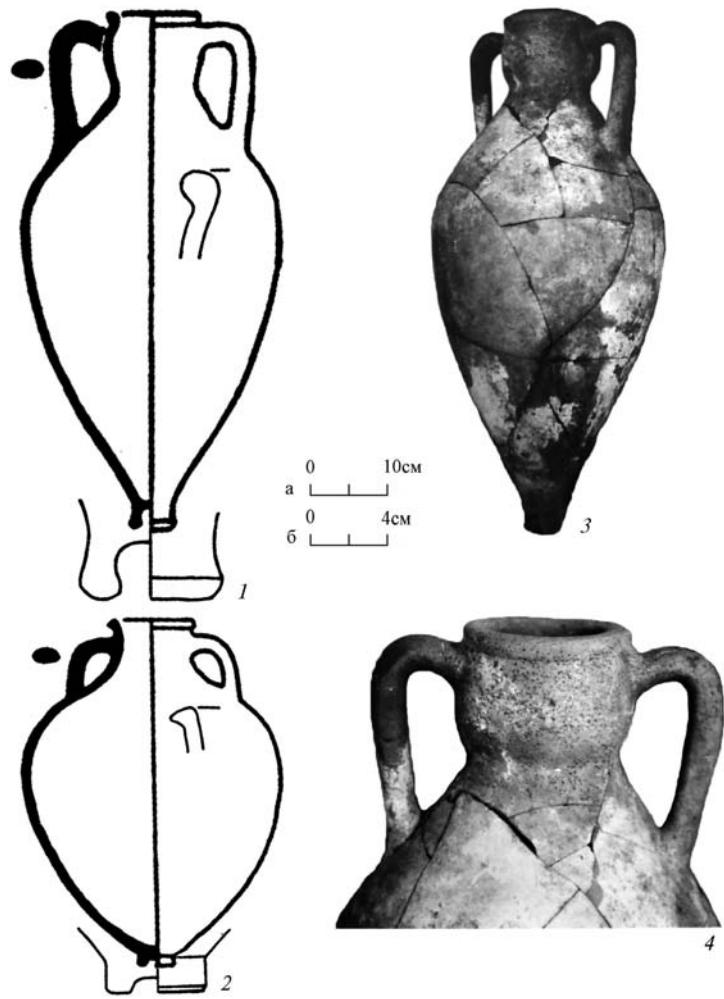

Рис. 2. Глиняний посуд з поховань Протопопівського могильника:
 1, 3, 4 – курган №1/1973; 2 – зруйноване поховання.
 1, 2 – за О. В. Бандуровським; 3, 4 – за Н. Г. Коленченко.

го у нижній частині. Перехід від випуклої нижньої твірної до зовнішньої позначеній гранню. Виїмка у підошві ніжки має грибоподібну форму. Глина світло-бронзового кольору з білими домішками вапняку та часток

слюди» [16]. Там же наведено параметри посудини [17]. На одній з ручок амфори прокреслено три горизонтальні смуги довжиною близько 2 см (рис. 2: 4).

Амфори цього варіанту відомі серед матеріалів таких комплексів, як ольвійська яма № 421, будинок № 24 у Керкенитіді, патрійський склад № 2 (1991 р.), яма № 41 на поселенні Надлиманське III. Кілька подібних хіоських амфор виявлено і в сіверськодонецьких пам'ятках – у пограбованому кургані поблизу с. Коротич (2 прим.) [18] та кургані № 15 біля с. Чемерушна [19]. Новітня збірка С. Ю. Монахова налічує 30 хіоських пухлогорлих амфор цього типу з різних пам'яток [20]. Особливо слід відзначити знахідку подібної амфори в кургані № 20 *Перещепинського могильника* [21].

2. Фасоська амфора була виявлена у зруйнованому кургані (рис. 2: 2; 3, 1a-в). Зберігається в Харківському історичному музеї (інв. № Арх 118/3; вст. 26496). За визначенням О. В. Бандуровського, посудина належить до піфоїдних амфор типу «ворота Силен», № 2, 16» [22] і за морфологічними ознаками близька до посудин з афінського колодязя Q12:3 [23]. За типологією С. Ю. Монахова, належить до знаменської серії піфоїдного типу фасоських амфор (тип I-A-3) [24]. Дві подібні амфори виявлені серед похованального інвентарю епонімного великоznаменського кургану № 13 [25], одна – кургану № 15 *Перещепинського могильника* [26], фрагменти ще однієї – в Фанагорії [27]. За морфологічними ознаками (насамперед, трапецієподібні вінця з ледь виділеним жолобком) протопопівська посудина найбільш близька до однієї з великоznаменських [28]. Цікавою особливістю амфори є збита навскіс ніжка, причому місце пошкодження затерте до стану заполірованості, можливо, внаслідок тривалого використання у побуті (рис. 3: 1в). Для амфор елліністичного та римського часу подібний термін повторного використання визначається в рамках від 5–7 до 20 років [29]. Приклад повторного застосування амфор за скіфської доби можна побачити на золотій пекторалі з Товстої Могили, де зображені юнака з амфорою, яку він розкупорює чи намагається закрити її за допомогою жмутка трави, або ж займається очищеннем посудини. На думку А. Ю. Алексєєва, ця сцена засвідчує вторинне використання амфор у побуті скіфами [30].

Деяких уточнень потребують і наведені О. В. Бандуровським параметри амфори. Так, загальна її висота складає 54 см, глибина – 51 см, висота верхньої частини – 26 см, висота горла – 7,5 см, найбільший діаметр – 36,5–37 см, внутрішній діаметр вінець – 7,8/8,7 см, зовнішній – 10,1/10,7 см.

3. Ліпний глечик з кургану № 1/1976 (рис. 3: 3а, б). Зберігається у Харківському історичному музеї (інв. № Арх 118/4; вст. 26497). Вирізняється виділеним пласким дном, кулястим, ледь приплюснутим тулубом, ши-

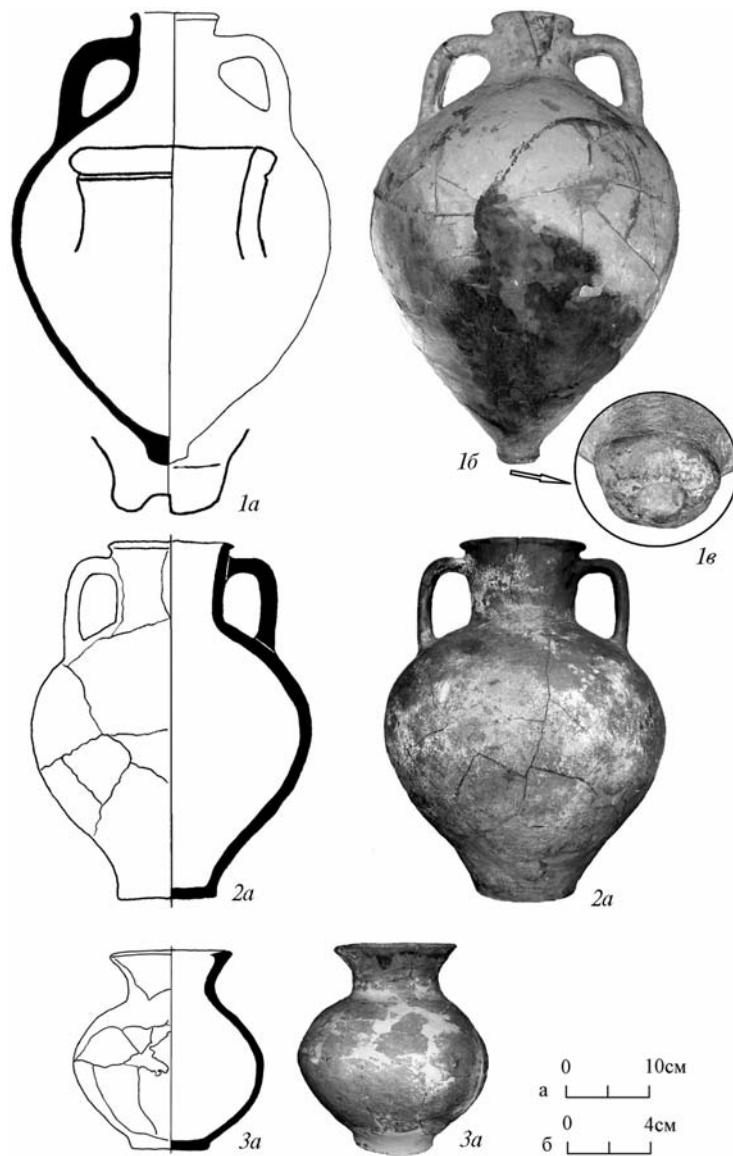

Рис. 3. Глиняний посуд з поховань Протопопівського могильника:
 1а-в – зруйноване поховання, 2 – курган № 3; 3 – курган № 1/1976.
Малюнки та фото автора.

роким розтрубоподібним горлом, що переходить у пласкі зрізані вінця з потовщеним і відтягнутим назовні краєм. Горизонтальні вінця мають ширину 2,1–2,4 см і помітно нахилені до середини (кут нахилу близько 15°). З внутрішнього краю вінця утворюють характерний гострокутний уступ шириною до 0,3 см. Зовнішня поверхня світло-бурого кольору, з ледь рожевим відтінком, добре заглажена, місцями бугриста. На поверхні глечика наявні сліди затоків чорного кольору неясного походження, що утворилися або під час випалення посудини, або як наслідок її використання. Висота глечика – 24 см, діаметр вінець – зовнішній 13,3–13,7 см, внутрішній – 9,0–9,2 см, тулуба – 23 см, денця – 9,5 см. Близький за формою посуд походить з ряду пам'яток Лісостепового Лівобережжя. Серед найближчих аналогій можна назвати глечик з кургану біля с. Келеберди [31], а також ряд посудин безпосередньо з сіверськодонецьких пам'яток – кургану № 7 Старомерчанського [32] та №№ 22 і 27 Пісочинського могильників [33]. Близьку форму, при дещо більших розмірах, мають корчаги/глечики з Дніпровського Правобережжя та округи Більського городища (яма 7 (2001 р.), *урочище Лісовий Кут*) [34]. Подібний внутрішній уступ є на глечиках зі Східного укріплення Більського городища та поселення в ур. Лісовий Кут, курганів № 7 біля с. Старий Мерчик, № 14 біля Черемушної, № 8 поблизу Близнього Стоянова тощо [35]. На думку Б. А. Шрамка, таке оформлення вінця запобігало непередбаченому проливанню рідини з посудини під час транспортування [36].

4. Дворучний глечик з кургану № 3 (рис. 3: 2a, б). Зберігається у Харківському історичному музеї (інв. № Арх 118/26; вст. 26519). У глечика мальеньке пласке денце, кулястий опуклий тулуб, вузьке і порівняно високе циліндричне горло, що переходить у зрізані пласкі вінця з потовщеним та відтягнутим назовні краєм. Наявні дві вертикальні еліпсоподібні у перетині ручки, що кріпилися по обидва боки до верхньої частини горла і плічка. Поверхня бурого, місцями сірого кольору, добре заглажена. Загальна висота – 43 см, діаметр вінець – 14 см, тулуба – 33 см. Подібні дворучні глечики належать до категорії ліпних імітацій грецького посуду, що отримали деяке поширення у степового населення скіфського часу [37]. На думку К. Ю. Пелященка і Д. С. Гречка, форма протопопівського глечика більш схожа на архайні лесбоські амфори [38]. Однак знахідки подібних ліпних імітацій не вирізняються чисельністю. Протопопівський глечик має найбільшу схожість із посудиною з кургану № 10 Пісочинського могильника [39]. Серед віддалених аналогій відзначимо ліпну амфору з Частих курганів [40] і глечики з Дніпровського Правобережжя [41]. Фрагменти двох подібних дворучних посудин виявлені в курганах №№ 14 і 19 Перещепинського могильника [42].

З-поміж доволі широкого кола наведених аналогій для глиняного посуду з Протопопівського могильника звертає на себе увагу їх широка репрезентативність у матеріалах Перещепинського могильника й інших пам'яток округи Більського городища. Причому, якщо ідентичність амфорної тарі може свідчити за використання спільніх торговельних комунікацій населенням Сіверськодонецького і Ворсеклинського регіонів, то співпадіння досить рідкісних типів ліпного посуду – на більш високий рівень їх спорідненості. Подібний висновок ґрунтуються, звичайно, не лише на аналізі складу глиняного посуду. Близькість Протопопівського і Перещепинського могильників засвідчують схожість багатьох характеристик поховальної обрядовості обох пам'яток, інших категорій поховального інвентарю, насамперед, предметів озброєння та кінського спорядження, соціальних характеристик похованіх, нарешті, час початку функціонування пам'яток [43].

Разом ізтим, Протопопівський могильник, у порівнянні з Перещепинським, демонструє дещо іншу динаміку розвитку. Якщо Перещепинський некрополь безперервно функціонує понад століття – з першої половини V ст. по першу половину IV ст. до н. е. (хронологічна лакуна майже у два століття між похованнями першої і другої хронологічних груп свідчить про відсутність безпосереднього генетичного зв'язку між ними) [44], то Протопопівський, що виник синхронно з ним, припиняє своє існування у тому ж V ст. до н. е. Завершення функціонування у Сіверськодонецькому регіоні могильників «Перещепинського типу» (а також Коротичанського) [45] збігається з появою тут територіально відокремлених некрополів місцевої знаті кінця V – IV ст. до н. е. – Пісочинського і Старомерчанського [46], матеріали яких демонструють посилення мілitarизації регіону і більш тісні зв'язки військової аристократії з населенням середньодонського та подекуди степового регіонів. Подібна дискретність у розвитку поховальної обрядовості аристократичної верхівки сіверськодонецького населення, що виділяє його на тлі сусідніх регіонів, наочно демонструє й іншу його історичну долю. Вірогідно, перенесення пріоритетів у зв'язках сіверськодонецької знаті у IV ст. до н. е. з Ворсеклинського на Середньодонський регіон відповідало інтересам політичної кон'юнктури, що склалася на цей час. Цей процес міг супроводжуватися занепадом або загибеллю одних місцевих родів та піднесенням інших, які змогли більш успішно пристосуватися до нових умов.

Джерела та література

1. Коленченко Н. Г. Отчет об археологических исследованиях на территории Харьковской области в 1973 году // НА ИА НАНУ. – 1973/64. – С. 8–10.
2. Бородулин В. Г. Исследования на территории Харьковской области // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 271, 272.

3. **Бабенко Л. И.** Кінські нащіники з поховань Протопопівського курганного могильника // Дванадцяті Сумцовські читання. – Харків, 2007. – С. 79–81; **Він же.** Предмети озброєння та військового спорядження у похованнях Протопопівського курганного могильника // Харьковский археологический сборник. – Харьков: Мачулин, 2007. – Вып. 2. – С. 30–39; **Бабенко Л. И.** Курганный могильник V ст. до н. е. біля с. Протопопівка Дергачівського району на Харківщині // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 2008. – С. 22; **Він же.** Спорядження коня у населення сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.) // Проблемы археологии Восточной Европы. – Харьков: Курсор, 2008. – С. 28–38; **Бабенко Л. И.** Поховальний обряд Протопопівського курганного могильника // Древности 2009. – Харьков: ООО «НТМТ», 2009. – С. 44–56; **Він же.** Хронологія поховань Протопопівського курганного могильника // П'ятнадцяті Сумцовські читання. – Харків: Оригінал, 2009. – С. 78–81; **Бабенко Л. И.** Колчанные наборы Протопоповского курганного могильника: состав и хронология // Война и военное дело в скіфо-сарматском мире.– Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2014. – С. 11–27.
4. **Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.** Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). – К., 2000. – С. 53, 54, 64. – Рис. 49: 6, 7; **Бандуровский О. В.** Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної Лісостепової України // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 72. – Рис. 2: 8, 12; **Гречко Д. С.** Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – К., 2010. – С. 63, 68. – Рис. 49: 6, 7; 52: 8, 6; **Пелященко К. Ю., Гречко Д. С.** Ліпний посуд населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 33. – Рис. 6: 6, 7; **Пелященко К. Ю., Гречко Д. С.** Лепные кувшины V–IV вв. до н. э. Днепро-Донской лесостепи // РА. – 2011. – № 1. – С. 71, 74. – Рис. 2: 2, 10; **Пелященко К. Ю.** Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Древности 2012. – Харьков, 2012. – С. 136; **Він же.** Ліпний посуд із поховань скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Археологія. – 2014. – № 2. – С. 43. – Рис. 4: 34, 35; **Пелященко К. Ю.** Ліпний посуд з поховальних пам'яток населення сіверськодонецького Лісостепу скіфського часу // Дванадцяті Сумцовські читання. – Харків: Майдан, 2014. – С. 275. – Рис. 1: 8, 9.
5. **Коленченко Н. Г.** Отчет... – С. 4.
6. Там же. – С. 8.
7. **Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.** Курганы скифского времени... – С. 47.
8. **Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є.** Тайники у поховальній традиції скіфів // Музейні читання. – К., 2002. – С. 169–173.
9. **Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К.: Наукова думка, 1989. – Додаток.
10. **Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К.** Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 143–182; **Бандуровский А. В., Черненко Е. В.** Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999. – С. 27–30; **Черненко Е. В.** Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. – М., 2000. – С. 297–303.

11. **Бабенко Л. И.** Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков: ИД «Райдер», 2005. — С. 51.
12. **Бандуровський О. В.** Античні амфори... — С. 72. — Рис. 1: 12; **Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.** Курганы скифского времени... — С. 53. — Рис. 49: 6; **Гречко Д. С.** Населення скіфського часу... — Рис. 52: 6.
13. **Рубан В. В.** О хронологии раннеантических поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 106, 107.
14. **Брашинский И. Б.** Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—IV вв. до н. э. — Л.: Наука, 1980. — С. 15, 16.
15. **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель. — М.; Саратов: Изд-во «Киммерида»; изд-во Сарат. ун-та, 2003. — С. 17, 18.
16. **Бандуровський О. В.** Античні амфори... — С. 72.
17. Там же. — С. 69.
18. Там же. — С. 72. — Рис. 1: 10, 11; **Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.** Курганы скифского времени... — С. 54. — Рис. 49: 7.
19. **Буйнов Ю. В., Бандуровский А. В., Окатенко В. Н.** Исследование курганов скифской эпохи в Харьковской области // АДУ 2003–2004 pp. — К., Запоріжжя, 2005. — Вип. 7. — С. 11.
20. **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор... — С. 16–18, 184, 185. — Табл. 6, 7.
21. **Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П.** Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001. — С. 10. — Рис. 5: 1.
22. **Бандуровський О. В.** Античні амфори... — С. 72. — Рис. 1: 8; **Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В.** Курганы скифского времени... — С. 54.
23. **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–II вв. до н. э. — Саратов, 1999. — С. 63. — Табл. 11: 425–427.
24. **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор... — С. 61, 62.
25. **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы... — С. 106, 107. — Табл. 33: 1, 2; **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор... — С. 61. — Табл. 36: 4, 5.
26. **Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П.** Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999. — С. 11. — Рис. 11.
27. **Завойкин А. А.** Фрагменты амфор Эгинь (?) из раскопок Фанагории // КСИА. — 1991. — Вып. 204. — С. 84. — Рис. 1.
28. **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы... — Табл. 33: 2; **Монахов С. Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор... — Табл. 36: 5.
29. **Внуков С. Ю.** Продолжительность использования античных винных амфор // КСИА. — 2015. — Вып. 238. — С. 161–169.
30. **Алексеев А. Ю.** Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н. э. — СПб.: Изд-во ГЭ, 2003. — С. 264.

31. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – К.: Наукова думка, 1968. – Табл. LIX: 3.
32. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени... – Рис. 51: 2.
33. Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник... – С. 113, 114. – Рис. 31: 1; 37: 1.
34. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи... – С. 85. – Рис. 21: 3, 5; Гейко А. В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 3 обкл. – Рис. 1-3.
35. Пелященко К. Ю., Гречко Д. С. Лепные кувшины... – Рис. 1: 7; 2: 1, 8; 3: 2, 4, 7.
36. Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. – Л., 1983. – № 23. – С. 85.
37. Гаврилюк Н. О. Скіфські імітації форм античного гончарного посуду // Археологія. – 1984. – № 48. – С. 8–11.
38. Пелященко К. Ю., Гречко Д. С. Лепные кувшины... – С. 33.
39. Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник... – С. 115. – Рис. 22: 5.
40. Городцов В. А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г. // СА. – 1947. – Т. IX. – С. 19. – Рис. 9.
41. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи... – С. 85. – Рис. 22: 7, 10.
42. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозер В. П. Исследования ... С. 12. – Рис. 17; Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозер В. П. Исследования... – С. 5.
43. Махортых С. В. Скіфська вузда Перещепинського могильника // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – К., 2006. – С. 57–76; Махортых С. В. Погребальные сооружения и обряд Перещепинского некрополя // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2010. – № 3: Люди и вещи железного века. – С. 215–236; Он же. Колчанные наборы Перещепинского курганныго могильника // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: ВГПУ, 2011. – Вып. 14. – С. 186–195; Он же. Хронология Перещепинского курганныго могильника близ Бельска // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2012. – № 3: Эллинство и иранство. – С. 145–160; Махортых С. В. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2013. – № 3. – С. 223–256.
44. Махортых С. В. Хронология... – С. 159.
45. Бабенко Л. И. Курган зі скіфським похованням V ст. до н. е. поблизу смт. Коротич на Харківщині // Археологія. – 2009. – № 1. – С. 52–61.
46. Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник... – С. 183, 201.

О ЗНАЧЕНИИ ГАЛЬШТАТСКОГО ВЛИЯНИЯ НА ПАМЯТНИКИ РАННЕСКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕГО ДНЕСТРА

Ключевые слова: Среднее Поднестровье, Альпийский гальштатт, Западная Подolia, Северная Буковина, раннескифское время, погребальные памятники

Регион Среднего Поднестровья в раннем железном веке является своеобразным в изучении вопроса культурных связей между населением Карпатского бассейна и Восточно-Альпийского гальштатта с одной стороны и Западноподольской группы с другой. Культурные контакты и материальный обмен тут не прерывались, прослеживаясь на протяжении всего существования раннескифской культуры.

Раннескифские памятники Западной Подолии и Северной Буковины являются самой западной периферией ранней скифской культуры, погребальный обряд и инвентарь которых значительно отличается от таковых на восточных территориях. Эти различия прослеживаются как в конструкции погребальных камер или в биритуальном (кремации и ингумации в одной могиле) способе захоронения умерших, так и благодаря такому инвентарю, как сероглиняная гончарная керамика и импортные бронзовые предметы.

В данном исследовании, в первую очередь, рассматривается вопрос влияния из территории Восточно-Альпийского гальштатта на такой важный элемент погребального обряда Западноподольской группы, как конструкция погребальных камер. Западноподольские каменные могильные камеры с дромосом имеют прямые аналогии как в Паннонии, так и в Восточной Австрии. В докладе будут также проведены некоторые сравнения с каменными курганными конструкциями раннескифских захоронений Кавказского региона, к примеру, сооружениями Краснознаменского могильника. Отличия и сходства каменных конструкций погребальных камер этих регионов помогут определить степень кавказского и восточно-альпийского влияний на погребальный ритуал населения Западноподольской группы.

Кроме этого, представлены погребения Западноподольской группы с некоторыми нетипичными для этого региона предметами в сопровождающем инвентаре. Среди них можно назвать, к примеру, бронзовое ситце,

шампур, арфовидную фибулу и пр. Все перечисленные находки являются прямыми импортами из территории Восточно-Альпийского гальштаттского круга (Зульмталь-группа в австрийской Штирии, группа Доленъска в Словении). При более внимательном рассмотрении комплексов погребальных камер «гальштаттского типа» с импортными вещами в качестве сопровождающего инвентаря, возникает вопрос о значении таких могил. В то время, как предметы из восточно-гальштаттского культурного круга почти полностью отсутствуют в раннескифской среде на Среднем Днепре, в регионах Западной Подолии и Северной Буковины они присутствуют в богатых могилах. Исходя из того, что таких «нетипичных» могил было найдено немного, погребённые в них мужчины и женщины, должно быть, имели особые привилегии в раннескифском социальном обществе Среднего Днестра.

Почти все импортные изделия из территории Восточно-Альпийского гальштатта, которые найдены в раннескифских памятниках на Среднем Днестре, довольно точно датируются хронологической системой Гальштатта (На С-На D1), что позволяет сравнить даты некоторых памятников по раннескифской хронологии. Это обстоятельство подчеркивает особое значение Западноподольских древностей, так как они позволяют, благодаря гальштатским импортам, синхронизировать, опровергнуть или подтвердить хронологию раннескифской культуры на территории всего Северного Причерноморья.

Следующая особенность Западноподольской группы заключается в биритуальности погребального обряда, которая малоизвестна в раннескифских памятниках более восточных регионов. Здесь, в первую очередь, интересны захоронения с кремациями. Можно проследить три типа кремаций: 1) сожжение умершего на стороне с последующим захоронением в урне в погребальной камере или вне её, 2) кремации на стороне с последующим разбрасыванием пепла и обгоревших человеческих останков в погребальной камере и 3) ингумация в погребальной камере с её сожжением после обряда захоронения. В раннескифской культуре использовалась в основном обряд ингумации, с последующим сжиганием погребальной камеры. Традиция сжигания умершего перед обрядом захоронения использовалась не часто. В Западноподольской группе эта традиция преобладала, а обряд кремирования умершего перед захоронением был установлен в более 50% всех известных могил. К примеру, почти все умершие из раннескифского могильника у с. Тарасовка были кремированы перед окончательным захоронением их останков в погребальной камере. Большое количество кремаций в урнах с раннескифским инвентарем даёт возможность предположить о продолжении существования на Среднем Днестре традиций погребального обряда эпохи финальной бронзы. Можно

определить некоторое сходство с кремациями как гава-голиградской, так и высоцкой культур. В данном случае прослеживаются консервативные черты в погребальном обряде Западноподольской группы, которые свидетельствуют о более автономном развитии населения Среднего Днестра в раннем железном веке.

После систематического анализа погребального обряда Западноподольской группы, возникает вопрос о роли населения европейского восточно-гальштатского культурного круга в становлении и развитии Западноподольской культурной группы в целом. На данном этапе исследования можно предполагать некую культурно-историческую связь между западноподольским и гальштатским населением, которая начинает развиваться в период самого раннего появления скифской культуры в Европе.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГРУНТОВОМУ НЕКРОПОЛІ ПО ВУЛ. СТРІТЕНСЬКІЙ У ПОЛТАВІ

*Про щойно виявлені поховальні комплекси ранньоскіфського часу
з грунтового могильника Полтавського поселення.*

Ключові слова: ранньоскіфський час, Полтава, Стрітенська
вул., грунтовий некрополь, поховання.

Навесні 2016 р., внаслідок розширення котловану будівництва житлового будинку по вул. Стрітенській (Комсомольській), 22 у Полтаві, продовженні наглядові роботи на грунтовому некрополі Полтавського поселення ранньоскіфського часу [Супруненко 2016; 2016 а]. Вони привели до виявлення решток ще чотирьох грунтових захоронень.

Найширшою (блізько 5 м) була смуга прирізки з боку приміщення дитячого садка НВК № 26 – пам’ятки архітектури початку ХХ ст. (будинок за № 26). Розширення котловану здійснювалося на 1–5 м і з північно-східного та північного боків. Наглядовими роботами охоплено ще 300 м² прилеглої території, переважно від будинків за № 20 по вул. Стрітенській та № 20 по вул. Успенській (кол. Жовтневій) (рис. 1). Крім того, котлован заглиблювався на вже вивченій площині до відмітки 4,5 м з метою влаштування паркінгу в масиві материкового лесоподібного суглинку. В ньому у кількох випадках довелося вивчити вміст ям XIX–XX ст., які свого часу знищили поховальні об’єкти ранньоскіфського часу. Отримана інформація про кілька поховальних об’єктів, опис яких наводиться нижче.

Поховання 5. Залишки захоронення відкриті біля північно-східного кута котловану, на місті знесеної новітньої офісної будівлі за № 24а, за 28,6 м на північ – північний схід від поховання 1. Частина захоронення (до тазових кісток) була зруйнована влаштуванням господарської ями середини – другої половини XVIII ст., інша – знищена більш пізнім перекопом, розташованим з північного боку (рис. 1: n. 5; 2).

Слідів ями, крім невеликої ділянки передденноя на межі похованого ґрунту і материкового суглинку, не простежено. Дно відзначене на глибині 1,45 м від «0», впуск – з рівня стародавнього похованого ґрунту. У збереженій частині і заповненні ями козацької доби виявлені кістки нижніх кінцівок чоловіка у віці 20–22 років, зростом 167,0–170,0 см [тут і далі – визначення канд. мед. наук А. В. Артем’єва]. Положення однієї з кісток *in situ*

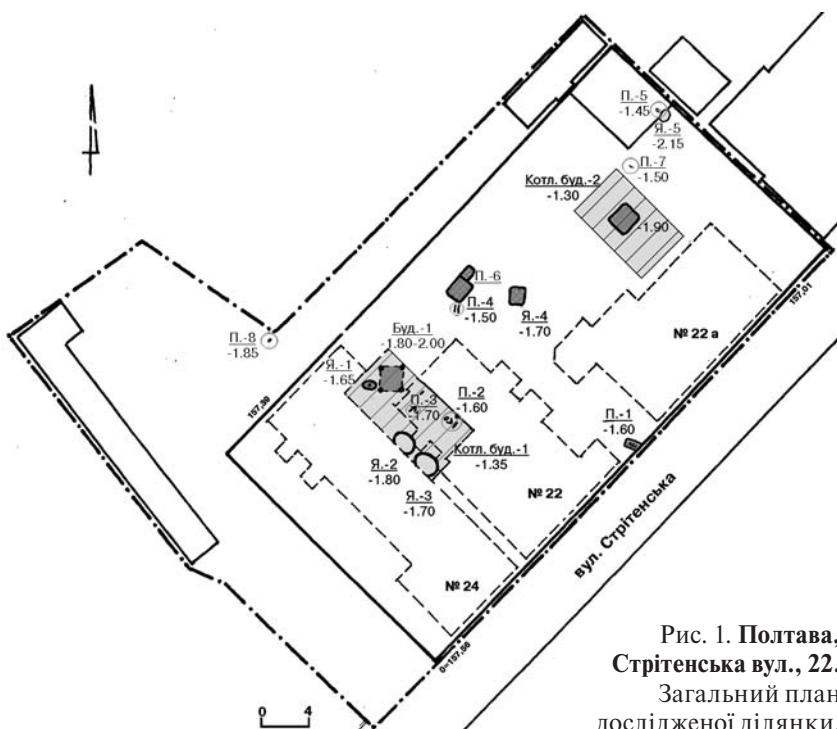

Рис. 1. Полтава,
Стрітенська вул., 22.
Загальний план
дослідженої ділянки.

немовби засвідчувало випростану позицію інгумації, головою на захід – північний захід. У заповненні ями фіналу козацької епохи, що зруйнувалася захоронення, трапився розвал втулки бронзового наконечника стріли діаметром 0,6 см.

Знахідка є зруйнованим похованням ґрунтового могильника.

Поховання 6. Про наявність слідів однієї з могил некрополю, знищеної ямою перекопу початку ХХ ст. (з північного боку, між будинками №№ 22 і 22а), за 20,1 м на північний захід – північ від захоронення 1 (рис. 1: п. 6), свідчив уламок лобної частини дитячого черепа (вік – близько 1 року) давнього вигляду, що виявлений у нижній частині заповнення господарського об'єкту, на глибині близько 4 м від «0». З південно-західного боку цієї ями та в її заповненні 2015 р. відкриті залишки вже опублікованого комплексу поховання 4 [Супруненко 2016, с. 104–105].

Знахідка може розглядатися як зруйноване на початку ХХ ст. дитяче поховання ґрунтового некрополю.

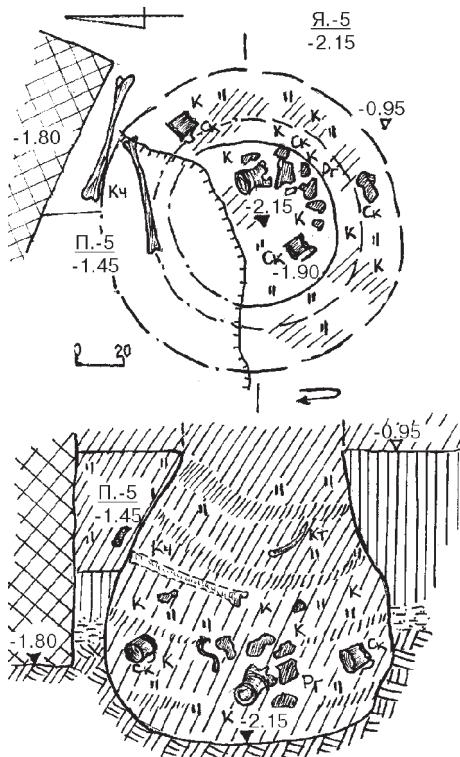

Рис. 2. Поховання 5 та яма 5.
План і перетин.

Поховання 7. Існування захоронення маркірувала знахідка стегнової кістки нижньої кінцівки чоловіка у віці 40–45 років, виявлена за 22,7 м на північ від поховання 1, у північно-східній частині котловану (рис. 1: n. 7). Кістка трапилася на глибині 1,5 м від «0» на краю перекопу початку ХХ ст., з його північно-східного боку від будинку № 22а, і також може розглядатися як рештки зруйнованого поховання.

Поховання 8. Частина ями ще одного захоронення була досліджена під час розширення котловану вздовж його північно-західної стінки, за 30,4 м на північний захід від поховання 1 (рис. 1: n. 8).

Зачистка стінки оголила поверхню плато, де під перевідкладеним шаром будівельного сміття і прошарком піску (0–0,45 м від «0») містився масив чорноземного викиду зі сміттєвої ями XIX ст., перекритий материковим суглинком (0,45–0,95 м), що лежав на стародавній dennій поверхні XVIII ст. (рис. 3). Чорноземні культурні нашарування козацької

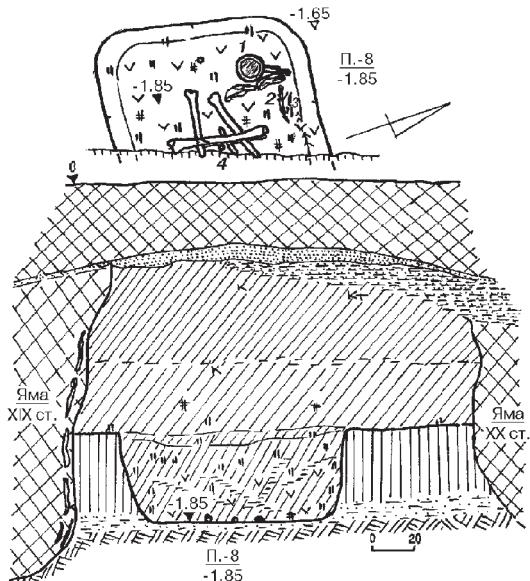

Рис. 3. Поховання 8.
План і перетин.

епохи завтовшки більше 0,35 м перекривали помітний рівень залягання давнього похованого ґрунту (1,30–1,70–1,75 м від «0»). Його перебивав впуск поховальної ями, заповненої щільним чорноземом з тонкими лінзами суглинкових затьоків, численними вуглинами, в тому числі від тонких дошок і кори, шматочками випаленого у тризновому вогнищі ґрунту. Старатиграфічна ситуація в цілому відповідала характеру відкладень у південно-східній стінці котловану над похованням 1 [Супруненко 2016, с. 96–97, рис. 2], лише з тією різницею, що доповнювалася зверху новітніми будівельними рештками ХХ ст. (рис. 3).

Збереглася північно-західна частина (близько чверті) прямокутної в плані ґрунтової ями зі скругленими кутами, розмірами $0,65 \times 1,10$ м, довоєнної до глибини 1,85 м від «0» або 1,40 м від сучасної dennої поверхні. Східна частина поховання виявилася знищеною перекопом ХХ ст. і частково обвалом його заповнення. Яма була зорієнтована за довшою віссю в широтному напрямку, із незначним відхиленням до північного сходу – південного заходу. Стінки дещо звужувалися до вирівняного дна із зафіксованою шириною 0,90 м (рис. 3), влаштованого на межі передматерика і материка. Під основою заповнення, з переважанням чорнозему, численних дрібних вуглин і слідами зотлого дерева, містилося скupчення кісток нижнього поясу скелету чоловіка у віці 40–45 років, що складалося

з двох стегнових та гомілкової кісток ніг, а також уламків тазу, переміщених зі своїх попередніх місць. Останнє могло бути наслідком якщо не діяльності землерій, то слідами проникнення до похованальної ями з наразі невизначеною метою. Виходячи з цього факту, просторове орієнтування небіжчика може бути встановлене сuto гіпотетично, з огляду на розміщення супутнього інвентарю. Вірогідно, похованого було викладено голововою на захід випростано на спині (рис. 3).

У північно-західному кутку ями розміщувався розвал ліпного ліскованого черпака (рис. 3: 1), поряд біля стінки — скучення залягаючих *in situ* в широтному напрямку уламків залізних ножа (рис. 3: 2) і шила (рис. 3: 3). На кістках ніг виявлена залізна ворвірка (рис. 3: 4). Під північною стінкою простежувалися рештки зотлілих фрагментів кістяних обкладок або колодочки від ручки ножа довжиною до 10 см, які, на жаль, у цілому вигляді не збереглися (рис. 3: ^).

Знахідки. Кераміка. 1. *Черпак* ліпний мілкий, з широко відкритою чашечкою, незначно профільованими легким вигином назовні вінцями, з нерівномірно сплощеним дном із ямкою посередині, що має петельчасту вертикальну ручку з відростком, розширеним у вигляді пташиного хвоста. Поверхня має лискування чорно-коричневого кольору, неорнаментована, з одного із боків на чащечці наявна прокреслена неширова лінія випадкового походження. Перетин ручок овальний, відростка — сплощено-видовжений.

Висота черпака — 15,1 см; нерівномірна висота чашечки — 3,7–4,5 см, її діаметр по вінцю — 11,5 см, діаметр dna — 6,4 см, діаметр ямки в основі денця — 2,5 см; розміри ручки — 4,2 × 14,8 см, перетин ручок — від 1,2 × 1,9 до 0,9 × 2,1 см, висота відростка — 3,5 см, його ширина зверху — 2,5 см, товщина — 1,0 см (рис. 4: 1).

Внутрішній обсяг чащечки (зі слідами смугастого вирівнювання поверхні) й один з боків зовні вкриті нагаром сіро-чорного кольору від тління якоїсь маслянистої густої речовини, вірогідніше за все, безпосередньо у похованні. Не виключено, що черпак виконував роль своєрідної курильниці.

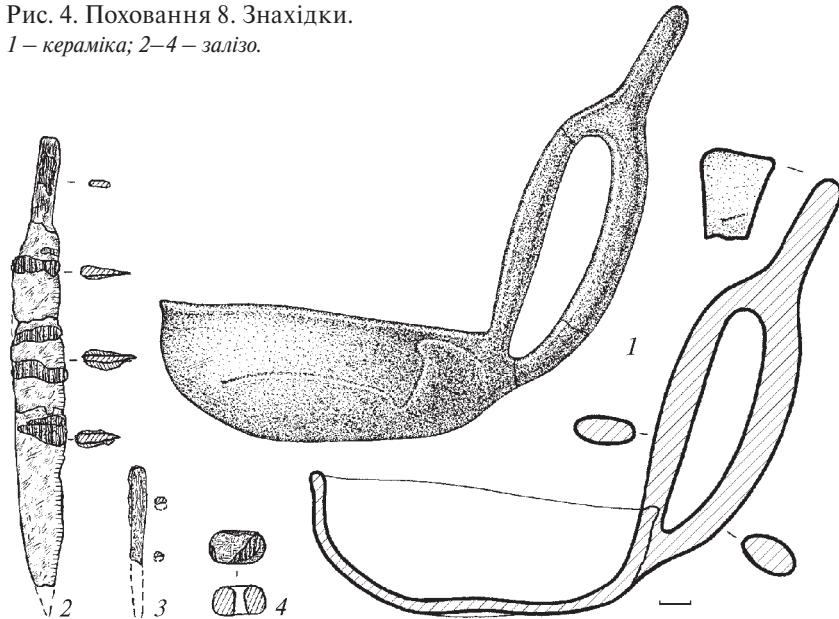
Посудина належить до розповсюджених у басейні Ворскли типів столового посуду VII – VI ст. до н. е., з паралелями з-поміж знахідок на Мачухському курганному могильнику [Ковпаненко 1967, с. 119, рис. 39: 10; 58: 26].

2. *Ніж* залізний черешковий з горбатою потовщеною спинкою, лезом трикутного перетину, з двома уступами в основі, групи I, типу 4, за Б. А. Шрамком [Шрамко 1983, с. 53, 79, табл. 5: I: 4] (рис. 4: 2). Вірогідно, мав кістяне руків'я з пропилом, сліди якого збереглися на дні поховання. На короткому черешку відзначенні відбитки кістки і сліди шкіри.

Уламки ножа у похованні містилися в оточенні товстого шару зотлілої шкіри, можливо, з рештками частини ременя. На металі збереглися

Рис. 4. Поховання 8. Знахідки.

1 – кераміка; 2–4 – залізо.

відбитки тонко вичиненої шкіри піхов, сліди текстилю. Поперек довшої вісі знаряддя – зверху до середини – лезо на піхвах оповивали чотири непросторі ремінці (завширшки 3–7 мм і товщиною 2–4 мм), прикрашені наколами шильцем. Рештки цих ремінців накипіли на металі.

Ніж зберігся в уламках, фактично, без втрат, крім розкришеного під час очищення кінця леза, що дозволяє встановити його розміри. Довжина ножа – 16,0 см; довжина леза – 12,8 см, ширина леза – 1,5–1,6 см, його товщина (по спинці) – 0,2–0,3 см; довжина черешка – 3,2 см, його ширина – 0,6 см, товщина – 0,25 см (рис. 4: 2).

3. Уламок залізного *шила* скруглено-підпрямокутного перетину (рис. 4: 3). Загострена частина не збереглася. На стрижні відзначені сліди дерева і відбитки шкіри ременю.

Довжина фрагмента – 3,1 см, його перетин – 0,3 × 0,3 см.

4. *Ворворка* залізна проста, біконічної форми, типу VI.1.3, за О. Д. Могиловим [Могилов 2008, с. 360, рис. 140], досить масивна, на відміну від значно менших зразків з поховань у курганах з Руської Тростянки, Горок і Стоянового Середньодонської групи пізньоскіфських пам'яток V–IV ст. до н. е. [Там само, с. 80–81, 369, рис. 149: 33–46]. Проте, знахідка дещо більш давньої ворворки цього типу на Західному Поділлі в кургані № 2 у Пере-

биківцях [Смирнова 1979, рис. 3: 5] дозволила О. Д. Могилову припускати появу вказаного типу виробів ще в келермеський час [Могилов 2008, с. 81], що знаходить підтвердження і в полтавських матеріалах. На ворворці наявні відбитки шкіряного ременю, в отворі — рештки шкіряного ремінця.

Висота — 1,1 см, діаметри: сплошених основ — 1,2 і 1,4 см, корпуса — 1,8 см, отвору — 0,3—0,4 см (рис. 4: 3).

Таким чином, на сьогодні дослідники вже можуть оперувати в реконструктивних та атрибутаційних побудовах рештками восьми грунтових поховань ранньоскіфського часу різного стану збереженості, котрі датуються у цілому кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е. і виявлені на ділянці по вул. Стрітенській у Полтаві.

Зважаючи на умови місцевознаходження й нерівномірну кучність розташування захоронень цього ґрунтового могильника ранньоскіфського часу, пошкодженого міським будівництвом XVIII—XX ст., його можна вважати саме некрополем, а не групою захоронень на території Полтавського поселення [Гречко 2014, с. 81—83], віддаленого за кілька сот метрів на північ.

Отже, роботами 2016 р. помітно доповнена інформація щодо складу та особливостей комплексів ґрунтового могильника ранньоскіфського часу в Полтаві.

Література

- Гречко Д. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени / Денис Гречко // Revista Archeologică. — 2014. — Serie nouă. — Vol. X. — Nr. 1—2. — P. 79—101.
- Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. О. І. Тереножкін]. — К.: Наукова думка, 1967. — 188 с.
- Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилов; НАНУ, Ін-т археол.; [наук. ред. С. А. Скорий]. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.
- Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебывковцы — новый могильник скифской археологии на Среднем Днестре / Г. И. Смирнова // Тр. ГЭ. — Л. : Аврора, 1979. — Т. XX. — С. 36—67.
- Супруненко О. Б. Грунтовий могильник Полтавського поселення ранньоскіфської доби / О. Б. Супруненко // СЛП — 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — С. 94—111.
- Супруненко О. Б. Грунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі / О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [гол. ред. С. А. Скорий]. — К., 2016а. — С. 257—269. — (Сер.: Археологія і давня історія України. — Вип. 2 (19)).
- Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы: учебн. пособие / Б. А. Шрамко; ХГУ. — Харьков, 1983. — 135 с.

Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, А. В. Гейко
(м. Полтава, смт Опішня)

КЕРАМІКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ З ПОСЕЛЕНЬ НАВКОЛО с. КЛЮСІВКА У НИЖНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

Про матеріали з надзаплавних поселень і місцезнаходжень лівого берега Ворскли в околицях смт Нові Санжари на Полтавщині.

Ключові слова: скіфський час, Нижнє Поворскля, Балівка, Клюсівка, Рукасі, кераміка, пряслиця.

Різночасові поселення скіфського часу в Нижньому Поворсклі, зокрема, у лівобережній заплаві р. Ворскла та її притоки р. Ращна (навколо с. Клюсівка Новосанжарського району Полтавської обл.) (рис. 1: 7) на сьогодні відомі дослідникам. Так, поселення в ур. Татарський бугор виявлене студентами Донецького державного університету ще 1982 р., під час роботи експедиції університету на чолі з В. П. Андрієнком з вивчення поселення Пожарна Балка II. Також ця та сусідні пам'ятки обстежувалися розвідками О. Б. Супруненка 1984 р., В. О. Мокляка 1989 р., О. М. Ткаченка 1991 р. Вони неодноразово оглядалася полтавськими археологами у 1990-х рр. [1, с. 6–8]. Колекції знахідок із цих розвідок зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею [Інв. №№ ПКМ 68812–68862, А 9920–9970, 9919, 11735–11759], а матеріали обстежень частково введені до наукового обігу.

У 2006 р. Спільною археологічною експедицією Інституту керамології – Відділення Інституту народознавства НАН України, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського і Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка проведені невеликі розкопки на поселеннях ур. Татарський бугор та Дащків бугор, а також здійснені розвідки з шурфуванням на інших місцезнаходженнях у ворсклянській заплаві [4]. У 2009 р. роботи продовжені на поселенні Клюсівка, де в ур. Татарський бугор розкопана ще одна ділянка край схилу [5]. Знахідки зберігаються в фондах Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні. Введенню до наукового обігу отриманих матеріалів (а саме, глиняних виробів скіфського часу) і присвячена ця розвідка.

Клюсівка, ур. Татарський бугор. Поселення епохи неоліту – скіфського часу розташоване в ур. Татарський Бугор, на захід від кутка Живилівка с. Клюсівка (рис. 1: 7).

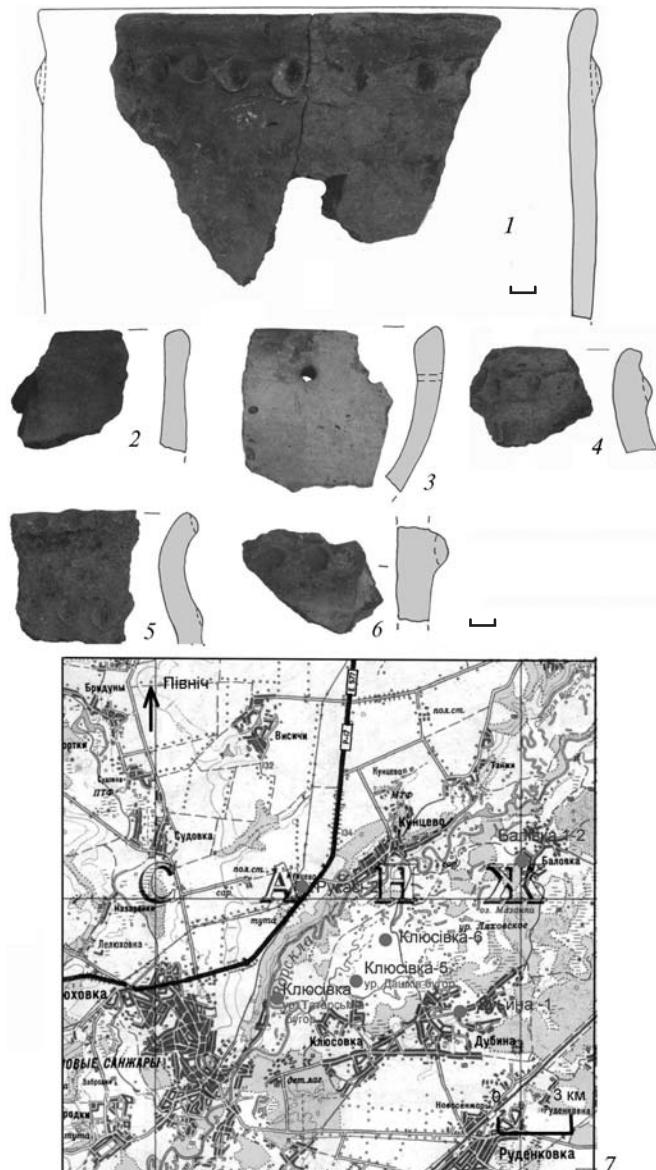

Рис. 1. Клюсівка-5, ур. Дашків бугор. Глиняний ліпленій посуд скіфського часу (1–6) і схема розташування пам'яток в околицях села (7).

Знаходиться на підвищенні – відрізаній частині першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскли. З південного боку розмивається старицею річки. Частково задерноване, вкрите заростями терну і глоду, східний схил підвищення розорюється. Висота над рівнем заплави близько 3 м. Розміри – 70 × 50 м. Розкопками встановлена наявність двох зон на пам'ятці – основної і периферійної. Основна зона обіймала центральний майданчик підвищення та прилягала до його південного схилу, характеризувалася насиченим західками культурним шаром, потужністю до 0,9 м. Периферійна зона охоплювала пологі ділянки, схили (крім південного), відзначалася наявністю незначного культурного шару (до 0,3 м), з мінімальною кількістю західок, який можна розглядати як змиви і наносі під час підвищення рівня води, та відсутністю об'єктів.

Культурний шар по всій площині розкопу не стратифікований. На рівні передматерика і материка (жовтого мулистого суглинку) виявлені об'єкти: 6 ям (дві ями для вогнища, дві зернові, стовпова й господарська циліндричної форми) та житло епохи неоліту. Атрибутація і датування західок засвідчили наявність на поселенні тимчасових стоянок та сезонних поселень різних історичних епох – доби неоліту: дніпро-донецької культури, ямково-гребінцевої кераміки; енеолітичного часу (тип Засуха і Бузьки). Ранній бронзовий вік представлений західками ямної культурно-історичної спільноти різних хронологічних етапів, зокрема, раннього (репінська культура), середнього (синхронного шару Михайлівки III), пізнього та катакомбної культурно-історичної спільноти [4]. Крім того, зафіксована наявність слідів поселень бабинської культури, пізнього і фінального періодів епохи бронзи, доби раннього заліза (рис. 1). Про останні детальніше у цій публікації.

Усі фрагменти посуду скіфського часу умовно розподілені на групи, об'єднані спільними характеристиками. Найбільше виявлено фрагментів горщикоподібних посудин. Перший їх тип об'єднує 21 фрагмент вінець з помірно відігнутими назовні вінцями. Орнаментовані вони по краю пальцевими зашипами чи вдавленнями; під краєм вінець наявний ряд насkrізних проколів (рис. 2: 1, 4) або насkrізні проколи та наліпний пружок, розчленований пальцевими зашипами і вдавленнями. У формувальній масі помітні домішки піску, шамоту і жорстви.

До другого типу зараховано лише три уламки вінець горщикоподібних посудин зі значно відігнутими назовні вінцями (рис. 2: 3, 5). По їх краю нанесені пальцеві вдавлення; у місці переходу до плічок міститься ряд вдавлень пустотілим предметом (соломинка, кісточка). По краю вінець нанесені пальцеві вдавлення; у місці переходу від вінець до плічок міститься ряд пальцевих вдавлень. У масі – домішки крупнозернистого піску, шамоту і жорстви.

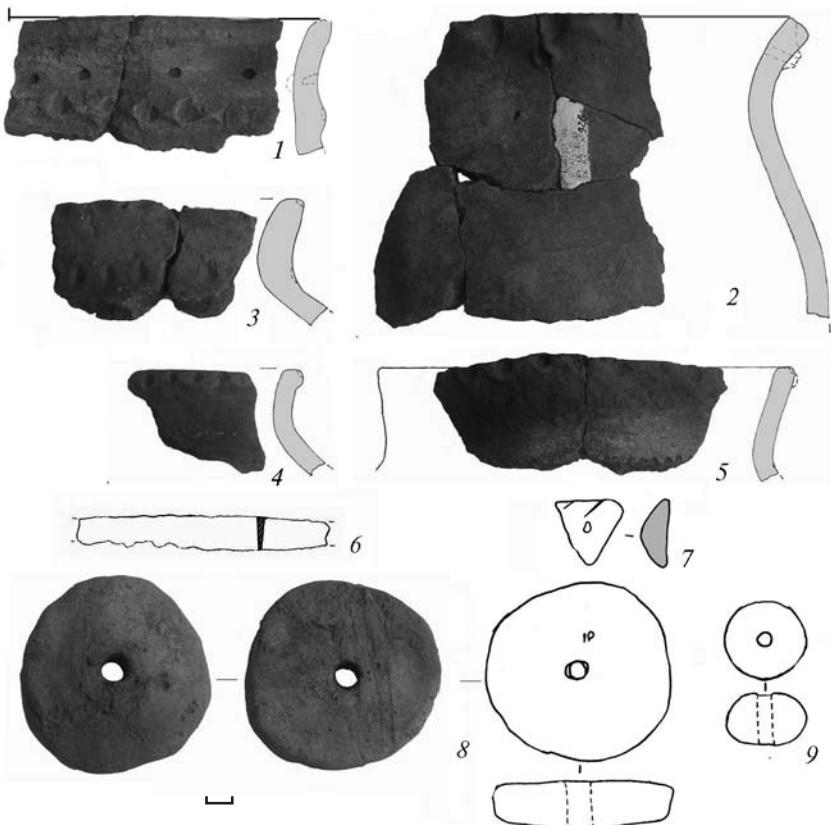

Рис. 2. Клиосівка, ур. Татарський бугор. Знахідки.
1–5, 7–9 – глина, ліплення, 6 – залізо, ковка.

Крім горщикоподібних, на поселенні трапилися два фрагменти вінець банкікоподібних посудин і зразки античного імпорту – уламки стінок античних амфор.

Серед індивідуальних знахідок наявні три предмети. Це – кругле пряслице, що у поперечному перетині має дископодібну форму (тип 5.1, за А. Л. Щербанем [9, с. 174]). На зовнішній поверхні є відбитки зернівок і пагонів рослин. Діаметр $5,9 \times 5,7$ см, діаметр отвору 0,7 см, висота 1,5 см (рис. 2: 8).

Пряслице сфероподібної форми, зі зрізаними вершинами, циліндричним отвором (тип 3, підтип 3.5, за А.Л. Щербанем [9, с. 174]). Діаметр 2,7 см, діаметр основи 1,7 см, діаметр отвору 0,5 см, висота 1,8 см. (рис. 2: 9).

Металеві вироби представлені єдиним предметом скіфського часу – фрагментом залізного ножа з прямою спинкою. Розміри його – 9,5 × 1,3 см. Уламок корозований, черешок відламаний (рис. 2: 6).

З 916 дрібних фрагментів кераміки з розкопу, ще 69, які можуть бути датовані часом раннього залізного віку, не взяті до колекції. Планіграфічно їх скупчення у суміжних квадратах не простежувалося. Стратиграфічно вони траплялися переважно на глибині 0,2–0,4 м, разом із керамікою інших історичних епох. Тобто, окрім культурний шар скіфського часу не фіксувався.

Клюсівка-5, ур. Даշків бугор. Поселення, відоме за розвідками В. О. Мокляка (1989 р.), О. М. Ткаченка (1995 р.). Зібрани ними матеріали двічі публікувалися [6; 8]. Поселення розміщене на правому березі р. Ращни (притоки р. Ворскли), що має висоту 3,6–3,5 м над рівнем заплави. Витягнуте вздовж берега і займає смугу завширшки 20–70 м, довжиною 250 м, активно розорюється.

Шурфуванням встановлена наявність культурних нашарувань потужністю 0,4–0,5 м. Останні складаються з сірого чорноземного супіску, не стратифіковані. У шарі траплялися знахідки – переважно фрагменти ліплених посуду доби неоліту ямково-гребінцевої кераміки, ямної, бабинської культур та скіфського часу.

У шурфі 2 виявлені: фрагмент верху посудини, прикрашеної під вінцями розчленованим пальцевими вдавленнями пружком та відтисками прямокутного штампу (рис. 1: 4); уламки посудин з вінцями із розчленованим пальцевими вдавленнями пружком (рис. 1: 1), належні до скіфського часу.

Доволі представницькими знахідки ліплених посуду скіфського часу були у розкопі 1, зокрема: фрагмент вінець посудини, вкритої проколами під краєм; аналогічно прикрашений уламок вінець миски (рис. 1: 3); фрагмент вінець посудини з пальцевими зашіпами по краю та плічках (рис. 1: 5). Ще один уламок походив з ями 1 – стінка посудини з наліпними пружками, розчленованими пальцевими зашіпами (рис. 1: 6).

Поселення скіфського часу тут було, вірогідно, тимчасовим. Кераміка траплялася в поодиноких уламках, зокрема, з 309 дрібних фрагментів з шурфів і розкопу, чітко діагностованими можуть бути лише 9.

Рукаси-2. Поселення виявлене на південь від південного кутка с. Кунцеве, на правому березі р. Ворскли (повідомлення про місцезнаходження Д. І. Левченка). Знаходиться під насадженнями кленового лісового масиву. Довжина вздовж берега – 220 м. Ширину, а тому і площу пам'ятки,

встановити не вдалося. Розмивається річкою, частково зруйноване. В осипах берега зібрани підйомні матеріали, серед яких переважають знахідки скіфського часу. Зустрічаються уламки кераміки епохи бронзи. Останні концентруються у північно-східній частині поселення. За 70 м від південного краю, у зсуві берега досліджена яма, що була на третину зруйнована [4]. Впушена з рівня передматерика, з глибини 1,3 м від сучасної поверхні, заглиблена у материк на 0,63 м. Дно залягало на глибині 2,4 м від рівня сучасної поверхні. Мала округлу у плані форму, плаке дно, вертикальні стінки. Діаметр збереженої частини – 1,8 × 2,2 м.

Заповнення ями складалося з чорнозему сірого кольору, з попелом і вуглинами. Поблизу стінок було затічним, а на дні прослідкований затічний прошарок. За призначенням яма використовувалася як зернова, але з часом перетворилася на сміттєзвалище. Датується скіфським часом.

Таблиця.

Невзвяті матеріали з ями 1 п. Рукасі-2

Металевий шлак	Обмазка	Кістки	Кераміка	Пічина	Конкреції
1	81	241 щелепи: коза-вівця – 2 свінья – 2 корова – 1	79	1	7

Серед знахідок найбільша кількість належить фрагментам ліпленого посуду. Це – уламок стінки посудини, прикрашеної дрібними округлими наколами; фрагмент вінець миски з внутрішнім бортіком і лискованою поверхнею (рис. 3: 11), уламки вінець посудин з пальцювими защипами по краю та наскрізними проколами під ним (рис. 3: 3, 4, 6), фрагменти вінець, орнаментовані наліпними пружками, що розчленовані пальцювими защипами і наскрізними проколами (рис. 3: 2, 5, 9) та наскрізними проколами під краєм, що утворюють зовнішні перлини (рис. 3: 1, 8), уламок вінець цідилки з наскрізними проколами по всій поверхні, нанесеними із зовнішнього боку (рис. 3: 12), фрагменти денець горщиків (рис. 3: 13). У колекції також 14 уламків приденних частин і денець горщиків, 23 стінки посудин, фрагмент верху кубка-? та стінки амфори.

У заповненні ями виявлена частина пряслиця зрізаної конусоподібної у поздовжньому перетині форми, прикрашеного на верхній основі косими насічками. Його діаметр – 2,5 см, висота – 1,2 см. Також знайдені фрагменти кам'яних знарядь. Вироби з кістки представлени уламком, вірогідно, проколки та шліфованим зубом тварини з гострою кореневою частиною.

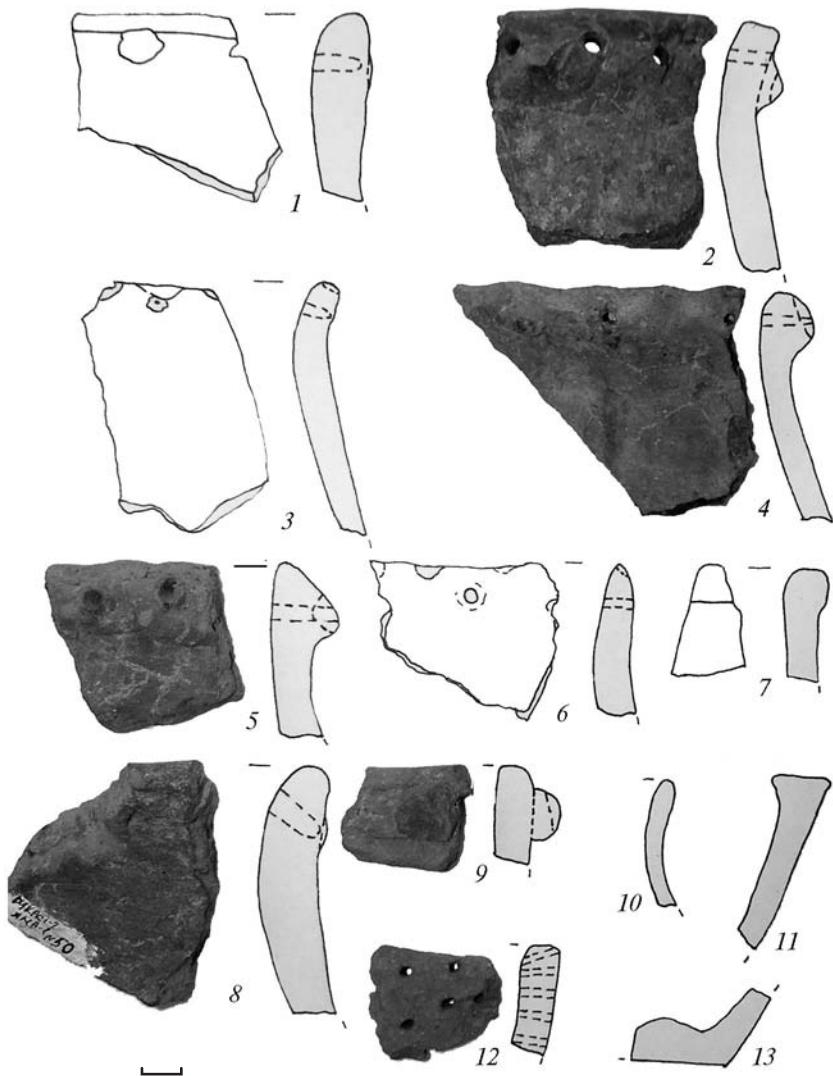

Рис. 3. Рукас-2, яма 1. Фрагменти ліпленого посуду скіфського часу.

Балівка-1. Поселення епохи бронзи і скіфського часу розташоване на східній околиці села, на другій надзаплавній терасі р. Ворскли висотою близько 4–5 м. Через поселення пролягає дорога сс. Балівка – Кунцеве. Ділянка з боку заплави руйнується піщаним кар’єром. Також на поселенні розміщене старе кладовище. У кар’єрі закладена зачистка, довжиною 3 м, в якій встановлена потужність нашарувань 0,5 м. Тут і на поверхні виявлені дрібні фрагменти ліплених посуду, в т. ч. скіфського часу, стінка античної амфори та уламок кам’яного знаряддя зі слідами шліфування.

Балівка-2. Поселення епохи неоліту, пізньої бронзи і раннього заліза розташоване за 2 км на схід від села, на дюнному підвищенні, що руйнується вибиранням піску. Через дюну прокладена ґрунтова дорога. Підвищення заввишки 2,0–2,5 м витягнуте по лінії південний-схід – північний-захід. На північно-східній частині дюни переважають матеріали епохи бронзи, на південно-західній – неоліту ямково-гребінцевої кераміки. В двох зачистках у кар’єрі встановлена потужність культурного шару – 0,5 м. Приблизна площа поселення – 3 га (150 × 200 м).

З-поміж матеріалів скіфського часу вирізняються: фрагменти вінець ліпленої посудини, прикрашеної по краю пальцями вдавленнями і наскрізними проколами, та уламок верху ліпленої миски, частина стінки античної амфори.

Таким чином, розвідкові роботи та невеликі розкопки 2006 і 2009 рр. засвідчують наявність тимчасових поселень скіфського часу в Нижньому Поворсклі, зокрема, у лівобережній заплаві р. Ворскли та її притоки р. Ращни. Виявлені тут керамічні комплекси типові для пам’яток ворсклинської групи населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя кінця VI – початку V і IV ст. до н. е., у т. ч. для Східного Більського городища. Знахідки підтверджують думку, що у середньоскіфський час долина Ворскли, її перша надзаплавна тераса і дюнні підвищення починають активно освоюватися. Зважаючи на малочисельність вивчених пам’яток у цьому мікрорегіоні, введені до наукового обігу матеріали заслуговують на увагу дослідників.

Джерела та література

1. **Бовкун И. В., Мокляк В. А.** Археологические разведки на территории Новосанжарского района // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 39–41.
2. **Коваленко О. В., Луговий Р. С.** Археологічні дослідження в Чутівському та Новосанжарському районах Полтавської області // АДУ. – 2008. – К.: ІА НАНУ, 2009. – С. 124–126.
3. **Коваленко О. В., Луговий Р. С.** Дослідження у Новосанжарському районі Полтавської області у 2006 р. // АлЛУ. – Полтава, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 22–25.

4. **Коваленко О. В., Луговий Р. С.** Звіт про археологічні розкопки та розвідки поблизу с. Клюсівка Новосанжарського району Полтавської області у 2006 р. // НА НМЗУГ. – Ф. е. 1–7. – Спр. 107. – 268 арк., іл.
5. **Луговий Р. С., Коваленко О. В.** Звіт про археологічні розкопки поблизу с. Клюсівка Новосанжарського району Полтавської області у 2008 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008.
6. **Мокляк В. А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 109–115.
7. **Супруненко А. Б.** Работы в бассейне р. Ворсклы // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 417.
8. **Ткаченко О. М.** Нові пам'ятки в околицях сіл Клюсівка та Кунцеве Новосанжарського району // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава, 1991. – С. 79–83.
9. **Щербаний А. Л.** Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами). – К.: Молодь, 2007. – 238 с.

ДРЕВНЕРУССКИЙ ГОРОД ХОТМЫСЛЬ В ВЕРХОВЬЯХ ВОРСКЛЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XII – СЕРЕДИНА XIII ВВ.)

О многолетних исследованиях Хотмыжского городища на Верхней Ворскле.

Ключевые слова: древнерусское время, Хотмыжское городище, Хотмысль, Ворсекла, Белгородская область, стратиграфия, укрепления, находки.

В XII–XIII вв. территория Верхнего Поворслья входила в сферу интересов Черниговского и Переяславского княжеств, однако тянула, по-видимому, в большей степени к Курскому уделу Черниговской земли [Зайцев 1975, с. 80, 95–96, рис. 2; Кучера 1975, с. 123–125; Коринный 1992, с. 54, 56, 72]. Для указанного времени основным археологическим объектом в регионе является Хотмыжское городище, расположенное у южной окраины одноименного села в Борисовском районе Белгородской области. Памятник содержит отложения культуры многоваликовой керамики (средний бронзовый век), роменской культуры, малоизвестного науке древнерусского города Хотмысля и позднесредневекового русского «жилого города» и крепости Хотмыжск – центра одного из 14 участков юго-западного фланга Белгородской черты [Загоровский 1969, с. 173–174].

В XX в. поселение обследовалось И. И. Ляпушкиным [1961, с. 312], А. Ф. Евминовой, А. В. Кашкиным, А. А. Узяновым. Стационарные исследования городища осуществила в 1983 и 1990–1992 гг. Объединенная Славяно-Русская археологическая экспедиция Белгородского педагогического института и Харьковского института культуры под руководством автора.

Хотмыжское городище находится на высоком (60–70 м) мысу правого коренного берега р. Ворсклы (рис. 1). Планировочную структуру памятника образуют остатки древнерусского времени. Детинец занимает треугольную стрелку размерами приблизительно 50 × 70 м (около 0,2 га), отрезанную от низкого мысового всхолмления рвом глубиной до 12 м. Второй ров глубиной 6 м отделял детинец от площадки окольного города размерами приблизительно 100 × 200 м (около 2,0 га). Согласно «Росписи Хотмыжскому городищу» 1639 г., окольный город был защищен с наполь-

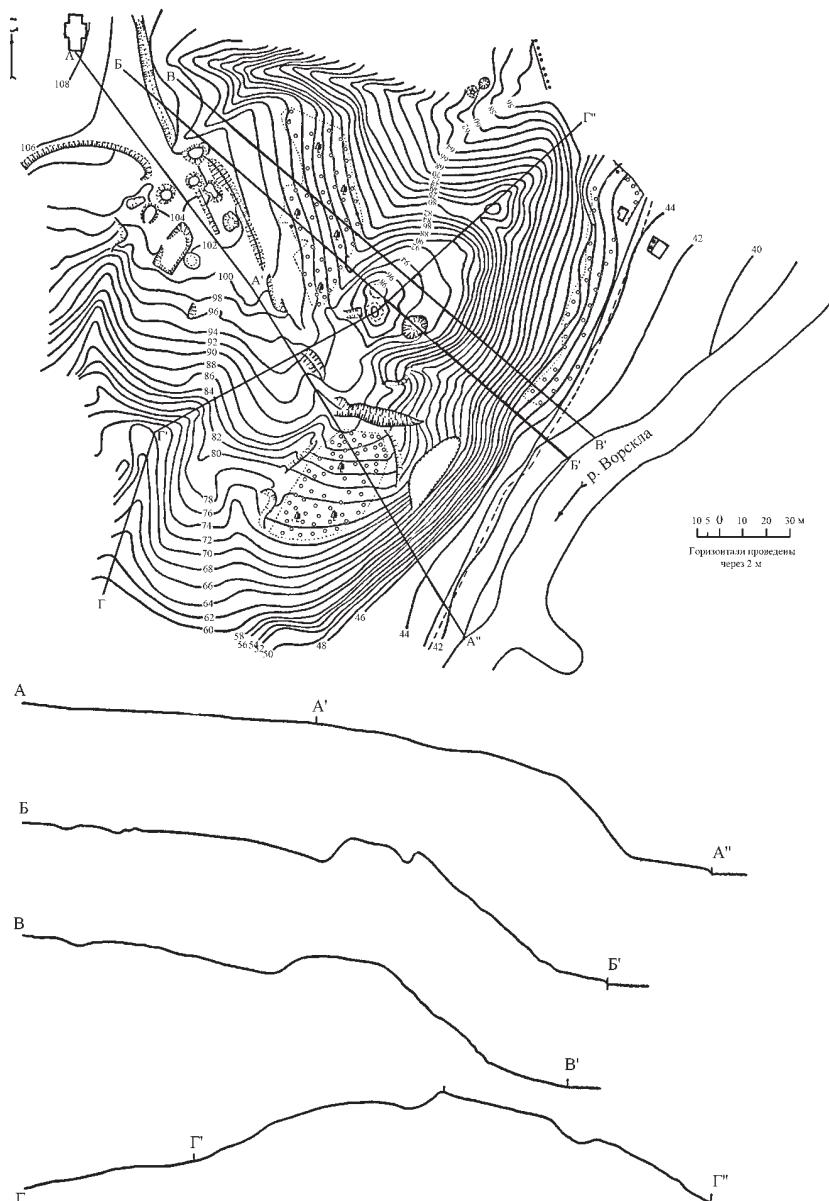

Рис. 1. Хотмыжское городище. План. Инструментальная съемка 1983 г.

ной стороны рвом длиной 25 сажен¹, на сегодня полностью засыпанным чистой глиной. В середине XVII в. по периметру детинца и окольного города еще возвышались земляные валы древнерусской поры. «Строельная книга» города Хотмыжска (1640 г.) сообщает, что его оборонительные конструкции в виде стоячего острога были поставлены «...воблом тыном по старой осыпи...» [Багалей 1890, с. 28]. Сильно оплывший вал высотой до 2,5 м с воротным проемом в центре сохранился лишь с напольной стороны детинца. Вал окольного города почти полностью разрушен. Посад простирался вдоль края плато более чем на 1 версту в длину и на полверсты в ширину².

Раскопками изучены оборонительная линия мыса со стороны склонов и основная часть площадки детинца (877 м^2)³, ограниченная напольным валом и снивелированными остатками боковых укреплений (рис. 2). Мощность отложений колебалась от 0,2 м у напольного вала до 2,6 м у северо-западного и северо-восточного краев стрелки, где материк значительно понижался. В восточных и юго-восточных квадратах отмечено существенное поднятие материка и соответственно уменьшение мощности слоя до 0,6–1,0 м.

На окольном городе вскрыто 216 м^2 сильно перемешанного культурного слоя мощностью 0,6–1,5 м.

Напластования детинца отличались сложной стратиграфией, в связи с чем на сниженных участках северо-западного края и оконечности стрелки разрезы фиксировались через 2–3 м, а на возвышенной площади с восточной и юго-западной сторон через 4–5 м. Снято 326 м профилей. Разрезы обрабатывались по методике В. А. Башилова и А. В. Кузы [1977], что позволяло устанавливать связь слоев с конкретными строительными комплексами.

Древнейшие славянские отложения на городище относятся к IX в. Развитие северянского поселка продолжалось весь X в. Позднейший роменский слой формировался в последней четверти X – начале XI вв. [Дьяченко 2008, с. 84].

В древнерусское время с северо-западной стороны детинца производится досыпка роменского вала песком и глиной (рис. 3). В процессе строительства имел место небольшой перерыв, связанный, возможно, с сезонным характером работ. Свидетельством перерыва являются углистая прослойка в начале крыши пласта желтой глины, а также поверхностный прокал этой глины. После возобновления досыпки между желтой и крас-

¹ РГАДА. – Ф. 210. – Столбцы Белгородского стола. – № 113. – Л. 27.

² РГАДА. – Ф. 210. – Столбцы Белгородского стола. – № 113. – Л. 28.

³ Неисследованная в раскопе площадь детинца под напольным валом изучена геофизическими методами. См.: [Дьяченко, Погорелов 2010].

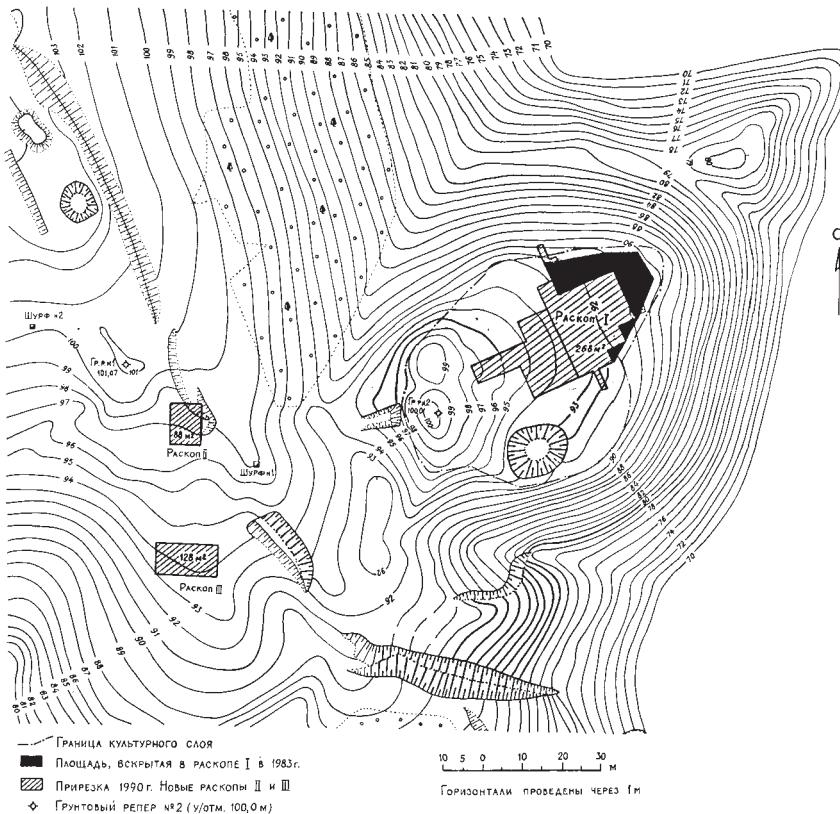

Рис. 2. Хотмыжское городище. Расположение раскопов I – III и шурфов №№ 1 и 2.

ной глинами образовалась трещина, указывающая на неодновременное отложение этих напластований.

На гребне новой насыпи стояла, безусловно, какая-то деревянная конструкция (по-видимому, бревенчатая стена), однако реальные остатки ее в раскопе отсутствовали. Для закрепления данного сооружения в гребне вала была сделана специальная выемка шириной в верхней части около 1,2 м, глубиной 0,2–0,3 м (рис. 3, метры АБ–АВ). Гребень и (или) тыльный склон вала были укреплены каменной вымосткой. Следы гибели древнерусской оборонительной линии (пожарище на гребне вала) не

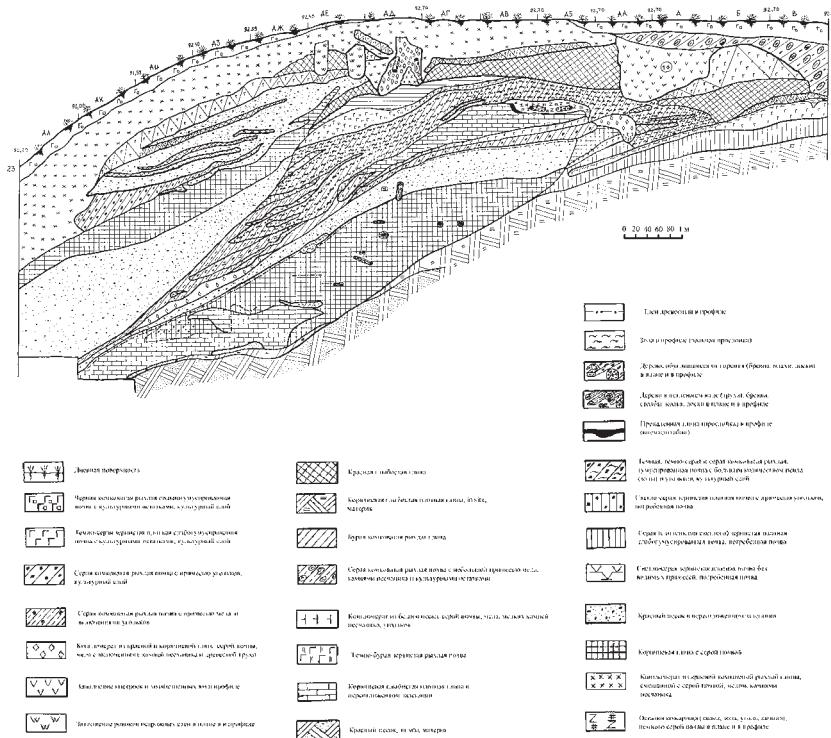

Рис. 3. Хотмыжское городище. Детинец. Раскоп I.
Профиль юго-западной стенки квадратов 23/АЛ–В

сохранились. Вероятно, они были уничтожены в XIV–XVI вв.¹ или позднее, в середине XVII в. в ходе неоднократных перестроек острожных стен позднесредневекового Хотмыжска.

С юго-восточной стороны площадки (от реки) оборонительные сооружения XII – XIII вв. не выявлены (рис. 4).

Детинец застраивался наземными срубными жилищами, контуры которых не прослеживались. Не сохранились и печи. Судя по наличию в слоях и ямах небольшого количества кусков обмазки характерного про-

¹ Факт существования поселения в указанное время подтверждается письменными и археологическими источниками. См.: [Дьяченко 1999, с. 67–68].

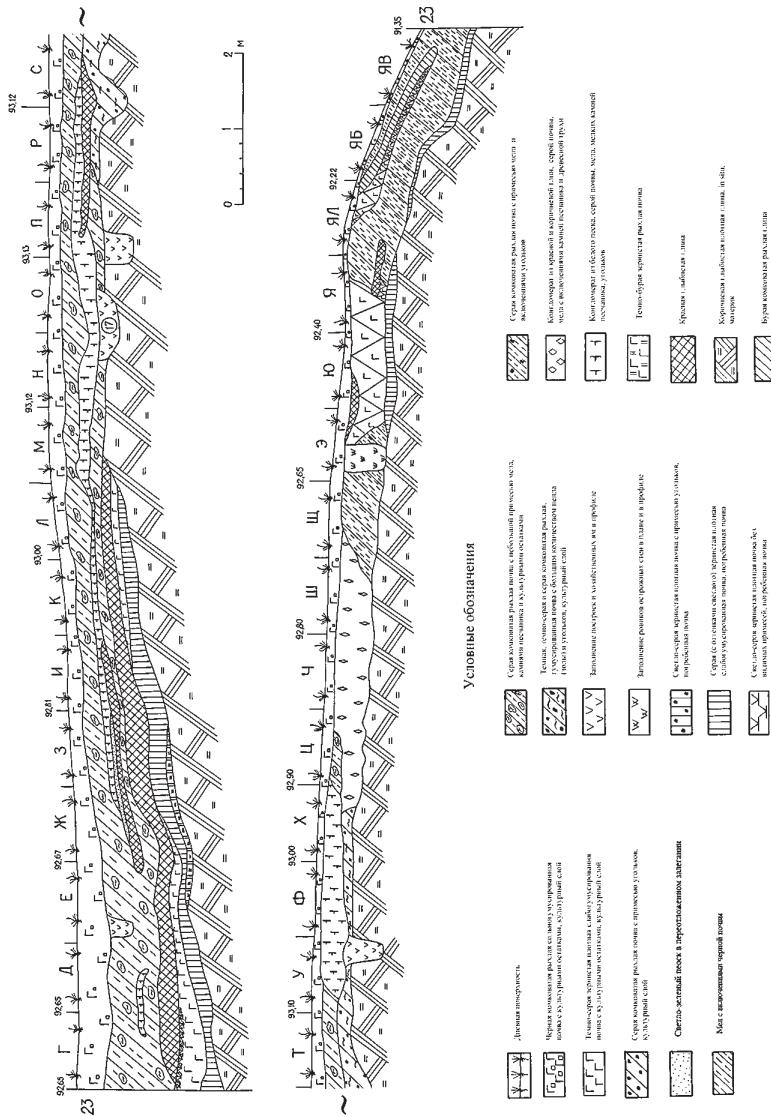

Рис. 4. Хогмыжское городище. Детинец. Раскоп I. План профиля юго-западной стены квадратов 23/Г-IV.

филя, стены срубов по стыкам смежных бревен промазывались глиной. Вскрыто 16 ям.

Благодаря выравниванию поверхности детинца в начале древнерусского периода, древнерусские слои стратиграфически четко отделялись от нижележащих роменских. Нижний слой древнерусской культуры (ДРК–1) мощностью 0,2–0,6 м состоял из сильно смешанной слабогумусированной почвы со значительной примесью камней. Стратиграфическое положение этого слоя определялось залеганием его, как правило, между роменскими (или построменскими нивелировочными) отложениями и основным древнерусским слоем (ДРК–2). На время существования слоя ДРК–1 указывает деталь поясного набора – фрагмент бронзового литого ажурного ременного разделителя, относящегося по новгородской хронологической шкале к 60–70-м гг. XII в. [Седова 1981, с. 150–152].

Верхний слой ДРК–2 мощностью 0,4–1,0 м формировался на основе серой почвы, смешанной с глиной-белоглазкой и обломочным мелом. Гумус, пепел и зола, как компоненты почвы, отсутствовали. Из слоя ДРК–2 происходит значительная группа датирующих вещей: фрагмент замка типа «А» IX – середины XIII вв.; пружина от нутряного комбинированного замка X – середины XIV вв.; рамка от пряжки XII – XIV вв.; фрагмент пластинчатого широкосрединного перстня с незамкнутыми концами X – XIII вв.; рамка бронзовой лировидной пряжки первой четверти XI – конца XII вв., а также ряд наконечников стрел.

Хронологический анализ датирующих материалов не позволяет провести временную грань между слоями ДРК–1 и ДРК–2. Скорее всего, ее и не существовало, так как стратиграфической информации, которая говорила бы о прекращении, а затем возобновлении жизни на детинце в древнерусское время раскопками не выявлено. Выделенные слои могли образоваться в процессе внутренних перепланировок площадки, перестройки оборонительных сооружений или каких-то других изменений, прямо не связанных с перерывом в истории детинца.

В 1983 г. жители Хотмыжска передали экспедиции железное прорезное навершие боевого знамени (двузубец с выносным значком), найденное на территории посада (рис. 5). Анализ на серу, выполненный в том же году Л. А. Солнцевым (Харьковский автодорожный институт), показал, что предмет изготовлен из кричного железа с большим количеством шлаков. В 1992 г. мы повторили исследование серного отпечатка (по Бауману) в металлографической лаборатории ПО «Белгородский завод энергетического машиностроения». Заключение лаборатории: степень расположения и ликвации сернистых включений в металле изделия ниже первого балла по шкале серных отпечатков, разработанной для оценки качества металла по количеству сернистых включений в металле поковок ПО «Но-

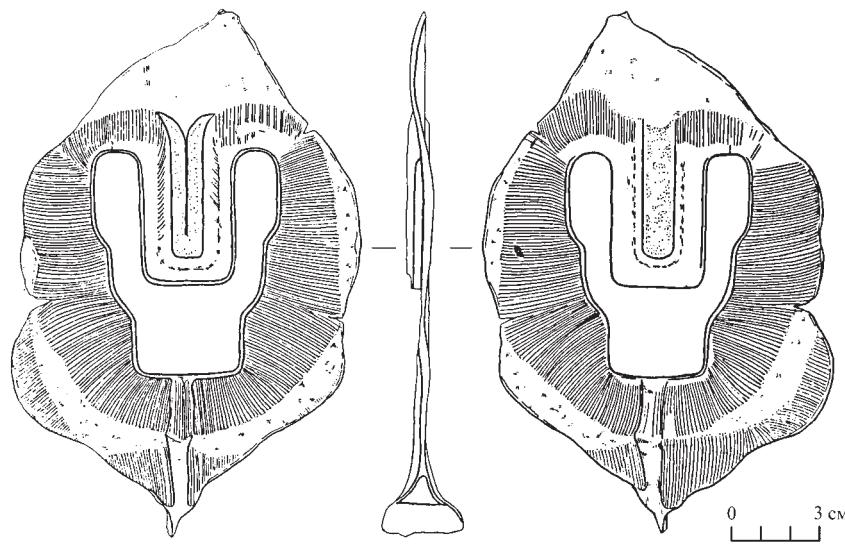

Рис. 5. Хотмыжское городище. Посад. Железное прорезное навершие боевого знамени.

вокраматорский машиностроительный завод». Аналогичный результат получен и при использовании для оценки серных отпечатков листов из углеродистой и легированной стали по шкале, разработанной ПО «Ижорский завод»¹. Таким образом, навершие изготовлено из кричного железа и может считаться подлинной древней вещью.

В Киевской Руси князья-военачальники иногда имели жезлы с навершиями в виде родового знака Рюриковичей. На стягах (знаменах) нередко крепились навершия, имевшие чрезвычайно важное символическое значение. В качестве последнего также нередко выступали родовые тамги Рюриковичей [Рабинович 1947, с. 77].

Домонгольские напластования детинца и окольного города были заполнены в основном фрагментами гончарной посуды, изготовленной из красножгущихся глин с примесью песка и мелкой дресвы. Белоглиняные черепки встречены как исключение. Обжиг сосудов сквозной, однако излом нередко имеет серый цвет – результат недостаточной температуры в обжигательной камере горна. Подавляющая масса материала принадле-

¹ Гос. архив Белгородской обл. – Ф. Р-1689. – Оп. 1. – Д. 13.

жит кухонным горшкам. По форме верхней части среди них выделяются 4 типа. Тип 1 – яйцевидные горшки с резко выраженными высокими плечиками и конусовидным туловом; тип 2 – округлобокие приземистые соуды; тип 3 – горшки вытянутых пропорций со слабо выпуклым плечом; тип 4 – горшкообразные сосуды с широко открытым устьем, без шейки, с коротким венчиком. В количественном отношении доминирует первый тип; второй тип встречается редко. Прочие типы, а также крышки, представлены единичными образцами. Кроме горшков, встречены обломки одной кружки, нескольких полусферических мисок и глубоких мисок-плошек. Посуда украшена линейно-волнистым орнаментом. Техника изготовления и даже формовочная масса не выделяются особой тщательностью и качеством, по сравнению с горшками.

Керамика отличается весьма бедной орнаментацией. Орнамент обычно занимает венчик и верхнюю треть горшка. Украшалась малая часть сосудов. Венчики изнутри иногда имеют косую насечку, а плечо бывает декорировано ломаной, волнистой или прямой линией в один или несколько рядов. После линейного и волнистого орнаментов значительно реже встречается семечковидный. Штампы (отиски зубчатого колесика, треугольники) зафиксированы в единичных случаях. Коллекция гончарных клейм хотя и малочисленна, но довольно разнообразна по рисункам. Выявлено 15 оттисков, которые распределяются по 7–8 схемам. Внимание привлекают клейма с изображением двузубца, в том числе с отростками. Их рисунок перекликается со схемой прорези на железном навершии боевого знамени, упомянутом выше.

Привозная керамика представлена всего в двух обломках. От киевской корчаги выявлен фрагмент ручки, а от амфоры византийского производства дошла стенка с желобчатой поверхностью.

Зафиксировано 40 вариантов профиля венчиков горшков. Доминирующую хронологическую группу составляют сосуды с венчиками развитых форм, характерных для XII – XIII вв. По основному керамическому материалу дата древнерусских домонгольских отложений Хотмыжского городища может быть ограничена второй половиной XII – серединой XIII вв., что согласуется и с рамками бытования обнаруженных индивидуальных вещей.

К указанному времени следует относить возникновение и расцвет древнерусского города Хотмысля, известного по «Списку русских городов дальних и ближних», составленному в 1375–1381 гг. [Подосинов 1978; Янин 1995, с. 131]¹. В этот период Хотмысль являлся центром феодального

¹ В работе А. В. Подосинова основа карты взята из статьи М. Н. Тихомирова, посвященной изучению «Списка». Город Хотмышль на ней ошибочно показан на левом берегу Ворсклы. См.: [Подосинов 1978, вклейка между с. 40–41].

Рис. 6. Хотмыжское
городище. Детинец.
Раскоп I (подъемный
материал). НЭЦКЭ.
Олений рог.

освоения верховьев Ворсклы, а также весьма мощной крепостью на юго-восточном порубежье Руси. К сожалению, недостаточная изученность окольного города и посада не позволяет охарактеризовать Хотмысьль в качестве местного древнерусского центра ремесла и торговли, то есть показать его облик как средневекового восточнославянского поселения подлинно городского типа. Фрагментарный характер носят и сведения о близлежащей сельской округе. В то же время сложившаяся трехчастная социально-топографическая структура Хотмысля (детинец + окольный город + обширный посад) убедительно свидетельствует, что Хотмыжское городище является остатком действительно крупного древнерусского пограничного города. Историческая традиция, отразившаяся в более поздних письменных источниках, также однозначно свидетельствует о Хотмысле как о **городе**.

В 1239 г. Хотмысьль, как и другие южнорусские города, был разрушен татаро-монголами. С 40-х гг. XIII в. он оказался на пути активных татарских набегов на Русь и, по-видимому, часто подвергался нападениям. В это

время северо-западная часть площадки окольного города, прилегающая к главному въезду с Московской стороны, использовалась под могильник. Захоронения находятся на глубине 0,2–0,4 м и сопровождаются мелким инвентарем (крестики, бусы, проволочные перстни и проч.). Жизнь на посаде была особенно опасной, по причине чего последний, вероятно, не заселялся. Во всяком случае, в подъемном материале, обильно покрывающем территорию посада, керамика XIV – XVI вв. не встречается.

В заключение отметим уникальную находку, обнаруженную жителем с. Хотмыжск А. Г. Шафоростовым в 1989 г. в размытой дождем почве, выброшенной из раскопа № 1 в 1983 г. Это миниатюрная фигурка из оленьего рога, изображающая двух мужчин восточного типа, читающих свиток (рис. 6). Предмет имеет отверстие для продевания шнура, про-сверленное между головами фигурок. По своему назначению это нэцкэ – брелок-противовес, с помощью которого монголы, китайцы, японцы и другие восточные народы носили у пояса мелкие предметы (ключи, кошельки и пр.), так как их костюм не имел карманов. Высота изделия 4 см, ширина 2,8 см. На плоскости основания просматривается врезной иероглиф – подпись мастера или особый значок «какихан», то есть «написанная печать», состоявшая из элементов иероглифов имени мастера и ставившаяся после подписи резчика [Шевченко 1974].

Нэцкэ были изобретены в Китае в XIII в. Наиболее ранние предметы (до начала XVIII в.) известны только по описаниям и живописи. Подлинные вещи в музеиных собраниях датируются временем не ранее середины XVIII в.

Литература

- Багалей Д. И.** Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. – Харьков, 1890. – Т. 2.
- Башилов В. А., Кузя А. В.** Стратиграфические исследования на Большом Горнальском городище // КСИА. – М., 1977. – Вып. 150. – С. 17–23.
- Дьяченко А. Г.** Отчет о полевых исследованиях Хотмыжского археологического комплекса в Борисовском районе Белгородской области по Открытыму листу № 8 от 16.03.90 (заключительный). – Белгород, 1999 // НОА ИА РАН (г. Москва).
- Дьяченко А. Г.** Культурная динамика и хронология роменского поселения на Хотмыжском городище // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южнорусских степей в эпоху раннего средневековья: мат-лы науч. конф. – Воронеж, 2008. – С. 80–85.
- Дьяченко А. Г., Погорелов Ю. С.** Комплексные геофизические исследования детинца Хотмыжского городища IX–XVII вв. // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы: мат-лы межгосударств. науч. конф., приуроченной к 600-летию битвы при Грёновальде. – Брянск, 2010. – С. 400–403.
- Загоровский В. П.** Белгородская черта. – Воронеж, 1969.
- Зайцев А. К.** Черниговское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 57–117.

- Коринный Н. Н.** Переяславская земля (Х – первая половина XIII века). – К.: Наука думка, 1992.
- Кучера М. П.** Переяславское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С.118–142.
- Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – М.; Л., 1961. — № 104.
- Подосинов А. В.** О принципах построения и месте создания «Списка русских городов дальних и ближних» // Восточная Европа в древности и средневековье: сб. науч. ст. – М.: Наука, 1978. – С. 40–48.
- Рабинович М. Г.** Военная сигнализация и связь по данным археологии и этнографии // КСИЭ. – М., 1947. – Вып. III. – С. 74–78.
- Седова М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х–XV вв.). – М.: Наука, 1981.
- Шевченко С. М.** Пособие по переводу японских научно-технических текстов. – М., 1974.
- Янин В. Л.** К вопросу о дате составления обзора «А се имена градом всем русским, далним и ближним» // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992–1993 годы. – М., 1995. – С. 125–134.

ПРО ПОЧАТОК ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКОЇ КЕРАМОКИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано еволюцію наукових поглядів на ліплену кераміку населення скіфського часу на території України в контексті становлення профільних академічних установ першої половини ХХ ст. Визначено основні тенденції та підходи до вивчення цієї категорії матеріалів, за якими формувалися основні проблемні питання археології раннього залізного віку.

Ключові слова: історіографія, археологія, скіфський час, кераміка, хронологія.

Вивчення давньої кераміки нині знаходиться серед ключових напрямків археологічних досліджень і вже має свою історію. Слід відзначити ту тенденцію, що глиняні вироби довгий час розглядалися як невід'ємна складова матеріальної культури давнього суспільства, перетворюючись з часом на окремий предмет дослідження. Інша тенденція прослідковується у тематичних пріоритетах: перевага у дослідженнях кераміки тривалий період надавалася трипільським та античним виробам, що можна пояснити активними розкопками пам'яток вказаных культур ще від кінця XIX ст. Тому вивчення кераміки бронзової доби, раннього залізного віку та середньовіччя почалося з накопичення джерельної бази, що співпало у часі зі стрімкими реорганізаційними процесами в українській науці.

Історичну довідку зі становлення української археології як академічної науки варто розпочинати зі створення Академії наук (1918 р.), при якій було відкрито Комісію по складанню археологічної карти України (1919 р.), яку згодом було реорганізовано в Археологічну комісію, а далі — перетворено в Археологічний комітет при Першому відділі Академії наук [9, с. 12]. З 1924 р. особовий склад і повноваження цієї установи було розширене, що робило її центром пам'яткознавчої діяльності при Всеукраїнській академії наук. Такі зміни стали поштовхом до затвердження проекту статуту нової організації — Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), який остаточно було схвалено на початку 1926 р. [4, с. 20–21]. Системна політична криза, що торкнулася української науки, призвела до припинення його діяльності у 1933 р. Друга половина 1930-х рр. позначилася стрімкими реорганізаційними змінами. У 1934 р. був створений Інститут історії матеріальної культури Академії наук УРСР, який 1938 р. реорганізовано в Інститут археології АН УРСР.

Путівником у з'ясуванні еволюції наукових поглядів на кераміку виступають видання провідних академічних установ України, в яких відображене рівень археологічних знань станом на першу половину ХХ ст. Стосовно ж скіфської кераміки, то початковий етап її дослідження варто обмежити 1920–1940-ми рр., коли сформувалися основні підходи до вивчення старожитностей раннього залізного віку лісостепової зони України.

У період формування ВУАКу розкопки охопили значні території, тому на цей час відбулося відкриття нових археологічних культур та подальше дослідження вже відомих пам'яток. На цей час скіфська кераміка вже була добре відома дослідникам, тому легко виділялася на багатошарових пам'ятках. Яскравим прикладом цього є відкриття в середині 1920-х рр. П. Курінним на Черкащині білогрудівської культури пізньобронзової доби, для якої одразу було визначено «передскітський її характер» [3, с. 77]. Такі висновки були зроблені саме на основі аналізу кераміки, яка, на переважання дослідника, вимагала подальшого дослідження: «...численний керамічний матеріал, що в окремих своїх частинах (чорний поліскований з чеканим, а часом і інкрустованим орнаментом, присутність черпаків, глеків, мисок), вважається і досі характерним для інвентаря т. з. скітської металової культури [курсив мій — В. К.], вимагав доповнюючих дослідів, глибшого студіювання культури для правдивого зазначення ступіння культури та її хронології, хоча б відносно щодо інших культур краю» [3, с. 75].

Прикладом того, як вивчався ліплений посуд раннього залізного віку з конкретних одношарових пам'яток може слугувати робота одного з копіфей української археології означеного періоду. У 1923–1924 рр. під керівництвом М. Рудинського були проведені розкопки могильника скіфського часу біля с. Мачухи на Полтавщині, результати яких частково були опубліковані 1928 р. У цій роботі зустрічаються конкретні напрацювання в галузі дослідження скіфської кераміки, які варто частково навести задля розуміння стану вивченості даної категорії матеріалу на кінець 1920-х рр. [2, с. 130–131]. Так, наприклад, характеризуючи південно-східну частину пам'ятки, автор подає детальний опис глиняного посуду: «... її [могили № 2 – В. К.] інвентар складався з: високої макітроподібної посудини з вигнутим на двір вінцем, прикрашеним крізними дірочками, великої мілкої миски чорного кольору з подвійними протинкоподібними наліпками по крисах, уламків чорної посудки з пиптями по вичеревку...». Очевидно, що в такому аналізі головне місце відведене орнаментації виробів, без врахування їх розмірів, складу формувальної маси, функціонального призначення тощо. Південно-західна частина могильника мала відмінні риси в похованнях: «Для них характеристичні прості глибокі миски світлої глини з виразно визначеним дном, що де-далі, то більше наближаються до форми чавунів. Трапляються похорони, де миски – отієв обов'язкової речі в обстановці мо-

гил першої групи – немає зовсім. В цих могилах цілковито відсутні древні форми корячків та круглодонних келишків. Їх заступає плоскодонний посуд простого виробу» [6, с. 46]. Звідси зрозуміло, що лише на основі керамічного матеріалу вже було можливо визначити розбіжності в поховальних комплексах, що ймовірно пов’язувалося з етнічною строкатістю регіону. Важливим елементом кераміка виступила й у визначенні відносної хронології Мачухського могильника: «Ніби на межі цих двох культурних діб [ймовірно, бронзової та залізної – В. К.] стоїть інвентар могил, де, поряд коряків з світлої глини без орнаменту, що з одного боку нагадують лубенські грушкові коряки, а з другого дають цілком одмінну, місцеву (?) форму – виявлено миски з світлої глини пізншого типу» [5, с. 46].

У роботі М. Рудинського чи не вперше знаходимо також актуальні питання про етнокультурну ситуацію в регіоні. Аналіз типів глиняного посуду став основою для визначення впливів на матеріальну культуру населення скіфського часу Дніпровського Лівобережжя із Заходу: «Це наочно доводить ступневе зменшення і зникнення в напрямі до Сходу західок тих древніх форм посуду [...], що останнім часом вважаються за гальштатські. Одкінувши твердження про «скітський» посуд, ми звикаємо до нового твердження про посуд «гальштатський». На правду києво-полтавська ... кераміка доби панування скито-сарматів є кераміка української лісо-степової залізної культури, що [з] бігом століттів зазнала сильніших чи слабших упливів і гальштатського, і геленського, і латенського, і римського» [6, с. 48]. Ці матеріали дозволили вивести на новий методичний рівень обробку археологічної кераміки, прослідкувавши методом аналогії її походження, що пізніше заклаво основу реконструкції історичного процесу в регіоні.

Середина 1930-х рр., після ліквідації ВУАКу, характеризується бурхливою дестабілізацією в археології. За короткосносної діяльності ПМК АН УРСР спостерігається зміщення акцентів у науковій сфері, що частково пояснюється жорсткими репресіями щодо українських археологів. Щодо скіфської кераміки, то певні зрушення у її вивчення знаходимо вже у післявоєнні роки, за діяльності Інституту археології АН УРСР. На відміну від досліджень попередніх років, на сторінках наукової літератури кінця 1940-х рр. з’являється перша аналітика кераміки скіфського часу. Вона досить побіжно представлена в матеріалах з розкопок Мачуського могильника і посульських городищ [1, с. 144; 7, с. 65, 71]. Але дещо детальніше ліплений посуд раннього залізного віку розглядався в роботі І. Фабрициус, присвяченій результатам розкопок Тясминської експедиції. На матеріалах з Шарпівського городища нею розроблено локальну типологію посуду, а також звернуто увагу на те, що деякий ліплений місцевий посуд імітує форми грецьких виробів, з чого зроблено висновок про кон-

такти між цими етносами [8, с. 96–97]. У дослідженнях старожитностей скіфського часу грецька кераміка традиційно виступала надійним хроно-індикатором, що, наприклад, продемонстровано у статті Є. Покровської, де за античним посудом визначено хронологію поховань Макіївського могильника на Київщині [5, с. 131].

Таким чином, для початкового етапу вивчення скіфської кераміки у часи становлення української академічної науки можна визначити два окремі періоди. Перший припав на 1920-ті рр., коли свою масштабнудіяльність розгорнув ВУАК, в якій пріоритетним була фіксація археологічного матеріалу з метою його збереження. В цей час спостерігається обов'язкове виокремлення скіфської кераміки в багатошарових пам'ятках, адже вона була добре відома дослідникам, маючи колosalний ареал поширення. Характерного рисою цього періоду є переважання примітивного опису виробів, далекого від уніфікованої форми. З іншого боку, саме в цей час постають важливі питання етнічної ситуації в мікрорегіонах та відносна хронологія окремих скіфських пам'яток. Другий період, що охоплює результати досліджень післявоєнних років, характеризується створенням перших типологій скіфського посуду та постановкою питання про етнокультурні зв'язки населення українського Лісостепу раннього залізного віку з грецькими колоніями Північного Причорномор'я. Тому очевидно, що ще з початку минулого століття були закладені підвалини сучасних досліджень ліпленої кераміки скіфського часу, які на сьогодні потребують перегляду та аналітичного доповнення.

Література

1. Іллінська В. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 139–148.
2. Котенко В. Дослідження археологічної кераміки з розкопок на Полтавщині в період становлення вітчизняної науки // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. — Полтава: Дівосвіт, 2015. — Вип. X. — С. 130–139.
3. Курінний П. Дослідження Білогрудівського могильника // КЗ ВУАК за археологічні досліди року 1925. — К., 1926. — С. 74–80.
4. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). — Полтава: Археологія, 1997. — 98 с.
5. Покровська Є. Розкопки коло с. Макіївки // АП УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 130–138.
6. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музея // Збірник, присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т. I.— С. 39–62.
7. Рудинський М. Мачухська експедиція Інституту археології (1946 р.) // АП УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 53–79.
8. Фабриціус І. Тясминська експедиція // АП УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 80–111.
9. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 424 с.

А. В. Гейко, Р. М. Рейда, С. В. Сапегін
(смт Опішня, м. Київ, с. Ковалівка)

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗІНЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (БАСЕЙН р. ГРУНЬ)

Огляд відомих пам'яток черняхівської культури по р. Грунь у басейні Псла.

Ключові слова: черняхівська культура, Грунь, Зіньківський район, поселення, могильники.

Пам'ятки черняхівської культури басейну р. Суха Грунь, яка є лівою притокою р. Грунь (басейн р. Псел), досить непогано вивчені. Особливо роботи пожвавилися в останні десятиріччя, з часу створення «Історико-культурного заповідника «Більськ». Були проведенні суцільні розвідки на території Більського городища та в його окрузі, у результаті чого виявлені археологічні пам'ятки різних епох, у тому числі й сім селищ черняхівської культури, а на деяких із них здійснені археологічні дослідження [8].

У той же час сама р. Грунь вивчена сьогодні все ще недостатньо. Річка Грунь – ріка четвертого порядку – ліва притока р. Ташані, злиттям з якою утворює р. Грунь-Ташань – ліву притоку р. Псел. Довжина Груні складає 59 км, протікає вона в межах Сумської та Полтавської обл. [7, с. 220]. Має високий правий та похилий лівий береги. Басейн знаходиться у межах східної лісостепової ґрунто-кліматичної зони, для якої характерний досить розчленований рельєф, що обумовлює значну водну ерозію [6, с. 40–41].

Розвідки у басейні цієї річки були проведенні на початку 1970-х рр. експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом Є. О. Горюнова, внаслідок чого було виявлено чимало нових пам'яток. Також проведені невеликі розкопки на селищі і двох могильниках черняхівської культури біля с. Дуб'яги Зіньківського району Полтавської обл. [3].

П. Я. Гавриш у 1986 р. виявив два черняхівські поселення в околицях с. Грунь Сумської обл. [1]. Нижче подаємо коротку характеристику відомих на сьогодні пам'яток (рис. 1).

1. *Грунь с.* Груньська сільська рада, Охтирський р-н Сумської обл. Селище-2. На поселенні зустрічаються фрагменти глиняного посуду скіфського часу і черняхівської культури. Точна площа пам'ятки не встановлена [1, арк. 6].

Рис. 1. **Басейн р. Грунь.** Схема розташування пам'яток черняхівської культури.

1 – Грунь, селище-2; 2 – Грунь, селище-3 в ур. Комаршина Гора; 3 – Шенгаріївка; 4 – Дуб'яги; 5-6 – Дуб'яги; могильники 1 та 2; 7 – Ступки, селище в ур. Вершина.

2. **Грунь с.** Селище-3. Ур. Комаршина Гора. Площа близько 2 га (200×100 м). Товщина культурного шару – 0,6–0,7 м. Okрім кераміки, на поверхні селища знайдений залізний ніж [1, арк. 6–7].

3. **Шенгаріївка с.** Першотравнева сільська рада, Зіньківський р-н Полтавської обл. Неподалік села, на лівому березі р. Грунь, знаходиться селище черняхівської культури [4, с. 366]. Потребує додаткових розвідок.

4. **Дуб'яги с.** Проценківська сільська рада, Зіньківський р-н Полтавської обл. Площа поселення – 600×80 м. На ньому виявлені фрагменти гончарної кераміки, уламок світлоглиняної пізньоримської амфори й поодинокі фрагменти ліпних горщиків з домішками у формувальній масі шамоту [5, с. 278–279, рис. 3].

5-6. **Дуб'яги с.** Неподалік цього села виявлені рештки двох могильників, на яких здійснювалися незначні розкопки. На могильнику 1 зафіксовано 2 трупопокладення (одне з них дитяче), розташовані на відстані 5–8 м від одного, на глибині 1 м від сучасної поверхні, зорієнтовані на північ. У похованні дорослого знайдено 7 гончарних посудин (рис. 2; 3): 3 горщики, одноручний глек із чорною ліскованою поверхнею та фасетованім тулубом, миску відкритого типу, біконічний кухоль і світлоглиняну амфору інкерманського типу [5, с. 275–279, рис. 1, 2].

За інформацією Є. О. Горюнова, неподалік від села розташований могильник 2, на якому виявлені залишки зруйнованого оранкою безінвен-

Рис. 2. Дуб'яги. Знахідки з поховання.
1 – глек; 2 – амфора.

тарного трупопокладення, імовірно, у західній орієнтації [3, арк. 3–5]. Потребує повторних обстежень.

7. **Ступки с.** Проценківська сільська рада, Зіньківський р-н Полтавської обл., ур. Вершина. Точна площа селища не визначена. Серед уламків кераміки переважають фрагменти гончарної черняхівської, але зустрічаються й окремі маловиразні від ліплених посудин [3, арк. 8; 10, с. 50].

8. **Ступки с.** На території села знаходиться черняхівський ґрунтовий могильник. Точна кількість розкопаних поховань та їх характеристика невідомі [10, с. 50; 11, с. 67]. Потребує додаткових досліджень.

Опис вказаних археологічних об'єктів повинен увійти до археологічної частини випуску «Зводу пам'яток історії та культури» по Зіньківсько-

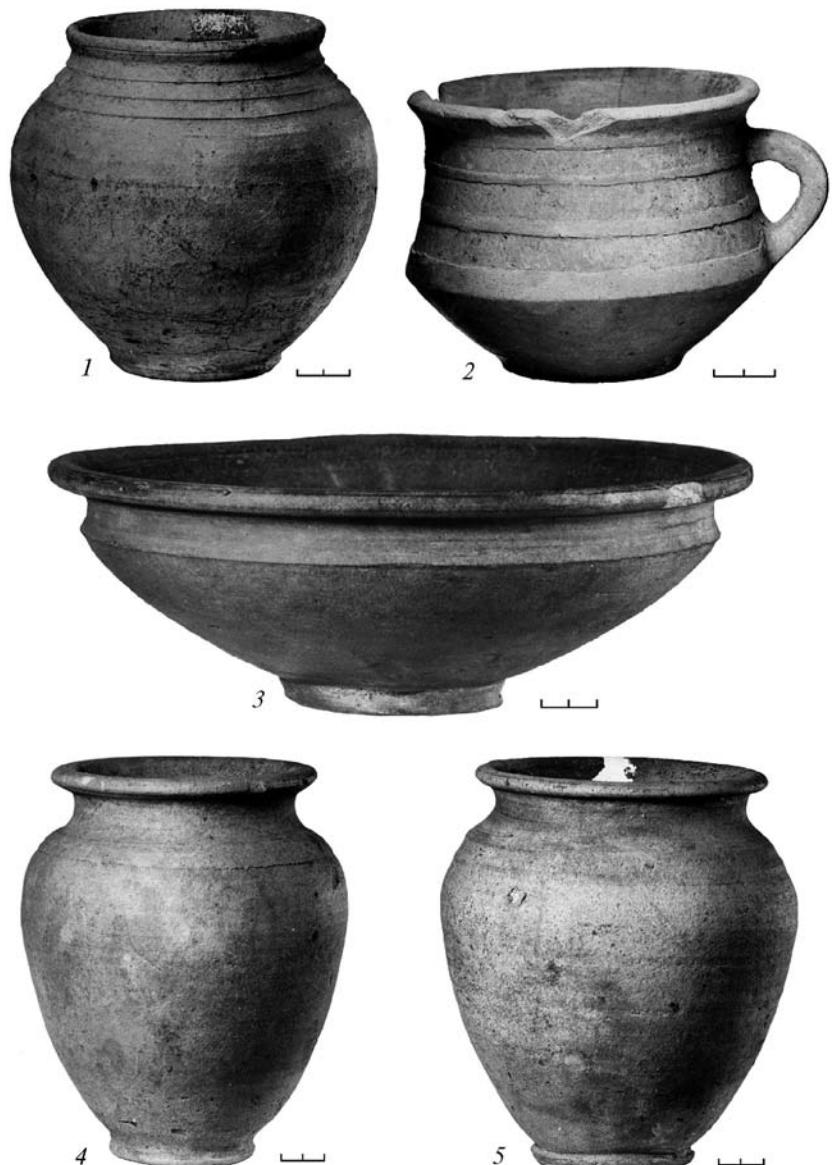

Рис. 3. Дуб'яги. Знахідки з поховання.
1, 4-5 – горщики; 2 – кухоль; 3 – миска.

му району Полтавській області, тому розвідкові роботи з уточнення їх топографії, площі, стану збереженості потребують продовження. Також актуальним є проведення розвідок з метою виявлення нових пам'яток.

Хоча загальну картину розселення черняхівців у III – на початку V ст. на території регіону важко реконструювати, все ж можна зробити деякі попередні висновки. Зараз відомо п'ять поселень і три могильники черняхівської культури, виявлені на берегах р. Грунь. Тут поселення розташовуються «ланцюжком» уздовж берегів невеликої водної артерії. Інтервал між пам'ятками становить 3–4 км, засвідчуєчи те, що цей відтинок басейну р. Грунь був достатньо щільно заселеною територією. Порівнюючи пам'ятки басейнів рр. Сухої Груні, Говтви та виявлені у басейні р. Грунь, можна стверджувати, що система заселення була аналогічною за своїм характером. Фізико-географічні умови розташування поселень на р. Грунь також подібні до тих, що відомі в басейні р. Говтва з її притоками [9]. Селища розміщуються на схилах перших надзаплавних терас або їх мисоподібних виступах, що, очевидно, може опосередковано свідчити про стандартизацію господарської діяльності у населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя, представленого черняхівською археологічною культурою.

Незважаючи на кількість відомих на сьогодні черняхівських поселень і могильників у басейні р. Грунь, можна вважати, що цей мікрорегіон є порівняно слабко вивченим. Варто зазначити, що на території Полтавщини, у басейні р. Псел, значні археологічні розкопки поселень і некрополів черняхівської культури, за винятком Шишацького могильника [2], не проводилися. Виявлення нових побутових та похованьливих пам'яток та їх розгорнути дослідження – це справа майбутнього.

Джерела та література

1. Гавриш П. Я. Отчет об археологических разведках Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1986 году // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 46. – 36 арк.
2. Гейко А. В., Рейда Р. М., Салегін С. В. Науково-рятівні розкопки Шишацького могильника // СЛП – 2016. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 140–149.
3. Горюнов Е. А. Отчёт о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН ССР в 1971 году // НАІА НАНУ. – 1971/57. – Ф. е. – 32 арк.
4. Горюнов Е. А. Разведка на Полтавщине // АО 1971 г. – М.: Наука, 1972. – С. 366.
5. Горюнов Е. А., Усова Г. А. Два новых пам'ятника черняховской культуры в Днепровском Левобережье // СА. – 1974. – № 4. – С. 275–279.
6. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 1993. – 336 с.
7. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К.: Укр. Енциклопедія, 1992. – 1024 с.

8. Рейда Р. М., Гейко А. В. Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі (басейн р. Суха Грунь) // ФБГ – 2012: збереженя, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залишного віку. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 68–69.
9. Рейда Р. М., Гейко А. В., Луговий Р. С. Пам'ятки черняхівської культури басейну р. Говти (Полтавська область) // Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки, 17-19 сентября 2012 г.) // Ostrogothica. – Харьков: С.А.М., 2013. – Serie (Hefte). – Вып. 2. – С. 125–135.
10. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с.
11. Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. – М.: Наука, 1983. – Вып. Д 1-22. – 152 с.

ДЕТАЛІ ЖІНОЧОГО ГОЛОВНОГО УБОРУ В МАТЕРІАЛАХ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Публікація деталей жіночого головного убору з пластинчатих бляшок. Вироби виявлені в ході розкопок ділянки поселення Глинського археологічного комплексу в ур. Леваднюкова гора. Деталі убору датуються другою половиною XIII – XIV ст. і знаходять аналогії у комплексах з території Литви.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, Глинський археологічний комплекс, литовсько-руська доба, прикраси, головний убір.

Археологічні дослідження останніх років, що проводилися на території Глинського археологічного комплексу в ур. Леваднюкова гора, значно розширили джерельну базу для вивчення матеріальної культури населення середньої течії Ворскли за доби Середньовіччя. Отримані дані стосовно палеоекології, господарства, промислів, ремесел і побуту мешканців цього населеного пункту від часу літописних сіверян і до литовсько-руської епохи [2; 3; 4]. Також на цій частині поселення зафіксовані матеріали, що засвідчують зв'язки (торгові, обмінні) з іншими територіями Русі, Прибалтики та Причорномор'я.

Окремий інтерес з числа виявлених матеріалів становлять знахідки, що мають не місцеве походження, і за своєю хронологією тяжіють до післямонгольського часу. Мова йде про деталі оздоби жіночого головного убору типу вінця. Всього на ділянках розкопів 2011, 2013–2014 рр. (площа близько 50 м²) трапилося чотири однотипні вироби, що виготовлені з мідного сплаву.

Перший з них походить із заповнення об'єкту 1/2011. Це – бляшка квадратної форми, розмірами 1,5 × 1,5 см, з чотирма отворами для кріплення (рис. 1: 1). Орнаментована по краю горизонтальними рисками, в центрі ромбом, до якого вписано хрест (варіація криноподібного орнаменту).

Три інші вироби виявлені у заповненні житлово-господарського об'єкту. Дві бляшки є майже ідентичними, вони прямокутної форми, розмірами 1,6 × 1,9 та 1,4 × 1,9 см відповідно (рис. 1: 2, 3). Мають чотири отвори для кріплення по кутах. Прикрашені рослинно-геометричним орнаментом: у центрі вміщено ромб, у який вписане невелике коло; композицію оконтурює рамка з невеликих вертикальних рисок. Останньою з числа подібних виробів є бляшка, розміром 1,2 × 1,3 см, зображення на якій не піддають-

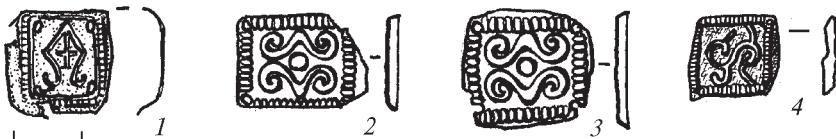

Рис. 1. Глинський археологічний комплекс, ур. Леваднюкова гора.
Деталі жіночих головних уборів. *Мідний сплав, тиснення.*
Фонди ПКМ ім. Василя Кричевського.

ся чіткій ідентифікації, можливо, це стилізоване зображення фантастичного хижака (рис. 1: 4). Її краї, як і в попередніх випадках, орнаментовані рамкою з невеликих вертикальних рисок.

Описані деталі пластинчатих вінців виявлені в культурних нашаруваннях, що, відповідно до керамічного комплексу, датуються післямонгольським часом, а саме — другою половиною XIII – XIV ст. Аналогії цим прикрасам з південно-східних територій Русі поки що невідомі. На сьогодні виділяється кілька регіонів побутування таких бляшок у XII–XIV ст. Це — землі північного і південного заходу Русі, Карпато-Дністровський регіон та Литва. Аналізуючи матеріали з означених територій, Світлана Рябцева приходить до висновку, що концентрація таких жіночих головних уборів спостерігається на територіях — у верхів'ях Дніпра та Неману [5, с. 244].

Однак, найбільш близькими до глинських знахідок, стилістично і хронологічно, є тиснені бляшки від вінців, що походять з території Литви. Такі вироби представлені у матеріалах могильника Крівейкішкіс, що розташований поблизу однієї з литовських середньовічних «столиць» Кернави [6, с. 31–33]. Одностайністю поглядів щодо датування цього некрополю, наразі немає. За однією версією, він датується XIII–XIV ст. [8, р. 383], а за іншою — XIV–XV ст. [7, р. 49–50]. Важливим є те, що десята частина досліджених поховань на цьому могильнику у своєму інвентарі мала вінці, зібрани з нашивних тиснених платівок. В одному наборі вони розташовувалися в один ряд, зрідка — в два або більше [6, с. 83].

Бляшки, подібні до виробів №№ 2 та 3, виявлені у похованнях №№ 175, 177 [8, р. 387], схожі до виробу № 4 — походять з поховання № 89 [8, р. 386]. Стосовно ж бляшки № 1, то прямих аналогій їй немає, однак поширеність на могильнику Крівейкішкіс орнаментів, на яких зображено дерево чи крин, дозволяє припускати стилістичний зв'язок глинського екземпляра з литовськими. Прикметною рисою таких головних уборів було використання в одному наборі пластин, відтиснутих в одній матриці з однаковим орнаментом. Таку їх особливість засвідчують знайдені *in situ* набори на могильнику поблизу Кернави, а, отже, і виявлені при розкопках на Глин-

ському археологічному комплексі бляшки, що, швидше за все, могли належати трьом різним головним вінцям. Віковий діапазон власниць таких уборів досить широкий. Відповідно до матеріалів Литви, вік похованих коливався від 10 до 29 років, для інших територій вони зустрічалися і в похованнях жінок похилого віку [5, с. 241]. Визначення віку власниць глинських уборів дещо ускладнене. Як зазначалося вище, вони походять із заповнення об'єктів і культурного шару. Кількість та статево-віковий склад виявлених людських решток на цій ділянці поселення вказує на переважання тут дітей і жінок похилого віку. Характер розташування цих решток, а також наявність у деяких індивідів травм, дозволяє з певною обережністю припускати, що ми маємо справу з жертвами військового конфлікту. Про це опосередковано свідчить відсутність «молодих» чоловіків і жінок. Перші могли бути вбиті у сутичці поза межами поселення, а другі забрані у полон. Поки такі висновки є суттєвими, однак схожі ситуації відомі в археологічних матеріалах, прикладом чого є Пастирське городище [1, с. 89].

Отже, знахідки з цієї ділянки Глинського археологічного комплексу доповнюють джерельну базу стосовно матеріальної культури поселенської структури Поворська у післямонгольський час. Виявлені деталі головних уборів засвідчують можливі напрямки торгових, обмінних або міграційних зв'язків на південно-східних рубежах Литвосько-руської держави, перерваних поразкою Вітовта на Ворсклі 1399 року.

Література

1. Приходнюк О. М. Пастирське городище. – К.; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.
2. Пуголовок Ю. А. Исследования комплекса памятников у с. Глинское Полтавской области в контексте популяризации археологического наследия // Актуальная археология 2. Археология в современном мире: в контакте и в конфликте. – СПб., 2014. – С. 51–56.
3. Пуголовок Ю. О., Горбаненко С. А., Сергєєва М. С., Яніш Є. Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу у XIII–XIV ст. // Археологія. – 2015. – № 4. – С. 109–128.
4. Пуголовок Ю. О., Володарець-Урбанович Я. В., Горбаненко С. А., Сергєєва М. С., Яніш Є. Ю. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році // АДБГ – 2014. – К.; Котельва, 2015. – С. 107–128.
5. Рябцева С. С. О древнерусских венцах из пластинчатых бляшек в контексте формирования ювелирных уборов XII–XIV веков // Ювелирное искусство и материальная культура : сб. науч. ст. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. – С. 236–245.
6. Kernave – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorow Państwowego Muzeum Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernawie, Litwa. – Warzawa, 2002. – 216 s.
7. Svetikas E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a.: archeologinai radiniai su krikščioniškais simboliais. – Vilnius: Diemedžio leidykla, 2009. – T. 1. – 659 p.
8. Velius G. XIII–XIV a. kernaves kapinyno apgalviai // Lietuvos archeologija. – 2001. – 21. – P. 383–398.

ПАРОДОНТОПАТИЯ У НАСЕЛЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ И ДРУГИХ ЭПОХ НА ТЕРРИТОРИИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

С применением собственной методики исследования антропологических материалов проведен сравнительный анализ пародонтопатий у населения разных исторических эпох в Левобережной Лесостепи, в частности, скифского времени.

Ключевые слова: ранний железный век, антропологические материалы, пародонтопатия, Днепровское Левобережье.

Введение. В палеопатологии заболевания тканей пародонта (пародонтопатии), в среде древнего и древнейшего населения, остаются одними из наиболее неизученных отклонений от нормы развития. Это связано и с отсутствием научноведческой базы в данном направлении науки (редкостью сотрудничества археологов и врачей), и с особенностями одонтологического исследования остатков твердых тканей.

На сегодня пародонтопатии остаются одними из самых распространенных в стоматологической практике патологий. Они достаточно исследованы у современного населения, но, несмотря на достигнутые успехи в области их этиологии, диагностики, лечения, стремительно прогрессируют (*Поворознюк 2004*).

По данным ВОЗ (Всемирная организация здравоохранения), практически 100% населения после 40 лет имеет пародонтит и пародонтоз. Данные отечественных авторов свидетельствуют о наличии этого заболевания у 4% детей, а в отдельных странах – у 50% детского населения (*Гавриленко 2015, с. 61–64; Малко, Безвушко 2015, с. 54–58; Мачоган 2015, с. 32–35; Профилактика 2001*).

Актуальным является проанализировать ход развития заболеваний тканей пародонта, определить возможные причины их возникновения – от момента появления у представителей населения древнейших исторических эпох. Такое исследование должно помочь наметить новые и более эффективные пути профилактики и лечения патологии, проследить связи и контакты древних групп населения.

Цель. Изучить эволюцию возникновения заболеваний тканей пародонта путем исследования и сравнения анатомических костных препаратов и одонтологических коллекций представителей населения медного, бронзового, раннего железного веков и эпохи средневековья.

Материалы и методы. Материалами послужили скелеты 499 индивидов, с сохраненной частью зубочелюстной области (обнаруженные и собранные в ходе археологических раскопок курганов 1998–2012 гг. экспедициями Центра охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации), проживавших в IV тыс. до н. э. – третьей четверти II тыс. н. э. на территории Полтавской и сопредельных с ней областей (*Кулатова, Супруненко 2014, с. 68–88; Супруненко 2007; Супруненко, Шерстюк 2011*).

Скелетированных останков представителей эпохи энеолита (IV – нач. III тыс. до н. э.) в анализе было – 17 (8 детей, 3 женщины, 6 мужчин), этно-культурных сообществ бронзового века (III–II тыс. до н. э.) – 102 индивида (30 детей, 20 женщин, 52 мужчины), населения скифского, сарматского и позднеримского времени (I тыс. до н. э. – первая четв. I тыс. н. э.) – 223 скелета (40 детей, 79 женщин, 104 мужчины), средневековой и позднесредневековой эпох (I тыс. н. э. – третья четв. II тыс. н. э.) – 57 (39 детей, 39 женщин, 79 мужчин).

При анализе патологии использовали собственную методику исследования костных останков древних людей (при определении отклонений в пародонте учитывали наличие уменьшения высоты альвеолярного отростка по отношению к длине корня зубов).

Результаты исследования. Интересным обстоятельством считаем отсутствие следов и признаков патологии тканей пародонта в зубах и челюстях скелетов детского населения всех изученных эпох.

Не установлены признаки пародонтопатий и в одонтологических коллекциях взрослых представителей населения эпох меди и бронзы (табл.).

Только со скифского времени отмечены следы заболеваний в мужской серии скелетов. Во всех случаях, это мужчины, достигшие возрастного интервала в 60 лет. Следует отметить, что маркеры патологии у пораженных индивидов располагались только локально. В одном случае – на верхней челюсти во фронтальном участке (в области зубов 13–23; номера зубов подаются по классификации, принятой ВОЗ), в двух – на нижней челюсти в боковом сегменте слева (в области 44–46 и 46–47) (*Каськова, Артемьев, Бережная, Амосова 2014, с. 35–40*).

Причины патологии в данном случае, кроются, по-видимому, в почтенном возрасте исследуемых индивидов.

Уже в развитом средневековье среди пораженных появились женщины. Однако, эти случаи отмечены для людей в пожилом возрасте, с локальными проявлениями патологии (в одном случае – на верхней челюсти слева, в области 13–11 зубов, во втором – на нижней челюсти слева, в области 44–45 зубов). Для эпохи позднего украинского средневековья среди пораженных было 11 мужчин. Три индивида перешли возрастной интервал жизни в 40 лет (два случая – очаг на нижней челюсти в боковых участках, с захватом всех боковых зубов, один – на верхней челюсти спра-

ва, в области 24-26 зубов), но большинство (8 случаев) – 60 лет и старше. При этом не отмечено ни одного случая генерализованных проявлений.

Для населения Полтавы XVII – начала XVIII вв. имели место пять случаев проявлений патологии тканей пародонта на верхней челюсти. Один очаг располагался во фронтальном сегменте (в области 11-21 зубов), четыре – в боковых, из которых два – двухсторонние (область зубов 14-13, 24-28 и 15-14, 27-28 соответственно) и два – односторонние (область 18 и 27-28 зубов). Также наблюдались три случая проявлений на нижней челюсти, где все локализовались во фронтальном участке (область 33-32, 33-41, 32-43).

Причинами в данном случае, кроме возрастного порога появления заболевания, могут быть и редукционные процессы зубочелюстной области, которые в эту эпоху оказалась более выражены, чем ранее (*Каськова, Артемьев 2011, с. 156-157*).

Анализ результатов. Обследование 499 скелетов показало, что состояние тканей пародонта в различные исторические эпохи было не одинаковым. От эпохи к эпохе наблюдается рост показателей заболеваемости. Если в медном и бронзовом веках следов патологии тканей пародонта не обнаружено, а в период раннего железного века, начиная со скифского времени, такие поражения были единичны, то в эпоху развитого средневековья наблюдается увеличение числа случаев патологии. Казацкое время характеризуется максимально высокими показателями патологии (*Артем'ев, Коваленко 1999, с. 54-55; Артемьев 2001, с. 115-116*).

Интересно, что отклонения в состоянии тканей пародонта у взрослого населения Бельского городища и его округи в средне- и позднескифское время отмечены только в челюстях мужчин. Подобных изменений у детей не выявлено ни разу, как и на всех предшествующих этапах истории региона в пределах исторической Полтавщины. В раннем железном веке рост пародонтопатий у мужчин составил – $3,0 \pm 1,7\%$, а у всего населения – $1,5 \pm 0,9\%$. В средневековые и на его позднем этапе имели место наиболее высокие показатели патологии у населения – $10,5 \pm 2,8\%$, где поражения встречались как у женщин – $5,0 \pm 3,5\%$, так и у мужчин – $14,0 \pm 3,9\%$ (*Каськова, Артемьев, Бережная, Амосова 2014, с. 35-40*).

Выводы. На исследуемой территории признаки патологии тканей пародонта обнаруживаются только со второй четверти I тыс. до н. э. в виде крайне редкой и локализованной патологии у населения, достигшего возраста около 60 лет. В средневековую и позднесредневековую эпохи характеристика этой патологии не меняется, но проявления заболеваний заметно прогрессирует в количественном отношении.

Причины этого явления, как и факта редукции зубочелюстной системы, в свою очередь, связаны с алиментарным фактором, который, по-видимому, главным образом влиял и на другие этиологические особенности возникновения отклонений от нормы развития.

Таблица

Количество случаев пародонтопатий, следы которых обнаружены на скелетах взрослого населения исследованных эпох

Эпоха	Количество женских скелетов (всего)	Женские скелеты, имеющие пародонтопатии абс.	Женские скелеты, имеющие пародонтопатии % абс.	Количество мужских скелетов (всего)	Мужские скелеты, имеющие пародонтопатии абс.	Мужские скелеты, имеющие пародонтопатии % абс.	Всего скелетов n=9 n=72 n=183 n=118	С проявлениями пародонтопатий абс. %
Энеолит	N=3	0	0	n=6	0	0	n=9	0
Бронзовый век	N=20	0	0	n=52	0	0	n=72	0
Ранний железный век	N=79	0	0	n=104	3	3,0±1,7	n=183	3
Средневековье и позднее средневековье	N=39	2	5,0±3,5	n=79	11	14,0±3,9	n=118	13
P ₁₋₂ ; P ₂₋₃ [*]	>0,05; >0,05			>0,05; >0,05			>0,05; >0,05;	
P ₃₋₄ ; P ₁₋₃ [*]	>0,05; >0,05			<0,05; >0,05;			<0,01; >0,05;	
P ₄₋₄ ; P ₂₋₄	>0,05; >0,05			<0,01; <0,01			<0,01; <0,01	

Примечание. Р – вероятность отличия показателя.

Перспективы дальнейшего исследования. Изучение патологии тканей пародонта по костным тканям, принадлежащих нашим предкам, поможет, на наш взгляд, не только расширить источниковедческую базу, но и получить новые методы исследования, подтвердить или опровергнуть контакты людей в разные исторические эпохи, покажет изменения и ход распространения пародонтопатий, а также будет способствовать нахождению путей их преодоления и лечения.

Литература

- Артем'єв А. В.** Матеріали з некрополю на околиці форштадту полкової Полтави (з аналізом стоматологічних захворювань населення козацької доби) / А. В. Артем'єв, О. В. Коваленко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 54–55.
- Артемьев А. В.** К вопросу о физическом состоянии летописных северян Поворслья / А. В. Артемьев // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы междунар. науч. конф., 16–18 мая 2001 г. – Харьков, 2001. – С. 115–116.
- Гавриленко М. А.** Особливості стану тканин пародонта в дітей-інвалідів із хворобами центральної нервової системи / М. А. Гавриленко // Україн. стоматол. альманах. – Полтава: ВДНЗУ «УМСА», 2015. – № 1. – С. 61–64.
- Каськова Л. Ф.** Кариес зубов у населения Украины эпох меди – позднего средневековья / Л. Ф. Каськова, А. В. Артемьев // Актуальні питання та проблеми розвитку стоматології на сучасному етапі: зб. наук. пр. – Полтава: ТОВ «ACMI», 2011. – С. 156–157.
- Каськова Л. Ф.** Особенности стоматологического статуса населения территории Украины в разные исторические эпохи / Л. Ф. Каськова, А. В. Артемьев, Е. Э. Бережная, Л. И. Амосова // Georgian Medical News. – Тбилиси; New York, 2014. – № 12 (237). – С. 35–40.
- Кулатова І. М.** Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та дослідження пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // ФБГ – 2014: до 70-річчя відділу археології раннього залізного ввіku Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. наук. праць та мат-лів наук. конф. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 68–88.
- Малко Н. В.** Особливості формування патології тканин пародонта в дітей, які проживають на екологічно несприятливій території / Н. В. Малко, Е. В. Безвушко // Україн. стоматол. альманах. – Полтава: ВДНЗУ «УМСА», 2015. – № 3. – С. 54–58.
- Мачоган В. Р.** Клінічна ефективність синбіотіка в комплексному лікуванні хворих на генералізований пародонтит / В. Р. Мачоган // Україн. стоматол. альманах. – Полтава: ВДНЗУ «УМСА», 2015. – № 1. – С. 32–35.
- Поворознюк В. В.** Костная система и заболевания пародонта / Поворознюк В. В., Мазур И. П. – К., 2004. – 447 с.
- Профилактика стоматологических заболеваний: учебн. пособие для студ. стом. факультета, врачей-интернов / В. И. Куцевляк, В. В. Никонов, А. В. Самсонов и др.; [под ред. В. И. Куцевляка]. – Харьков, 2001. – 217 с.
- Супруненко О. Б.** Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / О. Б. Супруненко. – К.; Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 110 с.
- Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Припілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 472, 24 с.

МАЙДАНИ І СЕЛІТРОВАРНІ КОМПЛЕКСИ ЛІВОГО БЕРЕГА СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ ВОРСКЛИ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ, КАРТОГРАФІЧНИМИ І ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Публікація продовжує серію праць про селітроварні комплекси доби українського козацтва. Вводяться до наукового обігу дані про кургани могильники, у складі яких є майдани, розташовані на лівих притоках р. Ворскли – річках Гусинці, Рябині, Охтирці. Пам'ятки ототожнюються з відомими за свідченнями писемних джерел курганими могильниками, де варили селітру евреї Аврам, Якутна, Підкова.

Ключові слова: доба українського козацтва, Ворскла, Рябина, Гусинка, Охтирка, майдани, курганні могильники, плани, картографічні матеріали.

Усю другу чверть XVII ст., аж до передодні Визвольної війни, значна частина лісостепу Дніпровського Лівобережжя, особливо Посулля і прилегла до Більського городища та його округи території, були спірними володіннями між Річчю Посполитою і Московською державою, врешті виявившись поділеними обома сторонами. Пізніше цей кордон розмежував Гетьманщину зі Слобожанщиною. Прикордонна ситуація ранішого часу на території Лівобережжя також відзначалася нестабільністю [Приймак 2013а, с. 47–50]. Одним із факторів, що обумовлювали тривалий період прикордонних конфліктів, було нелегальне селітроваріння підданих Речі Посполитої в межах Московської держави.

На Більському городищі повністю досліджено селітроварний майданчик з виробничими печами, а також два табори «селітряників» — тимчасовий і стаціонарний. На прилеглій до нього території в основному картографовано курганні комплекси із майданами та окремо розташовані майдани [Каравайко 2008; Супруненко 2010]. Досліжені об'єкти характеризуються бідністю і специфічністю інвентаря. Локалізація, інтерпретація селітроварних комплексів, аналіз окремих категорій інвентаря з них є предметом аналізу цієї праці.

Селітроваріння за свідченнями писемних джерел. У московському документі, де описані події квітня 1623 р., названо і доволі точно вказано місця розташування селітроварних комплексів. Путівльські торгові люди Юрій Шулешкін і Григорій Пушкарьов доповідали про нелегальне варіння

селітри у Путивльському уїзді. За Ворсклою на р. Рябинці варив селітру єврей Якутна, на р. Гусинці – єврей Аврам, на р. Охтир – єврей з Білої Церкви Підкова. На Більському городищі за Ворсклою вони варили селітру на 15 майданних «котлах», по 3–4 на майдан [Кулаковський 2006, с. 311, 360].

Як правило, середню селітряну варницю на 2–5 казанів обслуговувало від кількох десятків до майже сотні робітників. Тут будувалися споруди промислового призначення – влаштовані у заглиблених котлованах спеціальні печі для казанів, житлові – напівземлянки і курені. Останні споруджувались переселенцями на місці раніше знищених дворів, а також селітроварами [Там само, с. 318–321], тому можна припустити їх відмінний від звичайних житлових будинків (хат) характер, мабуть, тимчасовий. У писемних джерелах знайшли відображення дані про кількість і категорії працівників (215), їх охорони (стрільців 32) й обслуговуючого персоналу або посадових осіб (15 цілувальників), розмір куренів (46 на 3 саженів) із соляних промислів XVII–XVIII ст. [Пономарев 1983, с. 153].

Житлові споруди кінця XIX – початку ХХ ст., близькі до згаданих у документах козацької доби, зафіковані художником і археологом Н. Х. Онацьким. Картини художника зображені як пам'ятки архітектури та археології, так і етнографії. В даному випадку, привертають увагу будівлі з промовистими назвами «Курінь» (два полотна, які зафіксували різні споруди) і «Зимівник» [Ареф'єва, Юрченко 2008, с. 10–12]. Назви картин є вживаними у писемних джерелах дефініціями і зіставляються з археологічними даними.

Локалізація селітроварних комплексів за даними писемних джерел. Усі перелічені вище річки є лівими притоками Ворскли. Два курганні могильники, що мають у своєму складі майдани, а також окремо розташований майдан біля с. Катеринівка, Яблучне, Майське ототожнюються з відомим за свідченнями писемних джерел місцем розробки на селітру курганів на р. Рябинці, де варив селітру єврей Якутна. Комплекс селітровара з Білої Церкви на р. Охтир Підкови може бути ототожнений з курганним могильником на Кургані бойової слави біля м. Охтирки і групах майданів, розташованих поряд, що утворюють скupчення насипів, картографоване О. В. Коротею та Є. М. Осадчим. Селітроварний комплекс єврея Аврама на р. Гусинці локалізується на групі курганних могильників, що мають майдани у своєму складі біля с. Пологи. Там досліджено і частину селітроварного виробничого майданчика. Розташований на Західному укріпленні Більського городища розкопаний селітроварний комплекс ототожнено з одним зі згаданих у доповіді пущивльських торгівців [Кулаковський 2006, с. 311]. Але слід мати на увазі, що у згаданому документі міститься протиріччя між вказівками на лівий берег Ворскли («за Ворсклою») і розташуванням Більського городища на правому, протилежному березі. Не виключено, проте, що в цьому повідомленні обидві частини

інформації – і про Більське городище, і про лівий берег Ворскли – місця достовірні дані.

Селітроваріння у басейні середньої Ворскли за даними археологічних джерел.

Курганний могильник біля с. Катеринівка Великописарівського р-ну (рис. 1) розташований у південній околиці села, в ур. Хрестова Могила. Займає плато та миси правого берега р. Рябина. Висота над рівнем заплави становить 25–30 м. Виявлений Е. М. Осадчим та О. В. Коротею у 2010 р., ще один насип (№ 13) обстежувався В. В. Приймаком. Складається з 13 курганів та майдану. Розміри насипів вказані у табл. 1.

Таблиця 1.

Курганний могильник біля с. Катеринівка

№ насипу	Діаметр	Висота	Примітки
1	60	3,0 м	Розорюється
2	22	1,2 м	Задернований
3	40 м	1,3 м	Розорюється
4	58 м	1,3 м	Розорюється
5	55 м	1,2 м	Розорюється
6	49 м	1,2 м	Розорюється
7	55 м на 33 м	1,2 м	Розорюється
8	33 м	1,0 м	Розорюється
9	44 м	1,2 м	Розорюється
10	43 м	4,5 м	Задернований
11	45 м	1,2 м	Розорюється
12	40 м	1,0 м	Розорюється
13	66 м	1,5 м	Розорюється

Навколо насипу № 13 спостерігається ледь помітне пониження ґрунту на ділянці шириною близько 2 м, ймовірно, це — залишки знівелеваного рову. Майдан овальної підковоподібної форми. Розміри майдану — 55 × 42 м. Висота насипу становить 4,5 м. У північній частині розташована лійкоподібна яма глибиною 2,5 м. Прохід знаходиться з північно-східного боку. На майдані ростуть дерева.

Неподалік від майдану, на польовій дорозі між лісом і полем, на якому знаходиться більшість насипів курганного могильника, було знайдено сюльгаму раннього залізного віку.

Курганний могильник біля с. Яблучне, Великописарівський р-н (рис. 2) розташований за 1,4 км на схід від східної околиці села, між лісом і ґрунтовою дорогою до с. Яблучне. Займає розорану ділянку плато право-го корінного берега р. Рябина. Висота над рівнем заплави становить 30 м. Виявлений та обстежувався Е. М. Осадчим, О. В. Коротею й О. М. Кравченком 2010 р. Могильник складається з 10 курганів та майдану. Розміри насипів вказані у табл. 2.

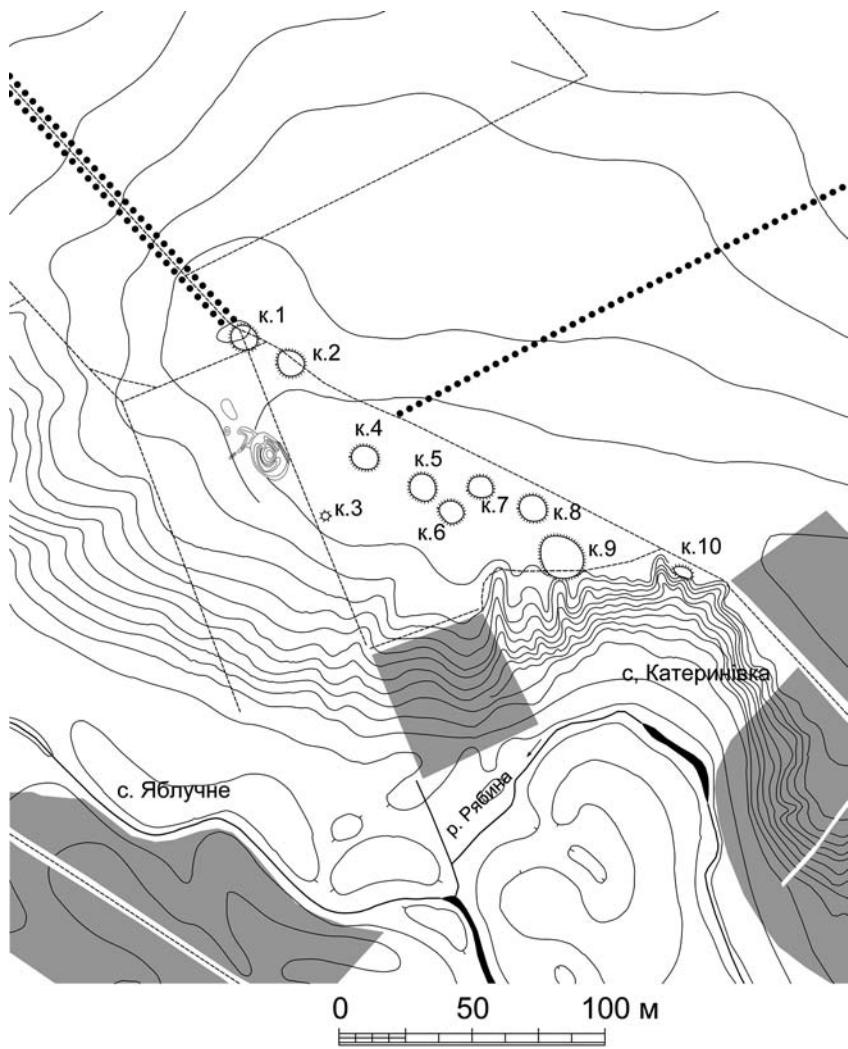

Рис. 1. Катеринівка, с. Курганний могильник. План.

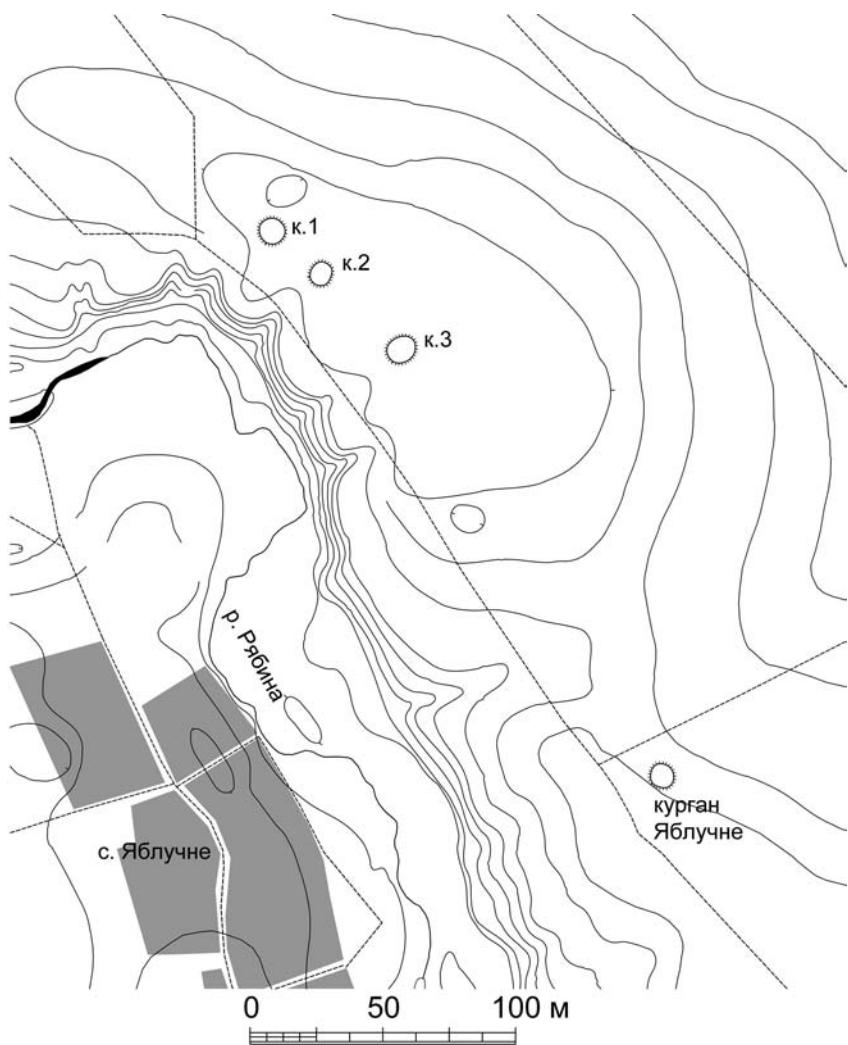

Рис. 2. Яблучне, с. Курганний могильник. План.

Таблиця 2.

Курганний могильник біля с. Яблучне

№ насипу	Діаметр	Висота	Примітки
1	51 м	1,2 м	Розорюється
2	50 м	1,4 м	Розорюється
3	14 м	1,0 м	Розорюється
4	47 м	1,3 м	Розорюється
5	53 м	1,5 м	Розорюється
6	43 м	1,4 м	Розорюється
7	42 м	1,3 м	Розорюється
8	51 м	1,5 м	Розорюється
9	87 м	2,5 м	Розорюється
10	37 × 18 м	1,4 м	Частково зруйнований дорогою

Майдан має розміри 95 × 59 м. Він підковоподібної форми, прохід розташований у північній частині. Посередині знаходитьться лійкоподібна яма діаметром 32 м, глибиною 3 м. З північного боку розташовані «уса» викиду. Вони витягнутої форми, шириною 6 м, висотою 1,4 м. На північ від майдану знаходиться курганоподібний викид розміром 42 × 20 м і висотою 1,3 м. Майдан задернований.

Майдан с. Майське, Великописарівський р-н (рис. 3). Розташований за 0,643 км на схід від східної околиці села. Знаходиться в глибині плакору правого корінного берега р. Рябина. Виявлений і картографований Є. М. Осадчим та О. В. Коротею 2010 р. Майдан підковоподібної форми, прохід розташований з південного боку. Має три підвищення та лійкоподібне пониження в центрі. З північного і північно-східного боків знаходяться «уса» викиду. Розміри майдану — 159 × 117 м, висота — 1,5 м. Розорюється.

На територіях сіл, біля яких розташовані описані пам'ятки, могли знаходитися насипи, що не дійшли до наших днів.

Селітроварний комплекс на курганному могильнику біля с. Пологи знаходиться безпосередньо біля насипу № 1 могильника неподалік названого села. Тут кар'єром було зруйновано селітроварний майданчик, подібний до дослідженого Українсько-Німецькою експедицією на Західному укріпленні Більського городища.

Протягом тривалого періоду, з перших років ХХІ ст., експедиціями ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та ІКЗ «Більськ» фіксувалися руйнування глиняним кар'єром виробничого селітроварного майданчика, курганів та майдану, а потім і вибирання печі житла з боку кар'єру. Це змусило провести рятівні дослідження. Житло було частиною чи, ймовірніше за все, прилягало до виробничого майданчика. Процес руйнування останнього призупинено, але необхідність завершення охоронних досліджень селіт-

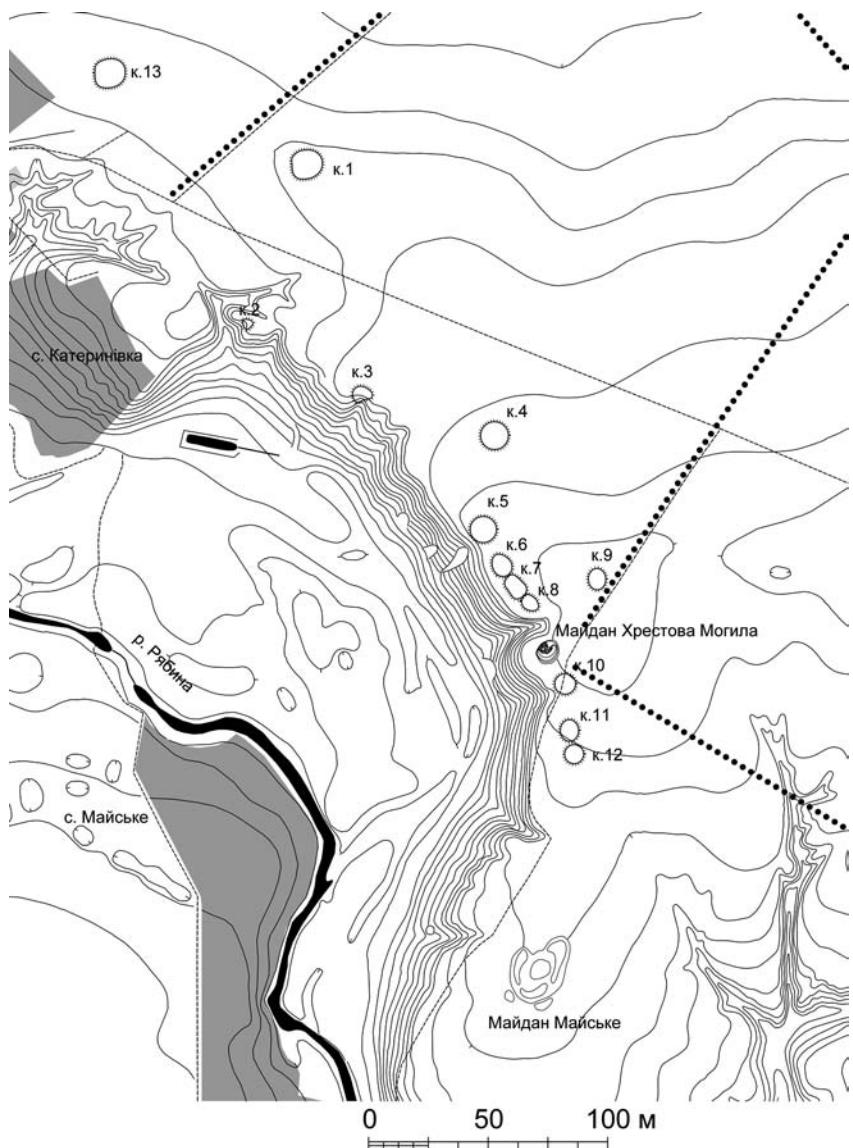

Рис. 3. **Майське, с. Курганний могильник.** План.

роварного комплексу не зникла. Профіль майданчика зафіксував наявність на ньому однієї селітроварної печі, ще однієї господарської печі і розташованого біля майданчика житла-напівземлянки.

Траншея над приміщенням була зорієнтована східною стінкою по вісі північ-південь, мала розміри $4,5 \times 1,6$ м у північній частині і $2,8$ м — у південній. Західний край траншеї обмежувався обривом кар'єру. Траншея закладалася з урахуванням профілю зачистки, над приміщенням, вона мала розкрити центральну частину напівземлянки, заглибленої у материк — жовтий суглинок на $0,4$ м.

Розміри приміщення становили понад $2,8$ м по вісі південний захід — північний схід на $3,2$ м по лінії південний схід — північний захід. Піч знаходилась у північній частині приміщення, біля стіни, відстань від обох кутків житла була орієнтовно однаковою; піч була піднятою над рівнем підлоги на $0,1$ м, кубоподібною, без отвору для виходу диму у верхній частині, тобто відрізнялась цією деталлю від роменських і давньоруських. Розміри топки печі: довжина — $1,15$ м, ширина — близько $0,70$ м, висота — $0,30$ — $0,40$ м. Товщина череню, стінок і зводу становила близько $0,15$ м. Устя піч була дещо повернута до середини приміщення. Кубоподібний масив глини, в якому знаходилась топкова камера, мав розміри понад $2,0 \times 1,4$ м.

Селітроварна піч була помітна у профілі поряд із напівземлянкою. Розміри печі: ширина — близько 1 м у нижній частині, $1,3$ м — у верхній, висота — $1,4$ м. У профілі зафіксовано край печі, її задня стінка. Наразі її рештки обвалилися. Ще одна піч зафіксована у північній частині профіля, вона, судячи з параметрів (довжина, висота топки, товщина стінок) також була побутовою. У житлі знайдено обмаль предметів, як і в інших випадках під час досліджень виробничих об'єктів селітроваріння, що існували короткий час. Зауважимо, що поряд із житлом було виявлено підкову [Приймак 2013, рис.].

Селітроварний комплекс на дитинці літописного міста Воїн. Під час розкопок літописного Воїння досліджено нижні частини печей — дві повністю й одну частково. Вони відрізнялися від давньоруських великими розмірами (діаметр — близько $2,5$ м) і характером розташування. Печі стояли поряд по вісі захід — схід, перпендикулярно напрямку валів, порушуючи ряд клітей. Ці об'єкти, на підставі стратиграфії і названих характерних ознак, були інтерпретовані дослідниками городища як пізніше за давньоруські. Між кліттями №№ 43 і 44 дитинця, крім зазначених печей, як зазначають дослідники міста, знаходилося ще 2 об'єкти: «...дерев'яний настил, що, мабуть, з'єднував в'їзд у дитинець з причалом гавані. Ще на північ стояла якась монументальна дерев'яна споруда, від якої лишилося багато печини та попелу, але ніяких конструктивних залишків». Далі в цьому ж напрямку знаходилося три печі...» [Довженок 1966, с. 38, 51, 52, рис. 14; 16]. Точніше призначення і хронологія печей, через відсутність на

той час досліджених аналогій, не були визначені (рис. 4: 1). Через високий рівень підгрунтових вод загилення на майданчику городища не проводили, тому можна припустити, що згадані залишки великої споруди належали стінам і накриттю над селітроварним майданчиком або були його частиною. Очевидно, вивчення польових креслень цієї ділянки дитинця Воїня може у майбутньому прояснити ситуацію. При нагідно слід зазначити, що наявність потужного шару попелу на вказаній ділянці дитинця Воїня нагадує про присутність такого самого шару на городищі Курган біля с. Волинцеве. Очевидно, саме подібна до описаної ситуація, а не якісь надзвичайні природні явища, як вважав І. І. Ляпушкін, пояснюють наявність потужного шару попелу в культурних нашаруваннях і городища Курган.

Інвентар селітроварних комплексів. Басейн Ворскли і сусідні території належать до регіонів, де виявлені окрім категорії знахідок, що походили з території Московської держави [Ковальова 2007, с. 4; Приймак 2014, с. 103–105, рис. 2]. Масовість знахідок є показником безпосередніх етнічних контактів, торгівельні зв'язки були епізодичними, що засвідчується свідченнями писемних джерел, принаймні, у період від Переяславської ради до часів правління Петра I [Раздорський 2001, с. 54].

Окрімі знахідки козацької доби з Воїня були атрибутовані як давньоруські. Зокрема, це залізна кулелійка (рис. 4: 4) [Довженок 1966, с. 121, табл. V: 7], що має аналогії серед предметів козацької доби (рис. 4: 6–8), зокрема, з о-ва Хортиця (західка Дніпробудівської експедиції 1924 р.) [Шалобудов 2004, с. 122–123, рис. I: 1]. Існує й інтерпретація такого виробу як кліштів для обтискування куль [Нікитин 1971, с. 57, табл. 3: 4–5]. Підкова для взуття і підвісний замочек з Воїня (рис. 4: 2) [Довженок 1966, с. 131, табл. XIV: 12, 17] також мають аналогії серед предметів козацької доби (рис. 4: 3) [Там же, с. 71, табл. 8: 7–12].

Викликає неоднозначну оцінку і визначення уламків пилок з Воїня (рис. 4: 5) і Мангупа, оскільки скребниці з російських міст Чорнозем'я XVII–XVIII ст. також мають схоже полотно [Нікитин 1971, с. 54, табл. 4: 4–5]. Кістяна трубка довжиною 7,7 см і ширинорою 1,7 см з Мангупа подібна до такого ж виробу, визначеного дослідниками як гольник. На могильнику Абрамове-10 XVI–XVIII ст., де знайдено аналогічний мангупському предмет, досліджено 118 поховань [Молодин 1990, с. 87, рис. 64: 10]. До речі, у могильниках Бараби знайдено і ручки нагайок, хоча вони таких деталей, які подібні до мангупської трубки, не мають. Доцільно зазначити, що і на городищі Переверзєве-2 неподалік Курська, де існував шар московських старожитностей XVI–XVIII ст., виявлено аналогічні вироби. Тут представлені у масовій кількості кераміка, трапляються також черешкові ножі, хрести, кістяні предмети і їх деталі – трубочки, в тому числі навершя ножа з широкою ручкою [Пузикова 2001, с. 26–28, 62–73, рис. 39–54, 56].

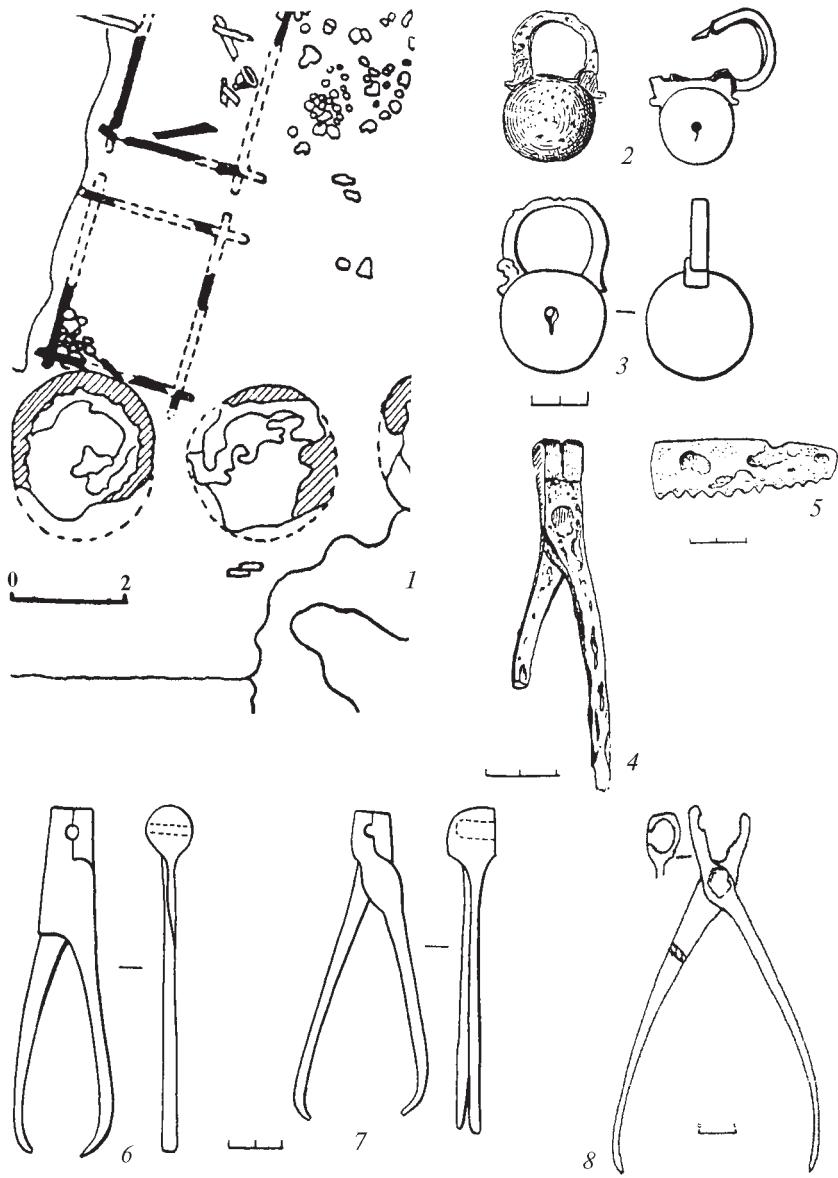

Рис. 4. **Воїнь.** Ділянка плану розкопок з печами (1), знахідки (2, 4-5) та їх аналогії у Подніпров'ї (3, 6-8). 2-8 – залізо.

На Більському городищі та в його окрузі виявлені об'єкти селітроварного промислу, де був присутнім і певний специфічний інвентар, так чи інакше пов'язаний з військовою справою. Знахідки мають широкі аналогії у межах Гетьманщини, Слобожанщини і Московської держави [Приймак 2013, с. 42–50; 2014, с. 100–110], відомі вони також у Криму. Аналіз предметів, віднесених дослідниками сторожового комплексу біля піdnіжжя мису Тешклі-Бурун, що контролював дорогу на Мангуп, до золотоординського періоду і часів турецького панування [Герцен 2006, с. 221–253], привів до часткового передатування артефактів за рахунок віднесення окремих знахідок з першої групи до другої, тобто, доби українського козацтва. Частина знахідок залишається хронологічно не визначеною, оскільки вони можуть належати до обох цих періодів.

У козацьких старожитностях помітне місце посідають знахідки ножів. Вони в основному однолезові, з черешковими руків'ями. Трапляються і ножі, руків'я яких пластиначасті, із заклепками. Ніж такого типу було виявлено під час досліджень біля піdnіжжя мису Тешклі-Бурун, обабіч дороги на Мангуп. Він визначений як золотоординський, хоча аналогії цього періоду для знахідки не вказані. Група ножів із накладками з бронзи, що, судячи з отворів на ручках, кріпилися за допомогою заклепок, вже залучалася в ролі аналогій до знахідки із Барвінкової гори [Ковальова 2007, с. 79–80, рис. 39: 22–26]. Подібні до знахідки із Барвінкової гори у Більську (рис. 5: 1) та Мангупа ножі із заклепками походять із Єльця, зокрема, з верхнього шару заповнення приміщення I. Хронологія останнього знаходитьться у межах між XVI–XVII ст. і XIX ст. [Тропин 2012, с. 11–13, рис. 5: 3–4]. Загалом об'єкти з цього міста непогано датуються за надзвичайними подіями, описаними у московських писемних джерелах. Останні зіставлені зі стратиграфічними прошарками чи реперами, зазначеними у писемних джерелах (переплануваннями, фортифікаційними і ін. видами будівельних робіт, що простежуються археологічними методами у вигляді слідів пожеж, нівелювання поверхні тощо).

Докладна класифікація ножів, у якій присутні і знаряддя з накладками на руків'ях, прикріплених заклепками, розроблена у праці про старожитності Барабинського степу XIV–XVII ст. Крім загальної класифікації ножів за їх характеристик (розміри, обриси, спiввiдношення черешка із лезом, характер їх переходу, форма леза, кут нахилу леза, обушка і черешка та ін.) виділено три типи руків'я, з них тип 1 – з боковими накладками. Існує розробка і для піхов ножів. Руків'я ножів прямокутної витягнутої форми мали паралельні сторони, до них через наскрізні отвори металевими стрижнями кріпилися дерев'яні, кістяні чи рогові накладки, що підганялися, а кінці стрижнів розклепувалися [Молодин 1990, с. 71–73, рис. 53: 54: 1, 2; 91: 8]. На торцах руків'їв могли бути навершя. Решта ножів були черешковими, з навершями і без них. У ножах із Самарі, як вже зазнача-

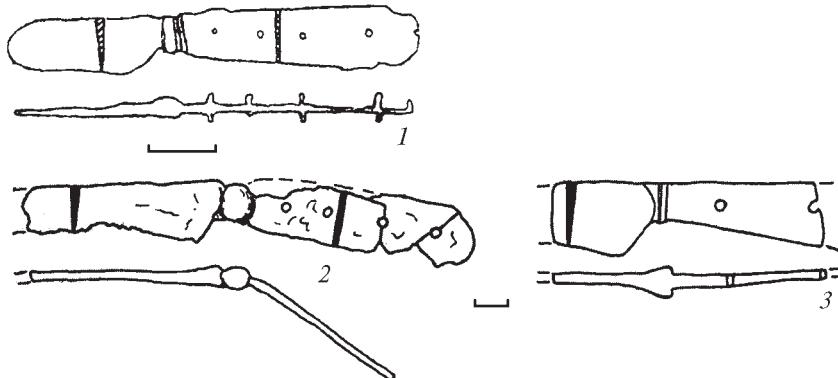

Рис. 5. Уламки заклепкових ножів з черешковими ручків'ями та кістяними пластинчастими накладками.

1 – Більськ, Барвінкова гора; 2, 3 – Більський курганний некрополь в ур. Скоробір–Марченки.

лося, траплялися і бронзові накладки. Зрідка ножі із заклепками чи отворами для них відомі за пам'ятками золотоординського часу [Тропин 2004, с. 166–167, рис. 89: 13], але широкого розповсюдження вони та інші знаряддя з ручками (шила), частіше всього дерев'яними, набули пізніше на просторах Московської держави — від Прибалтики [Петренко 1990, с. 61–71; Курбатов 1990, с. 71–77] до Сибіру, а також у Запорізькій Січі [Ковалєва 2007, с. 73, 79–80, рис. 39: 22–26]. На посаді найближчого до останньої полкового міста Полтава знайдено фрагмент ручки ножа з трьома віціліми заклепками, що тримали кістяну накладку у формі рибини [Супруненко 2009, с. 115–116, рис. 94: 1], у Кременчуці також виявлено фрагмент такого ножа [Супруненко, 2009а, с. 8–9, рис. 4: 1]. Судячи з репрезентативності знахідок, вони поступаються за кількістю черешковим у кілька разів. Аналогії ножам із накладками на ручках у польовому сезоні 2014 р. виявлено під час розкопок кургану некрополю Більського городища в ур. Скоробір – Марченки – Осняги – Саранчеве поле (рис. 5: 2–3). Один мав 4, другий – з обламаною посередині ручкою – 2 отвори для заклепок, упори були наявні в обох ножах. Один з них має кулькоподібний упор, як на ножі із Самари – Богородицької фортеці, загнутий донизу і закруглений кінець ручків'я. Другий ніж із означеного кургану – з конусоподібно розширенім до ручків'я закругленим упором, як на ножі з Барвінкової гори [Ковалєва 2007, с. 79–80, рис. 39: 18; Шрамко 2015, с. 56–67]. Привертає увагу те, що такі ножі в основному або зламані, або зігнуті. Фрагментованих череш-

кових ножів також чимало, але вони мають менші розміри, і не зігнуті, а здебільшого зламані. Цілі черешкові ножі трапляються часто, але поки що немає жодного цілого виробу з накладками, що утримувалися заклепками, принаймні, з описаних пам'яток козацького часу на Лівобережжі.

Ножі з накладками на руків'ях, прикріплених заклепками, можуть бути визначальними у хронологічному плані. За наявними даними, вони датуються у межах другої половини XVII–XVIII ст. Їх знахідки на території Російської держави, Запорізької Січі, Гетьманщини та Криму потребують перевірки щодо можливої належності до холодної зброї російських, українських і шведських вояків, за матеріалами музейних колекцій, творами образотворчого мистецтва, документами тощо.

Припущення дослідників дозорного комплексу біля дороги до Мангупа щодо атрибуції деяких знахідок як мисливських також заслуговує на увагу, принаймні, щодо ножа, оскільки контури і принцип кріплення накладок подібні до ножів з поховань Бараби [Молодин 1990, с. 71–73, рис. 53; 54: 1, 2; 91: 8], значна частина аборигенного населення якої займалась лісовими промислами. Значна частина поховань мала мисливський інвентар, зокрема, такий специфічний, як кістяні вістря стріл [Там же, с. 57–61, рис. 44–47]. Ножі з Барвінкової гори, дозорного комплексу Мангупа і кургану в Марченках 2014 р., судячи з характеру їх пошкоджень (погнуті і зламані леза) та місця знахідки (за межами населених пунктів) могли використовуватися для свіжування забитих на полюванні тварин. Ряд ознак, зокрема, потовщення у місцях переходу руків'я у лезо, у ряді випадків невеликі, відносно руків'я, розміри леза, в сукупності з характером пошкоджень, вказують на значні навантаження при використанні таких знарядь.

Куля з Мангупа також того самого калібр, що набув поширення не лише у старожитностях Запорізької Січі, а й московських та степових, очевидно, татарських. Уламок підкови коня або віслюка також знаходить аналогії в окресленому колі пам'яток [Ковалюва 2007, с. 73, 76, рис. 36: 1, 9–10, 15], хоча слід зазначити, що у колекції виробів з чорних металів Каракорума є підкови подібної форми, проте меншого розміру, близько 8 × 12 см [Терехова 1985, с. 76, рис. 5].

Аналогічною є ситуація із трактуванням як накладної петлі знахідки з дозорного комплексу Мангупа. Не виключено, що це може бути і кресало, подібне до відомого з розкопок болгарського городища у Поволжі та Новгороді [Федоров-Давыдов 1960, с. 139, рис. 12, 14, 18; Шерстюк 2005, с. 119, рис. 1: 7; 2: 1–9]. Разом із кресалом, у шарі цього городища виявлено й «часничину», подібну знахідці з пізньосередньовічного путівльського дитинця [Сухобоков 1991, с. 74, рис. 6: 9], що є типовою для старожитностей козацької доби [Нікитин 1971, с. 59, табл. 4: 12–13].

Сумарно це вказує на можливу належність групи артефактів з дозорного пункту Мангупа не лише до часів турецького панування, як це про-

понували автори публікації, а й до кола старожитностей «времен Очакова и покоренья Крыма». Однак для остаточного висновку потрібно здійснити аналіз всіх матеріалів пізнього шару (XVII–XVIII ст.), із залученням даних з інших досліджених складових частин Мангупа. На це вказує, зокрема, грунтове поховання 14 XVIII ст. з хрестоподібного храму. Останній також знаходиться поряд із дорогою на Мангуп [Мыц 1990, с. 239–241, рис. 11: 7].

Сюльгама з курганного могильника біля с. Катеринівка. Зрідка на перероблених на селітру курганах або біля них трапляються й речі або кераміка, що відносяться до похованального інвентаря, тризни, впускних поховань та ін. Застібка з Катеринівки є саме такою деталлю костюму. Це — кільце з перекрученого залізного прута (у перетині квадратного), товщиною 0,4–0,5 см, зі спіралеподібними кінцями. Наявність на дузі ділянки з тоншою частиною (товщина 0,3 см) вказує на спрацьованість петлею язичка, який звичайно існує на цілих екземплярах таких виробів, а в даному випадку втрачений. Діаметр — 4,4–4,6 см. При всій схожості із середньовічними знахідками (салтівськими браслетами і давньоруськими підковоподібними фібулами), ця річ датується раннім залізним віком. Такі пряжки, імовірно, використовувалися як застібки португейних пасків. За оформленням незамкнених кінців вони поділяються на два типи [Савченко 2004, с. 241–243; Гречко 2010, с. 78–79]. Тип 1 представлений 6 прим., які виготовлені з округлого в перетині дроту. Рамка пряжок кругла, кінці незамкнені. Накидний язичок прямий. Дві пряжки відносяться до V — першої половини IV ст. до н. е. (Пісочин, кург. 6, пох. 9), дві інші — середини — другої половини IV ст. до н. е. (Пісочин, кург. 2; Старий Мерчик-3, кург. 11). Стосовно бронзових виробів слід зауважити, що не виключене їх використання як деталей кінського спорядження [Бабенко 2005, с. 107].

Тип 2 репрезентують 3 пряжки-сюльгами. Дві знайдено у похованнях другої половини V — IV ст. до н. е. (Черемушна, кург. 13; Пісочин, кург. 5), а одна — на городищі в ур. Городище. Крім чотирьох пряжок, що походять з сіверсько-донецького Лісостепу, ще дві виявлено в культурних нашаруваннях Східного укріплення Більського городища [1983, 1988] та одна — на Коломацькому городищі. Пряжки, які походять з поховань, виготовлені з перекрученого дроту, рамка не замкнена, кінці, загнуті назовні, утворюють два кільця. Одна пряжка цього типу виявлена на Кам'янському городищі [Граков 1954, с. 108, табл. 11: 8] та похованні біля с. Калинівка у Волго-Донському межиріччі [Смирнов 1989, с. 174, табл. 71: 49]. Найбільшу кількість аналогій пряжкам обох типів знаходимо серед матеріалів поховань V—IV ст. до н. е. Середнього Дону (18 прим.). Е. І. Савченко аргументовано вважає, що цей тип застібок виник саме у середньодонському регіоні й є локальною особливістю матеріальної культури регіону. Подібні застібки з'являються у фінно-угорських народів лише на рубежі ер [Савченко 2004, с. 241–243]. Невідомі вони й у балтських культурах ранньо-

го залізного віку (юхнівська, милоградська). Пряжка з Катеринівки відноситься до 2-го типу. Більшість таких знахідок походить з лісостепових частин басейнів Ворскли, Сіверського Дінця та Дону. У більш західних та північних регіонах вони невідомі.

* * *

У результаті картографування курганів на рр. Рябині, Гусинці, Охтирці, їх зіставлення зі згаданими у писемних джерелах місцями нелегального селітроваріння виділяються нові селітроварні комплекси. Думку фахівців щодо розробки на селітру sameих курганів, у яких інтенсивно відбувалось накопичення селітри внаслідок присутності органічних матеріалів у насипу, підтверджено знахідкою сольгами поблизу майдану біля с. Катеринівка. Це вказує на датування могильника або, принаймні, його частини, same скіфським часом. Адже похованальному обряду раннього залізного віку притаманне використання великої кількості деревини. Дослідження частини селітроварницького комплексу біля с. Пологи дозволило підтвердити його подібність з дослідженням Українсько-Німецькою експедицією на Західному укріпленні Більського городища. Великі печі з Воїні (ур. Бурти, за В. Г. Ляскоронським) також дозволяють попередньо визначати їх як селітроварницькі. На городищі знайдено поодинокі предмети козацької доби, як і в інших тимчасових тaborах і виробничих спорудах селітроварів.

Література

- Ареф'єва Г. В.** Художник української глубинки / Г. В. Ареф'єва, Н. С. Юрченко // Галерея искусств. – 2008. – № 21–22 (79–80). – С. 6–22.
- Бабенко Л. И.** Песочинский курганный могильник скіфского времени / Л. И. Бабенко. – Харьков: ИД «Райдер», 2005. – 284 с.
- Бандуровский А.В.** Курганы скіфского времени (северскодонецкий вариант) / А. В. Бандуровский, Ю. В. Буйнов. – К.: ІА НАНУ, 2000. – 236 с.
- Буйнов Ю. В.** Раскопки городища скіфского времени в урочище Городище / Ю. В. Буйнов, В. Н. Окатенко // АДУ 2002–2003 pp.: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 9–12.
- Буйнов Ю. В.** Исследование курганов скіфского времени в Харьковской области / Ю. В. Буйнов, А. В. Бандуровский, В. Н. Окатенко // АДУ 2003–2004 pp.: зб. наук. пр. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – С. 9–13.
- Герцен А. Г.** Дозорный и культовый комплекс под оконечностью мыса Тешкли-Бурун (Мангуп) / А. Г. Герцен, С. В. Карлов // Готы и Рим: сб. науч. тр. – К.: ИД «Стилос», 2006. – С. 221–253.
- Граков Б. Н.** Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков // МИА. – 1954. – № 36. – 240 с.
- Гречко Д. С.** Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – К.: Майдан, 2010. – 286 с.

- Довженок В. Й.** Древньоруське місто Войнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К.: Наукова думка, 1966. – 148 с.
- Каравайко Д. В.** Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак; ИА НАНУ, ИКЗ «Бельск». – Полтава, 2008. – 76 с.
- Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн.НУ, 2007. – 108 с., 6 кол. вкл.
- Кравченко О. М.** Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий // ФБГ: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 100–103.
- Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
- Курбатов А. В.** Коллекция кожаных предметов из Ивангорода (По раскопкам 1980–1986 гг.) / А. В. Курбатов // КСИА. – 1990. – № 205. – С. 71–77.
- Молодин В. И.** Бараба в эпоху позднего средневековья / В. И. Молодин, В. И. Соловьев, А. И. Соловьев. – Новосибирск: Наука, 1990. – 262 с.
- Мыц В. Л.** Крестообразный храм Мангупа / В. Л. Мыц // СА. – 1990. – № 1. – С. 224–242.
- Никитин А. В.** Русское кузнечное ремесло XVI–XVII вв. // САИ. – М.: Наука, 1971. – Вып. Е 1–34. – 84 с.
- Осадчий Є. М.** Пам'ятки військової історії північно-західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий. – Суми: Джерело, 2011. – 346 с.
- Петренко В. П.** Исследование Ивангорода / В. П. Петренко // КСИА. – 1990. – № 205. – С. 61–71.
- Пономарев А. М.** Торский и Бахмутский заводы в XVIII в. / А. М. Пономарев // Промышленность и торговля в России XVII–XVIII вв. – М.: Наука, 1983. – С. 153–167.
- Приймак В. В.** Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. (Історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий. – Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2006. – 73 с.
- Приймак В. В.** Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи / В. В. Приймак // СЛП – 2013: зб. наук. пр. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 42–50.
- Приймак В. В.** События XVII в. на украинско-российском порубежье (в контексте посещения Курского Знаменского монастыря Г. С. Сковородой) / В. В. Приймак // Музеефикация памятников истории и культуры Курского края: прошлое, настоящее, будущее. Мат-лы 1-х Гордеевских науч.-практ. чтений, посвящ. 110-летию Курского обл. краеведч. музея, г. Курск, 6 мая 2013 г. – Курск: Изд-во Курск. ОКМ, 2013. – С. 47–50.
- Приймак В. В.** Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища / В. В. Приймак // АДБГ – 2013: зб. наук. пр. – К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 100–110.
- Пузикова А. И.** Многослойное поселение Переверзево-II в Посеймье / А. И. Пузикова // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой) / КГОМА. – Курск,

2012. – (Мат-лы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. Вып. IV). – С. 23–73.
- Раздорский А. И.** Торговля Курска в XVII веке (По материалам таможенных и оброчных книг города) / ИИ РАН. – СПб., 2001. – 725 с.
- Савченко Е. И.** Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: сб. науч. тр. – М., 2004. – С. 151–277.
- Смирнов К. Ф.** Сарматы и сарматы в Волго-Донском междуречье // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – С. 165–176.
- Супруненко О. Б.** Дослідження посаду літописної Лтави / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко, В. В. Шерстюк. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – 140 с., 4 кол. вкл.
- Супруненко О. Б.** Дослідження культурних нашарувань козацької доби у Кременчуці / О. Б. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Вип. 16. – С. 4–12.
- Супруненко О. Б.** Селігроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 96 с., 4 кол. вкл.
- Сухобоков О. В.** Некоторые итоги археологических исследований в Путинске / О. В. Сухобоков // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – С. 66–80.
- Терехова Н. Н.** Железообработка в древнемонгольских городах / Н. Н. Терехова // СА. – 1985. – № 3. – С. 72–80.
- Тропин Н. А.** Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли / Н. А. Тропин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2004. – 264 с.
- Тропин Н. А.** К истории средневекового Ельца XVI–XVII вв. (раскопки по ул. Маяковского, д. 5) / Н. А. Тропин // Исторический квартал. – Липецк: УКИ ЛО, 2012. – Вып. 2. – С. 6–23.
- Федоров-Давыдов Г. А.** Болгарское городище-святилище X–XI вв. / Г. А. Федоров-Давыдов // СА. – 1960. – № 4. – С. 122–142.
- Шалобудов В.** Кулемійки козацького часу з Придніпров'я / Володимир Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2004. – Вип. 13. – С. 122–125.
- Шерстюк В.** Вогневидобування за козацької доби / В. Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2005. – Вип. 16. – С. 118–121.
- Шрамко Б. А.** Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях // НА ІА НАНУ. – 1983/53. – Ф. з. – 21 с.
- Шрамко Б. А.** Отчёт о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – 1988/58. – Ф. з. – 20 с.
- Шрамко И. Б.** Результаты досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки / И. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДБГ – 2014: зб. наук. пр. – К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 56–67.

КАМ'ЯНІ СОКИРИ У ЗБІРЦІ ПАРХОМІВСЬКОГО ІСТОРИКО-ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ

Публікується добірка кам'яних знарядь доби енеоліту – раннього бронзового віку з колекції Пархомівського історико-художнього музею Краснокутського району Харківської обл., виявлена в широкій окрузі Більського городища.

Ключові слова: енеоліт, бронзовий вік, Пархомівка, Котелевка, кам'яні шліфовані пласкі сокири, свердлені сокири-молоти.

У збірці Пархомівського історико-художнього музею, з-поміж численних мистецьких раритетів, зберігається невелика добірка знарядь доби енеоліту – бронзового віку, виявлених у 1950–1970-х рр. поблизу села та на території Краснокутського району Харківської обл. у верхів'ях р. Котелевки – лівої притоки р. Ворскли. Досі на ці предмети, не дивлячись на наявність огляду старожитностей околиць села [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 107–108], дослідники уваги не звертали. Отже, їх оприлюднення друком матиме наукове значення для вивчення широкої округи Більського городища.

До складу збірки входить середнього розміру човноподібна сокира-молот з виділеними уступами звуженим обушком, округла пласка п'ята якого оформлена зрізано-конічним потоншенням. Сокира має клиноподібний тулууб, на останній третині звужений до леза. За довгою віссю знаряддя зверху помітне ледь намічене ребро, утворене шліфуванням виробу [ПІХМ, НВІ-33]. Сокира свердлена знизу на конус нижче рівня плічок, має акуратний невеликий отвір, у перетині – видовжені скруглені підтрикутні по краях обриси. На обушку і бічних гранях помітні невеликі давні сколи. Шліфування старанне, без полірування.

Довжина – 15,8 см, ширина – 5,3 см, висота – 6,7 см, діаметр отвору – 1,2–1,3 см, маса – близько 0,7 кг. Виготовлена з діориту. Знайдена наприкінці 1960-х рр. в околицях с. Пархомівки, на підвищенні лівого берега р. Котелевки, поблизу зруйнованого насипу відомої групи курганів, частина поховань якого досліджена Б. А. Шрамком [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 108].

Сокира-молот відноситься до обушкового типу кам'яних свердлених шліфованих знарядь доби раннього бронзового віку. За О. Я. Брюсовим і М. П. Зиміною, належить до типу Зг, з виділеними середнього розміру обушками [Брюсов, Зиміна 1966, с. 73, табл. 10]. Видовжено-човноподібні сокири зараховують до знарядь «шнурового» типу [Ковалева, Андросов, Ша-

лобудов, Матюшенко 1989; Клочко 2006, с. 64], вважаючи їх за продукцію майстрів культур шнурової кераміки чи носіїв середньодніпровської культури через наявність вісьових неврюр або схожих на них реберчастих виступів [Клочко 2006, с. 117, 123]. Поширення такі сокири мали на Правобережжі Дніпра (Київщина, Черкащина), віддалено схожі на них – на Кіровоградщині й у правобережній частині Дніпропетровської обл. [Брюсов, Зиміна 1966, с. 59, табл. 3]. Подібні сокири-молоти походять з типово ямних захоронень: поховання 4 кургану № 1 групи I біля с. Кіровка Дніпропетровської обл. [Ковалева, Андросов, Шалобудов, Матюшенко 1989; Клочко 2006, рис. 23: 7], поховання 25 кургану № 3 поблизу с. Світлого на сході Молдови [Манзура 1984, рис. 8: 6]. Пара подібних сокир-молотів виявлені в околицях с. Кобелячок Кременчуцького району на Полтавщині і вони також походять зі зруйнованого кургану на березі невеликої степової річки [Коверко, Удовицька 2016, с. 2 6–28, рис. 1]. Такі сокири вважаються характерними зразками предметів озброєння і господарських знарядь східних ямних племен пізнього етапу їх розвитку [Клочко 2006, с. 67]. У випадку з пархомівською знахідкою, остання могла виконувати обидві функції. Орієнтовно, час по-бутування сокири-молота відноситься до рубежу III–II тис. до н. е., а поява сокири на степовій межі Лівобережжя може пов’язуватися з контактами із племенами культур шнурової кераміки, які відбувалися через лісостепові простори межиріччя Ворскли й Сули у північно-західному напрямку.

Ще одним знаряддям, вірогідно, ямного чи ямно-катакомбного населення передстепів межиріччя Ворскли і Сіверського Дінця є невелика свердлена сокира клиноподібного або типу 2б, за О. Я. Брюсовим і М. П. Зиміною, що представлений порівняно численними знахідками з Середнього Подніпров’я і Правобережжя Дніпра [Брюсов, Зиміна 1966, с. 57, 73, табл. 2; 10].

Сокира – невелика, в плані ледь звужена до обушка, максимальне розширення спостерігається в основі короткого асиметричного клиноподібного рівного й високого леза, яке у 1,5 рази вище за обушкову частину (рис. 1: 2). Вона свердлена зверху на конус, ближче до леза. На масивному обушку помітні давні сколи. Шліфування без полірування [ПІХМ, НВІ-34].

Довжина – 9,4 см, ширина – 5,4 см, висота – 6,3 см, діаметр отвору – 2,2–2,3 см, маса – 0,298 кг. Виготовлена із змійовика. Знайдена наприкінці 1960-х рр. в околицях с. Пархомівки, на правому березі р. Котелевки, за 0,25 км на північ від села на розораній ділянці. Виходячи з маси, могла використовуватися не тільки як знаряддя праці, а й як предмет озброєння.

Представлений у колекції її уламок (половина-?) видовженої сокири-молота ромбічного типу [Брюсов, Зиміна 1966, с. 73, табл. 10], вірніше, лапатево-ромбічного, що помітно за формуєю подовжено-клиноподібного трикутного леза із наміченою профілюванням невеликою лопаттю в основі (рис. 1: 3). Цей зразок озброєння доволі близький до східних сокир-молотів донецької катакомбної культури, наприклад, знахідки з поховання 22

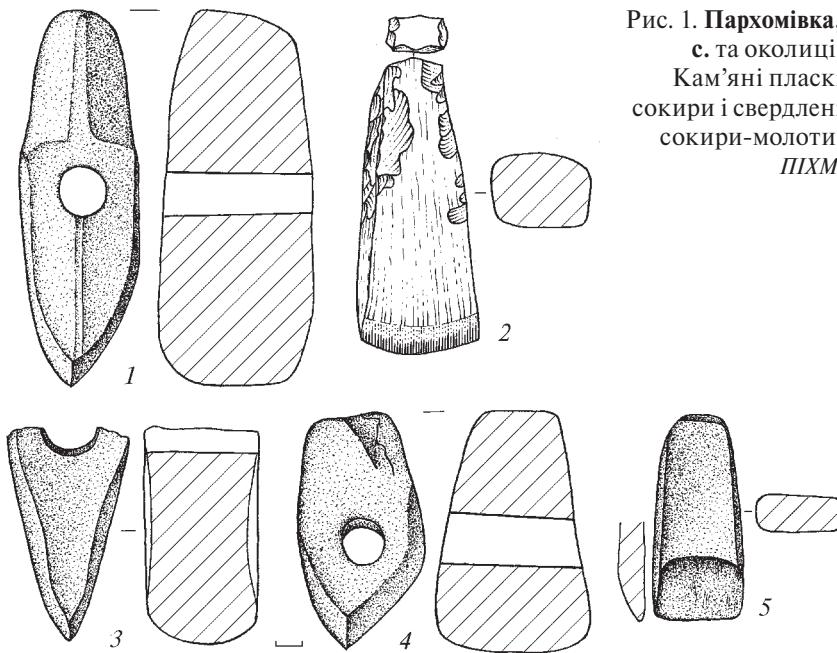

Рис. 1. Пархомівка,
с. та околиці.
Кам'яні пласкі
сокири і свердлени
сокири-молоти.
ПІХМ.

кургану № 24 біля с. Виноградне [Пустовалов 2005, с. 260, рис. 3.4: 12; Ключко 2006, с. 101, рис. 33: 3]. Вирізняється з-поміж подібних наявністю пласкої, старанно полірованої ділянки зверху, свердлений на конус також зверху.

Сокира виготовлена з порфіриту сіро-чорного кольору. Довжина уламка – 8,9 см, ширина – 5,7 см, висота – 5,1 см, діаметр отвору – 2,2–2,4 см. Знайдена на початку 1960-х рр. на території с. Пархомівки [ПІХМ, НВІ-29].

У збірці музею також наявний зразок пласкої кам'яної сокири з пришліфованим лезом «пізньотрипільського» або «шнурового» типу [Ключко 2006, с. 65]. Це масивний підтрапеціоподібний виріб, розширений донизу, майже прямокутного перетину, з невеликою прямокутною п'ятою і верхньою частиною із загладженими чарунками ретуші, дві третини якого до злегка дугоподібного леза старанно зашліфовані. Сокира належить до поширених типів знарядь, за походженням подільського виробництва, добре відомих з-поміж старожитностей культур фіналного енеоліту – ранньої бронзи. Більш старанно виконані зразки, до речі, менш масивні, відомі як у східно-, так західноямніх поховальних старожитностях [Ключко 2006, с. 91, 97, рис. 23: 8; 29: 5–6].

Сокира виготовлена зі світло-сірого мармуроподібного кремнистого сланцю, має ділянки біло-жовтої патини, легкі подряпини [ПІХМ, НВІ-28]. Виявлена в околицях Пархомівки ще в 1950-ті рр. Більш точні дані щодо походження, крім належності до колекції старого сільського громадського музею, не збереглися.

Висота – 12,9 см, ширина – 2,3 – 5,0 см, товщина – до 3,3 см, ширина лезової частини – 5,2 см (рис. 1: 4). На нашу думку, сокиру варто пов’язувати з передстеповими старожитностями початку раннього бронзового віку, можливо, передярмного чи ранньоямного часу.

Майже вдвічі менша пласка кам’яна полірована сокира з асиметрично виділеним у перетині прямим лезом належить підтррапеціоподібному виробу, також розширеному донизу, без слідів ретуші [Клочко 2006, с. 21, рис. 26: 17].

Виготовлена з сірого сланцю з тальковими включеннями, має подряпини [ПІХМ, НВІ-47]. Знайдена на правобережній околиці с. Пархомівки у 1970-ті рр. Дані щодо надходження, крім відомостей про належність до складу колекції старого сільського громадського музею, відсутні.

Висота – 8,7 см, ширина – 2,3 – 3,9 см, товщина – до 1,6 см, ширина лезової частини – 3,8 см (рис. 1: 5). Вірогідно, належить до кола знарядь фінальноенеолітичного часу.

Наведені у публікації знахідки пласких кам’яних сокир і сокир-молотів розширяють джерельну базу вивчення старожитностей епох енеоліту – раннього бронзового віку Ворсклинського лівобережжя, а також широкій округи Більського городища.

Література

- Брюсов А. Я.** Каменные сверленные боевые топоры на территории Европейской части СССР / А. Я. Брюсов, М. П. Зимина // САИ. – М. : Наука, 1966. – Вып. 4–4. – 99 с.
- Ковалёва И. Ф.** Курганы эпохи бронзы степного Правобережья Днепра / И. Ф. Ковалёва, А. В. Андросов, В. Н. Шалобудов, Д. В. Матюшенко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. / ДГУ. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. – С. 4–26.
- Коверко А. В.** Топори-молоти з Кременчукчини / Коверко А. В., Удовицкая В. И. // СЛП – 2016 : зб. наук. пр. ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Г. Ю. Івакін, І. Ф. Ковальова, О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 25–29.
- Клочко В. І.** Озброєння та військова справа давнього населення України / В. І. Клочко; НДППД. – К., 2006 – 336 с.
- Манзура И. В.** Исследование курганов у пос. Светлый / И. В. Манзура // Курганы в зонах новостроек Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1984. – С. 109–142.
- Пустовалов С. Ж.** Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор’я / С. Ж. Пустовалов; Київ. НУ культ. і мист-ва; [відп. ред. Д. Я. Телегін]. – К.: Шлях, 2005. – 412 с.
- Шрамко Б. А.** Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова; ИА АН УССР; УООПІК. – К.: Наукова думка, 1977. – 154 с.

ПОРОХІВНИЦЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ФОНДІВ ОХТИРСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Публікація вводить до наукового обігу порохівницю ранньомодерної доби, що зберігається в Охтирському краєзнавчому музеї. Датування цієї деталі рушничного ладунку вкладається у межі XVIII ст., район побутування визначається як територія Наддніпрянщини і Слобожанщини.

Ключові слова: козацька доба, XVIII ст., Наддніпрянщина, Слобожанщина, Охтирка, рушничний ладунок, порохівниця.

Порохівниці козацької доби належать до числа яскравих витворів матеріальної культури українців. Різноманітність їх форм та оздоблення вказує на поширеність і любов козаків до цієї деталі рушничного ладунку протягом тривалого відрізу часу, про що свідчать їх зображення на печатах та прaporах, а також у декоративному мистецтві [1, с. 206; 15]. Довгий час цей предмет військового спорядження лишався поза дослідницьким інтересами фахівців.

Увагою нього проявляли переважно мистецтвознавці, які розглядали порохівниці в контексті вивчення декоративного мистецтва [4; 17, с. 93]. В цьому ж напрямку проводила дослідження і Л. С. Білоус, опрацьовуючи колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва [3; 18].

Наявні поодинокі випадки публікацій предметів військового спорядження у дореволюційних каталогах. Так зустрічаємо порохівниці у колекції відомого українського збирача й етнографа В. В. Тарновського [5, с. 56–57, с. 10 додатку].

У публікаціях матеріалів археологічних досліджень маємо добірку таких виробів з місця битви під Берестечком [13, рис. 65], а також кілька публікацій випадкових знахідок з території Полтавщини [12; 16]. Крім цього, існує і спеціальне дослідження, присвячене типології та регіональним особливостям порохівниць і натрусоок [14, с. 100–128]. Також, ці предмети амуніції розглядалися й як частина військового костюму козаків при створенні натурних реконструкцій війська часів Богдана Хмельницького [8, с. 12–15]. Одним з останніх досліджень залишається спільна праця К. Липи та Л. Білоус, що присвячена козацькій порохівниці, питанням,

пов'язаним із виготовленням та їх використанням, а також місцю в бароковій культурі українців [9].

Виготовлялися порохівниці і натруски з кістки, дерева, металу, шкіри. Однак, найбільш придатним матеріалом для зберігання пороху й обробки виявився ріг. Він був легким у транспортуванні, міцним і водонепроникним, що особливо важливо для зберігання пороху сухим.

Спеціальна обробка кістки і рогу в українських містах XVI–XVIII ст. добре фіксується за археологічним даними. В культурних нашаруваннях міських поселень в достатній кількості зустрічаються готові вироби, а також напівфабрикати і відходи виробництва. Зокрема, при розкопках на території Нового міста у Полтаві були виявлені виразні свідчення існування кісткорізної майстерні, що спеціалізувалася на виготовленні порохівниць чи натрусок [6, с. 73–77]. При виробництві порохівниць перевага надавалася рогу оленя, лося, сайгака, а також бика (буйвола). Для цього обирали найбільш містку, розгалужену частину рогу, зріз якого закривали пластинами-заглушками. У відповідності до призначення і конструкції, серед виробів розрізняли порохівниці й натруски. Порохівниці призначалися для зберігання пороху, яким начиняли набої, а натруски використовували для підсипки дрібного пороху на замок зброї [7, с. 251–270; 14, с. 101].

Серед предметів, що експонуються в Охтирському міському краєзнавчому музеї, представлені зразки зброї та речі військового спорядження козацького часу. Одним з експонатів саме є порохівниця з рогу (рис. 1). Вона надійшла до фондів Охтирського краєзнавчого музею у 1977 р. Порохівниця має серпоподібну форму, досить типову для козацького спорядження. Загальна довжина – 32,5 см (основи – 27 см), ширина у нижній частині – 32,5 мм, горловини – 4 см, у перетині – 7 см. З одного боку вузький кінець з отвором для засипання пороху має вигляд рурочки-трубочки. Заглушка відсутня. Виготовлена з рогу бика (буйвола) з використанням мідних деталей [10, рис. 1]. Колір – тъмяно-зелений.

Точне місце знахідки порохівниці невідоме. Ототожнення місця знахідки або її виготовлення ускладнюється ще й тим, що територія Слобідської України, до якої і належить Охтирщина, заселялася козаками-переселенцями з Правобережної України, з якими порохівниця і могла з'явитися у регіоні [2, с. 33].

Поверхня порохівниці вкрита пуансонним орнаментом, що наносився двозубцем. Для підсилення візуального ефекту, у заглиблення наносили спеціальну фарбу. Серед мотивів декорування порохівниць цей найпопулярніший.

Описаний виріб належить до числа поширених на території України зразків військового спорядження. Припускається, що частина з таких по-

Рис. 1. Порохівниця. Слобожанщина. XVIII ст. Ріг, метал. Охтир. МКМ.

рохівниць могла належати до числа мисливських. Це, зокрема, стосується західноукраїнських ладунків, вузький кінець яких оформленний у вигляді розкритого дзьобу птаха чи пащі риби. Однак, характерне завершення вузького кінця рогу, оформлене у вигляді конічної насадки, є більш показовим для виробів, що походять з території Гетьманщини та Слобожанщини, і дозволяє вбачати в ньому саме елемент військового спорядження. Хоча ми не відкидаємо й іншого трактування, з огляду на поліфункціональність таких виробів. У відповідності до класифікації порохівниць і натрусок XVII–XVIII ст., цей зразок належить до порохівниць типу II [14, с. 115, рис. 9: 2]. Подібні відомі з матеріалів колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва [18, с. 55–56].

На території України козаки почали використовувати порохівниці у XVI ст. з поширенням дульнозарядної вогнепальної зброї. Про це свідчать зображення козаків з мушкетом, списом і порохівницею на військових печатках, козацьких корогвах.

Такі зображення порохівниць зустрічаємо на печатках майже всіх гетьманів: І. Виговського (1658 р.), Д. Многогрішного (1670 р.), І. Самойловича (1673 р.), І. Мазепи (1688, 1705 рр.), І. Скоропадського (1708, 1715 рр.), Генеральної військової канцелярії (1726, 1742, 1752 рр.), особливо чітко вирізняється зображення порохівниці на більш пізніх печатках К. Розумовського (1752, 1753, 1761–1762 рр.) та Генеральної військової канцелярії (1748 р.) [15, с. 148–154].

Про важливість військового спорядження у житті козацтва свідчив і французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який описуючи життя

козаків, зазначав, що вони, вирушаючи у похід, брали із собою близько 3 кг пороху [11, с. 70].

Порохівниці і натруски переважно носили підвішеними на поясі, зрідка – на плечовому перев’язі. Наприкінці XVI–XVIII ст. вони стають невід’ємною складовою українського військового спорядження. Остаточно порохівниці вийшли з використання у кінці XVIII ст., але ще тривалий час продовжували існувати як мисливське й дуельне спорядження. У кінці XIX ст. з появою унітарних набоїв порохівниці перестали виготовлятися. У тій місцевості, де унітарні набої коштували занадто дорого, порохівницями користувалися аж до 20-х рр. ХХ ст. [19, с. 187].

Таким чином, порохівниця, представлена в експозиції Охтирського міського краєзнавчого музею, належить до числа поширених в Україні у XVIII ст. предметів військового спорядження і слугує яскравим прикладом матеріальної культури козацької історії періоду колонізації «Дикого поля» й утворення Слобідської України.

Література

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін.: навч. посібн. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.: іл. – («Пам’ятки історичної думки України»).
3. Білоус Л. С. Орнаментальні особливості українських порохівниць // Музейна справа та музейна політика в Україні XX століття. зб. наук. пр.; [за ред. М. Селівачова]. – К.: ЗлатоГраф, 2004. – С. 145–150.
4. Будзан А. Ф., Юрченко П. Г. Різьблення на дереві та рогові // Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т. 3. – С. 355–364.
5. Каталог українських древностей В. В. Тарновського. – К., 1898. – 703 с.
6. Коваленко О. В. Сліди косторізного виробництва на Полтавському форштадті XVII–XVIII ст. // ПАЗ – 1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 73–77.
7. Кріп’якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Львів: вид. Івана Тиктора, 1936. – Ч. 1. – 289 с.
8. Липа К. А., Руденко О. В. Військо Богдана Хмельницького. – К.: Наш час, 2010. – 63 с. – (Сер. «Жива історія»).
9. Липа К., Білоус Л. Козацька порохівниця. – К.: Laurus, 2014. – 64 с.
10. Охтир. МКМ, інв. № ДР 169.
11. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмані; Богдан Хмельницький / П. Меріме / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.
12. Пуголовок Ю. Порохівниця XVIII ст. з Полтавщини // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2004. – Вип. 13. – С. 125–127.
13. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.

14. Славутич Є. Порохівниці – складова воєнного спорядження Українських військ XVII –XVIII ст.: спроба класифікації // Історико-географічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т істор. України НАНУ, 2005. – № 8. – С. 100–128.
15. Ситий І. Гетьманські універсали і печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Пам'ятки України: історія та культура. Державний науковий часопис. – 2001. – № 1–2. – С. 148–154.
16. Супруненко О. Б. Козацька натруска із зібрання К. М. Скаржинської // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 1997. – Вип. 6. – С. 116–119.
17. Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). – К.: Либідь, 1992. – 192 с.
18. Українські порохівниці XVII – початку ХХ століття: каталог / Авт.-упорядн. Людмила Білоус. – К: Родовід, 2008. – 88 с.: іл.
19. Шокарев Ю. В. Оружие. Иллюстрированный словарь. – М.: РОСМЭН, 2003. – 224 с.

ОБ ОДНОМ ОРНАМЕНТАЛЬНОМ МОТИВЕ БИУСЕЧЕННОКОНИЧЕСКИХ СОСУДОВ КУЛЬТУРЫ КАННЕЛИРОВАННОГО ГАЛЬШТАТТА КИШИНЭУ-КОРЛЭТЕНЬ ВОСТОЧНО-КАРПАТСКОГО РЕГИОНА

Орнаментальные особенности и происхождение декора биусеченно-конических сосудов культур каннелированного гальштатта.

Ключевые слова: гальштатт, Верхнее Потисье, Восточно-Карпатский регион, Кишинэу-Корлэтень, Среднее Подунавье, каннелюры, сосуды.

Биусеченноконические сосуды культуры Кишинэу-Корлэтень характеризуются темно-серой или черной окраской внешней поверхности и преимущественно желто-оранжевой – внутренней; орнаментацией в виде горизонтальных каннелюров в верхней части тулов, вертикальных или косых каннелюров в средней, прерванными парными выступами-упорами, расположенными в вертикальной плоскости на выпуклой части турова.

Прототипы этих сосудов имеются в культурах периода поздней бронзы – раннего гальштатта Среднего Подунавья – амфоры/сосуды-урны культуры Белегиш II/Крученъ-Белегиши II, а также пост-белегишиских/пост-крученъ-белегишиских культурных образований. В керамических комплексах памятников типа Кишинэу-Корлэтень они являются ведущим типом сосудов и представляют основной культурный маркер этого образования [8, с. 251 и сл.].

Орнаментация верхней части турова рассматриваемого типа сосудов, наряду с поясом из горизонтальных каннелюров, включала и другие элементы. В одних случаях они сочетались с гирляндами из прочерченных линий или тонких каннелюров, в других – с горизонтальным рядом округлых вдавлений, расположенных параллельно каннелюрам.

Целью данной заметки является рассмотрение орнаментальных композиций верхней части биусеченноконических сосудов, состоящих из горизонтального ряда округлых вдавлений в сочетании с другими элементами: пояс из горизонтальных каннелюров, вертикальные каннелюры, парные выступы-упоры, конические выступы и др. (рис. 1).

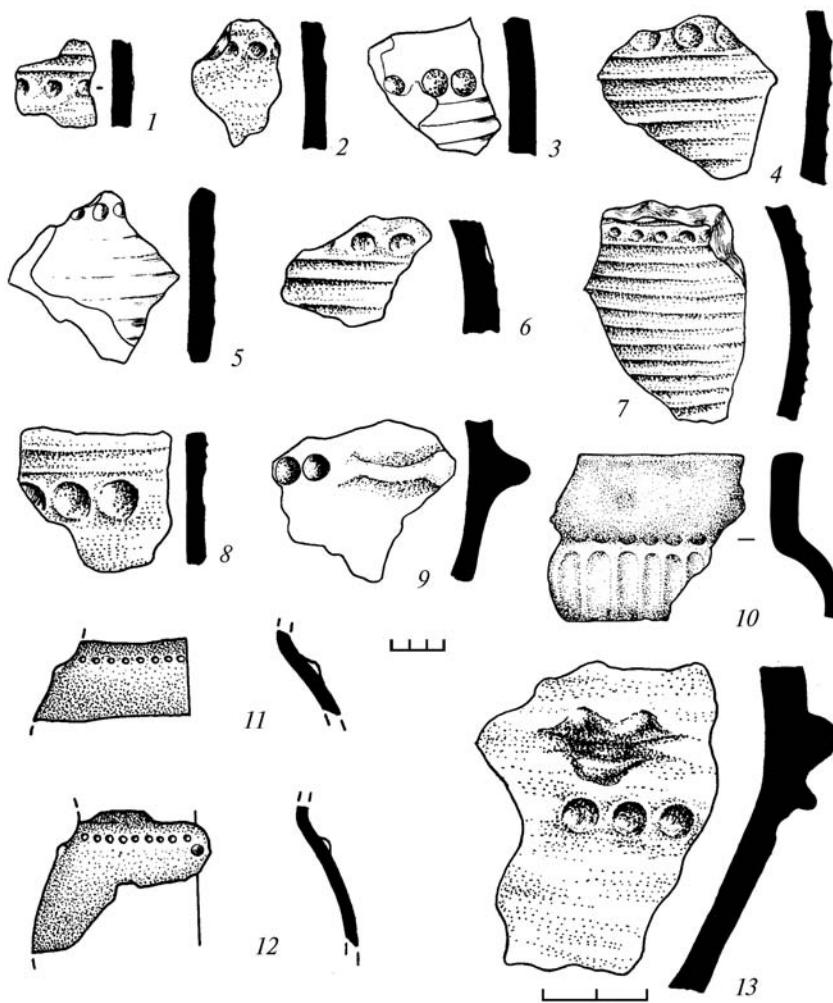

Рис. 1. Фрагменты биусеченоконических сосудов, в орнаментации верхней части которых использованы округлые вдавления в ареале культуры Кишинэу-Корлэтень Восточно-карпатского региона.

1 – Петруха/Petruha; 2 – Лукашевка/Lucașeaca; 3, 5 – Бурсучень/Bursuceni;
 4 – Подул Илоаей/Podul Ilăoai; 6 – Петрушень/Petrușeni; 7 – Селиште/Seliște;
 8 – Мындрешть/Mîndrești (поселение); 9 – СлобозияМэгурий/Slobozia Măgurii;
 10 – Епурень/Epurenii; 11-12 – Тринка/Trinca – Izvorul lui Luca.
 1, 2, 6, 7, 8, 13 – по Levițki 1994; 3, 5, 9 – по Ларина, Постикэ 1985; 4 – по Nestor 1952;
 10 – по Coman, Rotaru 1981; 11-12 – по Levițki 2002).

Орнаментальные мотивы, состоящие из горизонтального ряда округлых вдавлений, расположенных параллельно поясу из горизонтальных канелюр, в керамических комплексах памятников культуры Кишинэу-Корлэтень наиболее распространены. Они известны на поселениях: Подул Илоаей/Podul Iloaiei [38, p. 31, fig. 5: 1; 33, p. 123, 137, Прим. 294], Лукашева/Lucașeuca [35, p. 85, fig. 16: 7], Мындрешть/Mândrești [6, рис. 22: 2, 5; 35, p. 85, fig. 24: 4], Петруха/Petruha [35, p. 85, fig. 39, 4], Бурсучень I/Bursuceni I [7, с. 257, рис. 2: 2.6], Петрушень/Petrușeni [35, p. 85, fig. 35, 10], Селиште/Seliște[35, fig. 46: 11], Мэнолешть/Mânoilești, Гидигичь-село/Ghidighici-sat [неизданные материалы].

Сочетание горизонтального ряда округлых вдавлений и расположенных вертикально канелюр встречено только один раз – на поселении Епурень/Epureni [21, p. 58, fig. 6: 3; 33: 121].

Комбинация из горизонтального ряда округлых вдавлений ниже парных выступов-упоров, расположенных в вертикальной плоскости на выпуклой части туловища, зафиксирована только на одном сосуде из могильника Мындрешть/Mândrești [35, p. 85, fig. 26: 5].

Орнамент, состоящий из горизонтального ряда округлых вдавлений в ассоциации с двумя-четырьмя коническими выступами, расположеннымми ниже, имеется на несколько биусеченноконических сосудах с поселения Тринка «Изворуллуй Лука»/Trinca «Izvorul lui Luca» [36, p. 49, fig. 39: II; 49: 6, 7].

Горизонтальный ряд округлых вдавлений, прерванный выступами-упорами, известен на поселении Слобозия Мэгурий/Slobozia Măgurii [7, с. 263, рис. 2: 18].

Биусеченноконические сосуды больших размеров, орнаментированные только одним рядом округлых вдавлений, происходят с поселения Брэдичешть/ Brădicești [28, p. 125, fig. 1: 3], см. рисунок [29, p. 93, fig. 2: 2].

Орнаментальные мотивы, состоящие из горизонтального ряда округлых вдавлений в сочетании с другими рельефными элементами декора, характерные для украшения биусеченноконических сосудов культуры Кишинэу-Корлэтень, в общем, имеют параллели только в керамических комплексах позднего периода эпохи бронзы Среднего Подунавья (культура Белегиш II/Крученъ-Белегиш II – Банат, Воеводина и сопредельные территории), Верхнего Потисья (культура курганных погребений *Hügelgräberkultur*, Пилинь и эпизодически Киятице – северо-восток Венгрии, юго-запад Словакии) и в Кришане, поздняя фаза (IV) культуры Отomanь (группа Чехэлуц/Cehăluț или Хайдубагош-Пишколц-Чехэлуц (Hajdubagos-Pișcolț-Cehăluț) (рис. 2).

В Банате, орнаментальные композиции, которые включают горизонтальный ряд округлых вдавлений, присутствуют в декоре амфор/урн из

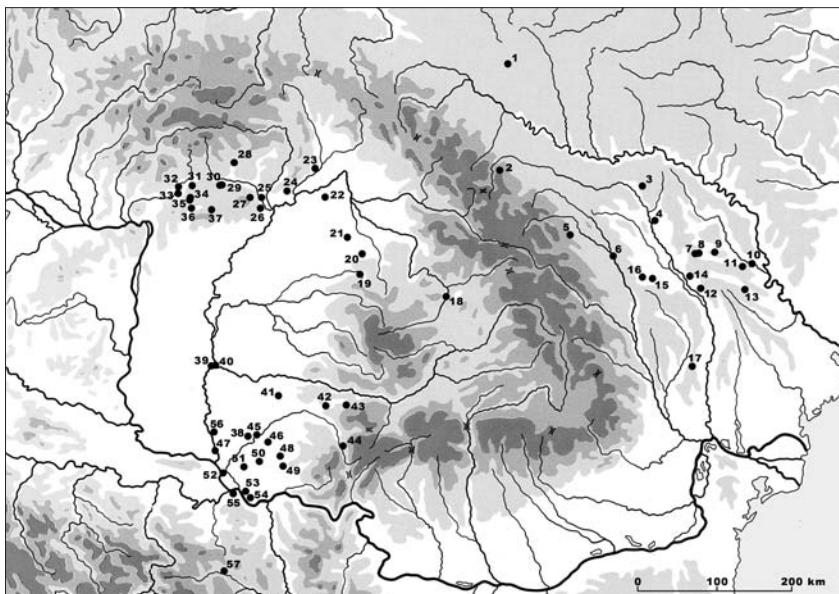

Рис 2. Местонахождения биусеченоконических сосудов, в орнаментации верхней части которых имеются округлые вдавления, в Восточно-Карпатском регионе, Среднем Подунавье, бассейне Верного Потисья и Кришане.

- 1 – Жукив/Jukiv; 2 – Текучая/Tekucea; 3 – Тринка/Trinca-Izvorul lui Luca; 4 – Петрушены/Petrușenii; 5 – Ботошана/Botoșana; 6 – Силиштеа Ноу/Siliștea Nouă;
- 7 – Слобозия Мэгурий/Slobozia-Măguri; 8 – Бурсучень/Bursucenii;
- 9 – Мындрешть/Mîndrești; 10 – Петруха/Petruha; 11 – Лукашевуца/Lucașeuca;
- 12 – Селиште/Seliște; 13 – Гидигич/Ghidighici; 14 – Манойлешть/Mânoilești;
- 15 – Подул Илоаiei/Podu Ilăoiei; 16 – Бэлцаць/Bălțați; 17 – Епурень/Epureni;
- 18 – Никула/Nicula; 19 – Шуплаку де Баркэу/Şuplacu de Barcău; 20 – Тышад/Tășnad-Sere;
- 21 – Чумешть/Ciumești; 22 – Беркес/Berkesz-Vajdacska; 23 – Сомотор/Somotor;
- 24 – Бодрогкестур/Bodrogkeresztúr; 25 – Принц/Princ-Tanya;
- 26 – Мухи/Muhi; 27 – Мишкольц/Miskolc; 28 – Аггетелек/Aggtelek; 29 – Кёалья/Kőalja; 30 – Озд/Ozd; 31 – Радзувце/Radzovce; 32 – Литке/Litke; 33 – Шафариково/Šafarikovo; 34 – Салготарьян/Salgótarján-Kenyérgyár; 35 – Задъвапалфава/Zagyvapálfalva; 36 – Надьбатонь/Nagybátony; 37 – Сайла/Szajla; 38 – Шагу/Sagu;
- 39 – Сегед/Szeged; 40 – Тапе/Tápé; 41 – Корнешть/Cornești; 42 – Сусань/Susani-Grămurada lui Tici; 43 – Ромэнешть/Românești-Peștera cu Arpă; 44 – Вала Тимишулуй/Valea Timișului-Rovina; 45 – Крученъ/Cruceni; 46 – Ливезиле/Livezile-Tolvadja; 47 – Феудвар/Feudvar Kod Mosorina; 48 – Ватина/Vatina-Bele Vode;
- 49 – Вршац/Vršac-Crvencea; 50 – Иланца/Ilandza; 51 – Ковачика/Kovačica-Vinogradci; 52 – Белегиш/Belegiș; 53 – Војловица/Vojlovica-Rafinerija;
- 54 – Омолжица/Omoljica; 55 – Белград/Karaburma; 56 – Нови Бечеј-/Novi Bečeј-Bordoš; 57 – Лугови/Lugovi-Bent de la Mojsinje.

обоих могильников — эпонимные памятники культуры Кручень-Белегиш [41, fig. 7: 1; 12, сл. 33], а также могильников Ватин-Беле Воде/Vatin – Bele Vode [16, T. 58, S. 9], Вршац/Vršac [9, T. III, S. 6] и в материалах памятника периода поздней бронзы (BD/HaA1), «A1_1» Шагу/Şagu (Arad) [42, Pl. I, 2]. В данном контексте следует отметить, что в этом регионе горизонтальный ряд округлых вдавлений использовался в украшении сосудов ранней фазы культуры Кручень (Кручень I), на которых он сочетается с мотивами, реализованными в технике прочерчивания или псевдо-шнура — могильники Карабурма/Karaburma, урна погребения 294, относящаяся ко второй фазе (1400–1230 до н. э.) [43, p. 95, 145] и Ливезиле/Livezile (Tolvadia) [25, p. 185, Pl. II: 1; p. 186–187, Pl. V: 2], а также из горизонта (BrB2 – BrC) поселения «A1_1» Шагу/Şagu (Arad) — комплексы 236 и 291 [42, p. 91, Pl. 14: 1, 2; Pl. 14: 3–12].

В Верхнем Потисье сочетание орнаментальных элементов (горизонтальные каннелюры и параллельный им ряд округлых вдавлений), также использовалось для украшения различных типов и вариантов погребальных урн керамистами культуры курганных погребений *Hügelgräberkultur* — Сегед/Szeged [1, рис. 14: 4], Хайдубагош/Haidúbagos [1, рис. 14: 18, 19], культуры Пилинь/Piliny — Надьбатони/Nagibátony [32, T.II, 2], Салготарьян/Salgótarján-Kenyérgyár [32, T. XIII, 3], Задъвапалфава/Zagyvapálfalva [3, рис. 26: 5.10], Шафариково/Šafarikovo [14, Abb. 6: 6, 8; 23, Abb. 4: II; T. III, 17; Abb. 7: II, T. III, 11], а также, культуры Киятице/Кујатице— Сайлa/Szaila, Аггетелек/Aggetelek, Мишкольц/Miskolc [32, T. LXXXIII, 8; CI, 22; CVI, 2] и Радзовце/Radzovce [24, Abb. 44: 13].

Относительно Кришаны, отмечаем наличие декора, содержащего горизонтальный ряд округлых вдавлений на верхней частей биусеченно-нических сосудов (урн) из могильника Чумешть/Ciumeşti, погр. 6 [13, p. 56, pl. XXVI: 8], поселений Никула/Nicula [15, p. 123–124, Abb. 4: 10], Тышнад-серэ/Taşnad-sere (Parkingzona) [37, p. 281–282, pl. XXVIII: 1] и Шуплаку де Баркэу/Suplacu de Barcău [30, p. 12, Pl. XI: 2], первые два памятника относятся к поздней фазе (IV) культуры Отомань/Otomanı, а последние — к группе Hajdubagos-Pişcolṭ-Cehaluť (BrD) [31, p. 42].

Особое значение в русле этого исследования имеет тот факт, что рассматриваемый элемент декора полностью отсутствует в орнаментации керамики культурных групп, которые в Банате последовали после завершения эволюции культуры Кручень-Белегиш II — Бобда I/Cruceni-Belegiș II — Bobda I, синхронные группы Сусань/Susani, переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку — вторая половина фазы HaA1 — первая половина фазы HaA2 (середина XII — середина XI вв. до н. э.) — Бобда (Бобда-Чорва)/Bobda (Bobda-Csórvá), Тикваниул Маре-Карабурма III/Ticvaniul Mare-Karaburma III, Вучедол-Нови Бечей/Vučedol-Novi Bečeј,

Молдова Ноуэ (Молдова Ноуэ-Либораждя)/MoldovaNouă (MoldovaNouă-Liborajdea), включительно, расположенных ниже Железных Ворот – Хинова-Мала Врбица/Hinova-MalaVrbica, Выртоп-Плопшор/Vârtop-Plopșor, Зимнича-Новград/Zimnicea-Novgrad [27, p. 99-137].

В Верхнем Потисье этот элемент декора перестал использоваться уже на втором этапе культуры Киятице/Kijatice (KijaticeII) – фаза HaA2-HaB1 (по G.Bandi) или HaB1 (по T. Kemenczei) [11, c. 12], о чём свидетельствует орнаментация сосудов из самого крупного исследованного могильника этого периода Озд, Кёалья/Ózd, Kőalja [32, T. XC, 4, 17; 4, c. 109]. В контексте данной дискуссии, особенно следует указать, что рассмотренный элемент декора совсем не встречается в орнаментации керамики культуры полей погребальных урн Среднего Подунавья («ältere Urnenfelderzeit» – BrD – HaA1) [39; 2, рис. 20-22; 24, Abb. 29], культуры Гава/Gava северо-восточной Венгрии и востока Словакии [32, T. CXXIV-CLXI; 5, рис. 41-43; 24, Abb. 46], единственным исключением является одна урна из могильника Сомотор/Somotor, украшенная на плечиках двумя паралельными горизонтальными рядами округлых вдавлений [24, Abb. 46: 6].

Горизонтальный ряд округлых вдавлений, также не встречается и в орнаментации сосудов культурных групп периода HaA из Центральной Трансильвании – Уйоара де Жос/Uioara de Jos, синхронная с последней фазой эволюции группы Игрица/Igrița, группы Кужир-Банд/Cugir-Band – синхронная с курганом Сусани/Susani и могильником Тикваниул Маре/Ticvaniul Mare и второй фазой группы Лэпуш/Lăpuș [19, р. 25-40; 20, Pl. IX-XI], а также в керамических комплексах раннегальштатских памятников предгорных зон Олтении и Мунтении [18; 34; 40].

В заключение отметим, что рассмотренный орнаментальный элемент, соответственно, композиции декора верхней части биусеченоконических сосудов в которых он присутствует, имеет как культурно-генетическое, так и хронологическое значение. Использование этого элемента (композиции) в орнаментации *амфор/сосудов-урн* культуры Белегиш II/Крученъ-Белегиш II Среднего Подунавья и биусеченоконических сосудов культуры Кишинэу-Корлэтень Восточно-Карпатского региона ещё раз указывает на их генетическое родство. Отсутствие рассматриваемого элемента декора в орнаментации керамики культурных групп, которые в Банате последовали после завершения эволюции культуры Крученъ-Белегиш II – Бобда I/Criceni-Belegiș II – Bobda I, переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку – вторая половина фазы HaA1 – первая половина фазы HaA2 (середина XII – середина XI в. до н. э.), свидетельствует в пользу гипотезы, что носители средне-дунайских, белегицких традиций появились в восточно-карпатском регионе раньше середины периода HaA1 (середина XII в. до н. э) (как в настоящее время

принято в историографии), в первой половине периода HaA1, возможно, даже в конце периода BrD (XIII в. до н. э.).

Литература

1. Кеменцеи Т. Культура курганных погребений // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. – I тысячелетие н. э. – М., 1986. – С. 37–51.
2. Кеменцеи Т. Культура полей погребальных урн // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. – I тысячелетие н. э. – М., 1986а. – С. 52–71.
3. Кеменцеи Т. Культура Пилинь // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. – I тысячелетие н. э. – М., 1986б. – С. 71–82.
4. Кеменцеи Т. Культура Киятице // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. – I тысячелетие н. э. – М., 1986с. – С. 103–115.
5. Кеменцеи Т. Культура Гава // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. – I тысячелетие н. э. – М., 1986д. – С. 115–131.
6. Лапушнян В. Л. Ранние фракийцы X – начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 140 с.
7. Ларина О. В., Постиэ Г. И. Археологические памятники у с. Бурсучены // АИМ в 1985 г. – Кишинев, 1990. – С. 256–266.
8. Левицкий О. Г., Кашиба М. Т. Финал эпохи бронзы в Карпато-Подунавье: Культурно-исторический ландшафт и его восточные (северо-причерноморские) рубежи // Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения. Памяти Вадима Михайловича Массона (03.05.1929–19.02.2010) // Тр. ИИМК РАН. – Т. XLII. – С.Пб.: «Арт-Экспресс», 2014. – С. 240–270.
9. Медовић П. Канелована керамика прелазног периода у Војводини // РВМ 31, 1988–1989. – С. 45–57.
10. Тасин Н. Населькултурепольасаурнама у источном делу Срема // РВМ 11, 1962. – С. 127–144.
11. Титов В. С. 2500 лет прошлого Карпато-Дунайского бассейна в зеркале венгерской археологии (Вместо введения) // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. – I тысячелетие н. э. – М., 1986. – С. 7–36.
12. Трбуховић В. Праисториска некропола у Белегишу // Старијар НС, кн. II, 1960–1961. – С. 163–180.
13. Bader T. Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. – Bucureşti, 1978. – 151 P., XCIV Pl.
14. Boroffka N. Probleme der Jungbronzezeitlichen keramik in Ostungarn und Westrumänien // The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe. – Alba Iulia, 1994. – P. 7–23.
15. Boroffka N. Probleme der späten Otomani-Kultur // (Ed. J. Gancarski) Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka. Materiały z konferencjiarcheologicznej Dukla, 27–28.11.1997 / Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialien der archäologischen Konferenz Dukla, 27–28.11.1997. – Krośno, 1999. – P. 113–129.
16. Bukvić Lj. Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu. – Novi Sad, 2000. – 247 S., 68 Tab.
17. Buzdugan C. Cercetările arheologice de la Rateșu Cuzei, jud. Vaslui // Cercetări arheologice III, 1979. – S. 59–75.

18. **Călătoiu Gh.** Prima epocă a fierului în nordul Olteniei (Traco-getii din nordul Olteniei în secolele XII–IV a. Chr.). – Târgu Jiu; Gorj, 2002. – 207 P., 69 Fig.
19. **Ciugudean H.** The Hallstatt A period in central Transylvania // The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in south-eastern Europe. – Alba Iulia, 1994. – P. 25–40.
20. **Ciugudean H.** The Late Bronze Age in Transylvania (With Primary focus on the central and Southern areas) // Satu Mare – Studii și Comunicări. – 2010. – XXVI/I. – P. 157–202.
21. **Coman Gh., Rotaru M.** Obiecte de lut, piatră și os descoperite în Județul Vaslui // Memoria Antiquitatis 6-8 (1974–1976). – 1981. – S. 57–63.
22. **Forenbaher S.** The «Belegiș II» group in eastern Slavonia // The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe. – Alba Iulia, 1994. – S. 49–62.
23. **Furmánek V.** Pilinyer Kultur // Slovenská archeológia XXV/2. – 1977. – S. 251–270.
24. **Furmánek V., Velačík L., Vladar J.** Die Bronzezeit im Slowakischen Raum. – Rahden/West., 1999 (PAS. – XV). – 203 S., 39 Taf.
25. **Gogăltan F.** The Cruceni-Belegiș Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Bahloc, District Timiș (Romania) // The Thracian World and the Crossroads of civilizations. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, vol. II. – Bucharest, 1998. – P. 181–205.
26. **Gumă M.** Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României. – București, 1993. – B. THR. – III. – 311 P., CIX Pl.
27. **Gumă M.** The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review // Thraco-Dacica XVI/1-2. – 1995. – P. 99–137.
28. **Iconomu C.** Unele rezultate și probleme privind evoluția triburilor trace din prima epocă a fierului în conformitate cu cercetările arheologice din județul Iași // In: Prima epocă a fierului la Gurile Dunării și în zonele circumponțice. – Tulcea, 1997. – S. 125–137.
29. **Iconomu C.** Descoperiri arheologice în așezarea din epoca fierului de la Brădicești – Iași (III) // ArhMold XXV, 2002. – S. 93–112.
30. **Ignat D.** Așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor) // Crisia XIV, 1984. – S. 9–26.
31. **Kacsó C.** Bronzultările din nord-vestul României // Simpozia Thracologica, 8. – Satu Mare – Carei, 1990. – S. 41–50.
32. **Kemenczei T.** Die Spätbronzezeit Nordostungarns. – Budapest, 1984. – 208 S., CCXXa Taf.
33. **László A.** Începuturile epocii fierului la Est de Carpați. – București, 1994. – B. THR. – VI. – 220 P., 80 Fig., XIII Pl., 3 Hărți.
34. **Lazăr S.** Cultura Vârtop în Oltenia. – Craiova, 2005. – 134 P., XLV Pl.
35. **Levițki O.** Cultura Hallstattului canelat la Răsărit de Carpați. – București, 1994a. – (B. THR. – VII). – 176 P., 78 Fig.
36. **Levițki O.** Raport despre investigațiile arheologice efectuate în obiectivele arheologice de la Trinca, jud. Edineț, Republica Moldova. Campania 2002 (Chișinău 2002). Arhiva MNIM, inv. nr. 421.
37. **Nemeti J.** Acâș–Rátul lui Veres (Veres-rét). The Late Bronze Age settlement. In: Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania. Simpozion Satu Mare 18–19 iulie 2008. // Studii și Comunicări. Seria arheologie XXVI/I, 2010. – S. 265–316.
38. **Nestor I. et al.** Șantierul Valea Jijiei // SCIV III, 1952. – S. 84–94.

39. **Patek E.** Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. – Budapest, 1968. – 173 S., CXL Taf.
40. **Petre-Govora Gh.** O preistorie a nord-estului Olteniei . – Rm. Vâlcea, 1995. – 90 P., 91 Fig.
41. **Radu O.** Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș) // SCIV 24/3, 1973. – S. 503–520.
42. **Sava V., Hurezan G.P., Mărginean F.** Late Bronz Age metal Artefacts Discovered in Șagu, Site «A1_» Arad-Timișoara Highway (km 0+19.900 – 0+20.620) // Ziridava. – Studia Arhaeologica 26/1, 2012. – S. 83–107.
43. **Todorović I.** Prajstorijska Karaburma II. Nekropolja bronzanog doba. – Beograd, 1977. – 162 S., 30 Tabl.
44. **Zaharia N., Petrescu-Dimbovița M., Zaharia E.** Așezări din Moldova. De la paleoliticpînăînsecolul al XVIII-lea. – București, 1970. – 376 P., CCLIX Pl.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко
(м. Полтава)

КОБАНСЬКИЙ ДЗВІНОЧОК З ПОВОРСКЛЯ

Публікується рідкісна знахідка бронзового дзвіночка, відлитого кобанськими майстрами Північного Кавказу, що виявлена на поселенні з матеріалами доби пізнього бронзового віку, передскіфського і ранньоскіфського часів поблизу с. Головач під Полтавою. Вона нещодавно надійшла до фондів ІКЗ «Більськ».

Ключові слова: передскіфський час, кіммерійці, кобанська культура, Головач, Ворскла, бронзовий дзвіночок.

З-поміж свідчень давніх контактів населення Північного Кавказу і Середнього Подніпров'я дослідниками відзначалося проникнення до Дніпровського лісостепового Лівобережжя предметів «кочівницько-го комплексу», зокрема, виробів кобанської культури [напр.: *Козенкова 1996, с. 143*] у складі деталей вузди, зразків озброєння, прикрас тощо [*Там же, с. 142, рис. 53*]. Вони потрапляли сюди внаслідок експансії кочовиків кіммерійського часу, які, вірогідно, могли залучати як союзників під час військових нападів на північний захід – до Лісостепу – окрім загонів воїнів із середовища носіїв кобанської культури [*Козенкова 1975*], або ж широко користуватися виробами кобанських та в цілому кавказьких майстрів-бронзоливарників. Випадки появи речового комплексу кобанського походження в Україні майже одностайно пов'язуються з інвазією новочеркаських племен, тобто історичних кіммерійців [*Махортых 1994, с. 48–49; Скорий 1999, с. 5*].

І свідчення цьому представлені на території історичної Полтавщини у старожитностях IX–VIII, можливо, навіть початку VII ст. до н. е. Згадаємо, принаймні, деякі знахідки кавказького походження – деталі вузди з Бутенківського [*Ковпаненко 1962, с. 66–70; 1967, с. 44, 45, рис. 18; Тереножкин 1976, с. 69, 70, рис. 38; Граков 1977, с. 167, рис. 114; Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 51; Мелюкова 1988, с. 11; Скорий 1999, с. 96, 129, рис. 23*] і Шевченківського поховань [*Берестнєв 1985, с. 99, рис. 1: II–13; Буйнов, Грубник-Буйнова 1985, с. 117; Ромашко 1990, с. 13; Скорий 1999, с. 96–97, рис. 8: 20–21*] у межиріччі Ворскли і Псла, сокири колхідського типу з околиць мм. Краснограду та Лубен (між с. Клепачі і хут. Олександровським) [*Каминский 1890, табл. LXXXII; Тереножкин 1976, с. 78; Буйнов, Грубник-Буйнова 1985, с. 109, рис. 1: 8, 10; Скорий 1999, с. 98, рис. 24: 10, 11; Супруненко 2000, с. 170, рис.*], частину вудил зі зборів І. А. Зарецького 1887 – 1889 рр. на Лихачівському поселенні [*Ковпаненко 1967, с. 47, рис. 19: 6; Тереножкин 1976, с. 78; Скорий 1999, с. 98,*

рис. 24: 8], вудила, випадково виявлені біля сс. Крута Балка Новосанжарського району [Мельникова 2015, с. 163 – 164, рис.] та Петрівка під Полтавою і деякі ін. Звісно, що не всі вони мають чітко встановлене кобанське походження, проте одна з прикрас – антропоморфна бронзова підвіска із зображенням жіночої оголеної постаті з Жовнінського острова на Кременчуцькому водосховищі – безпосередньо відноситься до діяльності кобанських бронзоливарників [Кулатова 1992, с. 105–106, рис.; 1999, с. III–V, рис. 2: 1].

Ще одна випадкова знахідка, виявлена 1981 р., спричинила обстеження ділянки різночасового багатошарового поселення біля с. Головач Полтавського району Полтавської обл. [Taxtai 1928, с. 288; Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 81] і лише нещодавно потрапила до музейної колекції [Фонди ІКЗ «Більськ», KB 717, A 427].

Цей предмет знайшли під час руйнування культурних нашарувань у ході будівництва очисних споруд за 1,5 км на південь – південний схід від села, на мису другої тераси лівого берега р. Ворскла заввишки близько 5 м над рівнем заплави, в ур. Пінчукові горби. Товщина зачеплених тут земляними роботами відкладень поселення, з матеріалами малобудківського етапу бондаріхинської культури в основі, переважаючими знахідками передскіфського і ранньоскіфського часів, становила 0,3–0,5 м. Науково-рятівні роботи на той час ще не проводилися, а невдовзі зруйнована ділянка території поселення була забудована відстійником і дачним масивом. Матеріали розвідок учнівського археологічного гуртка Полтавського краєзнавчого музею через кілька років були у стислому вигляді опубліковані [Супруненко 1986, с. 312; 1991, с. 27, 29, 32, 37, рис. 5: 1–10; 8: 1–3, 6–12, 15–20; 1998, с. 8–9, 42, рис. 3, 36; Воловик 1991, с. 15; 1996], а досить-таки представницька колекція зборів зі втраченої пам'ятки надійшла до фондів і досі зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї.

Першу ж зі знахідок, що стала приводом до обстежень ділянки поселення гуртківцями, через 35 років вдалося повернути до музейної збірки одному з колишніх учасників археологічного гуртка, наразі кандидату історичних наук, доценту Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка І. М. Гавриленку.

Згаданою знахідкою є бронзовий литий дзвіночок з пустотілим тулубом біконічної форми і трьома невеликими горизонтально розташованими вушками на ребрі перегину для кріплення зовнішніх бубонців – шумлячих підвісок, з масивною петелькою вгорі для підвішування, яка відділена від тулуба потовщенням невеликого пружка (рис. 1). В нижній частині тулуба влаштовані три трикутної форми одноманітні прорізи, з гострим кутом, спрямованим донизу. Одне з вушок на тулубі відламане у давнину.

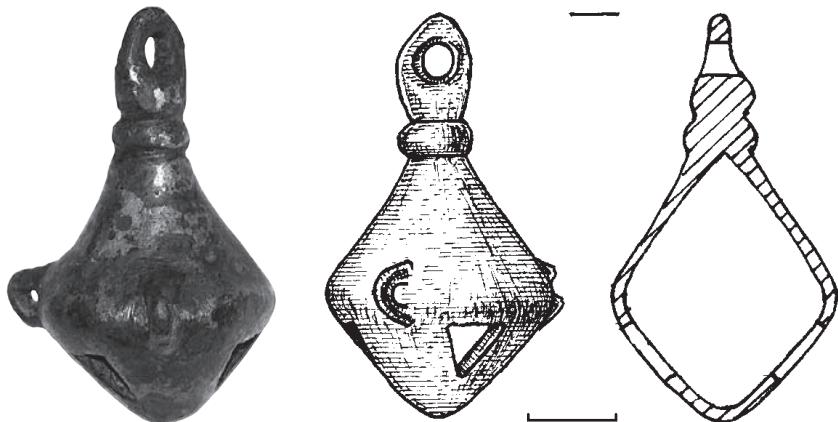

Рис. 1. Головач, с., Пінчукові горби, ур. Дзвіночок.
Бронза, позолота. Фонди ІКЗ «Більськ». Фото і прорисовка.

Поверхня виробу гладенька, патинована, з ділянками плачування жовтим металом. Підвішувані деталі втрачені. Виріб відлитий у трискладовій формі, з проточуванням частин отворів з метою їх розширення після відливання.

Висота дзвіночка – 4,8 см, діаметри: пружка в основі вушка для підвішування – 0,7 см, тулуба – 2,4 см; розміри: вушка для підвішування – 1,2 × 0,8 × 0,4 см, петелько на тулубі – 0,5 × 0,4 × 0,2 см (рис. 1).

Сліди позолоти і вишуканий вигляд дзвіночка дещо відрізняють його від типових та в цілому подібних виробів кобанських майстрів раннього і пізнього етапів розвитку та старожитностей східного варіанту культури [Козенкова 1982, с. 160, табл. XXIV: 50–52; 1996: с. 70, 100, 115, рис. 29: 25–26; 37: 45, 48; 43: 2]. Натомість, відповідники формі та засобам оформлення і декору зустрічаємо серед дзвіночків-прикрас західного варіанту кобанської культури верхів'їв Кубані, Куми та степових ділянок у відрогах Північного Кавказу, зокрема, у матеріалах місцевознаходження Індустрія I [Козенкова 1989, с. 258, 304, 408, табл. 102: 47]. Знайдений там дзвіночок аналогічний за формулою, хіба що, більш приплюснутий в основі, має схоже вушко і, що найбільш важливо, – подібні за формулою прорізи.

Щодо призначення такого дзвіночка, то традиційно подібні прикраси вважаються деталями вузді привілейованих степових вершників-номадів кіммерійської доби. Він є свідченням нападів на поворсклянські поселення землеробського населення передскіфського часу кіммерійців,

старожитності яких саме й виявлені у південно-східних передстепових районах Полтавщини – у Нижньому Поворсклі, пониззі Псла, аж до Лубен у Посуллі – на північно-західній межі поширення степових ділянок між лісостеповими долинами лівих приток Дніпра. Вірогідно, публікоvana знахідка має відношення до одного з таких набігів кочовиків, адже культурні нашарування в ур. Пінчукові горби біля Головача містили очевидні сліди пожежі, засвідчені скрученнями горілого дерева, численних вуглин і попелу у відкладеннях зі знищеними вогнем житлово-господарськими об'єктами передскіфського часу.

Література

- Берестнев С. И.** О погребениях предскифского периода в Левобережной Лесостепи Украины / С. И. Берестнев // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1985. – С. 98–107.
- Буйнов Ю. В.** Бронзовые изделия предскифского периода из Днепровского Левобережья / Ю. В. Буйнов, Л. П. Грубник-Буйнова // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1985. – С. 107–117.
- Воловик С. И.** Пам'ятки малобудівського етапу бондаріхинської культури у басейні Ворскли / С. И. Воловик // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 15–22.
- Воловик С. И.** Бондаріхинская культура (проблема происхождения): автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. И. Воловик; ИА РАН. – М., 1996. – 33 с.
- Граков Б. Н.** Ранний железный век / Б. Н. Граков. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 232 с.
- [**Каминский Ф. И.** Каталог предметов из собрания г-жи Е. Н. Скаржинской, представленных на выставку к VIII АС в Москве] // Тр. VIII АС. – М., 1890. – Т. IV. – С. 238–239. – Табл. LXXVIII–LXXXII.
- Ковпаненко Г. Т.** Погребение VIII–VII до н. э. в бассейне Ворсклы / Г. Т. Ковпаненко // КСИА АН УССР. – К., 1962. – Вып. 12. – С. 66–72.
- Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. О. І. Тереножкін]. – К.: Наукова думка, 1967. – 187 с.
- Козенкова В. И.** Связь Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром (некоторые археологические параллели) / В. И. Козенкова // Скифский мир: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: В. А. Ильинская, Б. Н. Мозолевский, А. И. Тереножкин (отв. ред.) и др.]. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 52–73.
- Козенкова В. И.** Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант / В. И. Козенкова; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Н. Л. Членова] // САЙ. – М.: Наука, 1982. – Вып. В 2-5. – 176, 2 с.
- Козенкова В. И.** Кобанская культура Кавказа / В. И. Козенкова // Степи Европейской части СССР в скіфо-сарматское время / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А. И. Мелюкова]. – М.: Наука, 1989. – С. 252–267.
- Козенкова В. И.** Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке. (Узловые проблемы происхождения и развития кобанской культуры) / В. И. Козенкова; РАН, Ин-т археол. – М., 1996. – 164 с.

- Кулатова І. М.** Кобанська скульптурна фігурка з Жовніного / І. М. Кулатова // Археол. зб. ПКМ: зб. наук. пр. / ПКМ; [ред. кол.: Супруненко О. Б., відп. ред. та ін.]. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 105–107.
- Кулатова І. Н.** Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины / И. Н. Кулатова // Скорый С. А. Киммерийцы в украинской Лесостепи / НАН Украины, Ин-т археол.; ЦОИПА. — К.: Полтава: Археология, 1999. — Приложение. — С. I–VIII.
- Махортых С. В.** Киммерийцы на Северном Кавказе / С. В. Махортых; АН УССР, Ин-т археол. — К., 1994. — 94 с. — (Сер.: «Скифы: экономика и история»).
- Мелюкова А. И.** Народы Северного Причерноморья накануне и в период греческой колонизации / А. И. Мелюкова // Местные этнополитические объединения Причерноморья в VII – IV вв. до н. э.: мат-лы IV Всесоюзн. симпоз. по древн. истории Причерноморья. — Чхалтубо; Вани, 1985. — Тбилиси, 1988. — С. 8–27.
- Мельникова І.** Нова знахідка кіммерійського часу на Полтавщині / Ірина Мельникова // Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Волошин В. Ю., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2015. — Вип. X. — С. 163–168.
- Ромашко В. А.** Предскифский период в пограничье Лесостепи и Степи Днепровского Левобережья (XII – начало VII вв. до н. э.): автореф. ... дис. канд. ист. наук / В. А. Ромашко; АН УССР, Ин-т археол. — К., 1990. — 18 с.
- Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; УТОПІК; ІА НАНУ. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.
- Скорый С. А.** Киммерийцы в украинской Лесостепи / Сергей Скорый; НАНУ, Ин-т археол.; ЦОИПА. — К.; Полтава: Археология, 1999. — 136, VIII с.
- Супруненко А. Б.** Работы Полтавского музея / А. Б. Супруненко // АО 1984 г.: ежегодн. — М.: Наука, 1986. — С. 312.
- Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворсکля / О. Б. Супруненко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. — Полтава, 1991. — С. 23–43.
- Супруненко О. Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ин-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. — Полтава : Археология, 1998. — 157 с.
- Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б.; НАН, Ин-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.] — К.; Полтава: Археология, 2000. — 398, II с.
- Т[ахтай] А.** Археологічна робота музею 1926–27 р. / А. Т[ахтай] // Збірник, присвячений 35-річчю музею: зб. наук. пр. / Полт. держ. муз. ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. — Полтава: 1-ша раддрук. «Полтава-Поліграф», 1928. — Т. I. — С. 283–289.
- Тереножкин А. И.** Киммерийцы / А. И. Тереножкин; АН УССР, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1976. — 224 с.

УЛАМОК ДЗЕРКАЛА З ПОСЕЛЕННЯ В ур. БЕЗОДНЯ

Публікується знахідка фрагмента бронзового дзеркала з поселення у південній частині Великого укріплення Більського городища, неподалік с. Глинське, що надійшла до фондів ІКЗ «Більськ».

Ключові слова: пізньоскіфський час, Більське городище, Глинське, Безодня, Кутул, Ворскла, дзеркало.

При огляді території селища скіфського часу в ур. Безодня, розташованого у південній частині Великого укріплення Більського городища, в межах території, адміністративно належної Великобудищанській сільській раді Зіньківського району Полтавської обл., восени 2011 р. краєзнавцем М. О. Радченком виявлений уламок бронзового дзеркала доброго стану збереження. Знахідка трапилася на поверхні у південній частині селища, практично на межі із залишками забудови (рештками хатища і кількох господарських будівель) хутора XVIII ст., що розташований за 0,35 км на північ від тваринницьких ферм у с. Глинське із зовнішнього та внутрішнього боків від валів грандіозного фортечного комплексу.

Селище в ур. Безодня, вірогідно, оглядалося влітку 1927 р. співробітниками Полтавського музею на чолі з О. К. Тахтаєм, від зборів яких знахідок не збереглося [Taxtai 1928, с. 286]. Поселення площею понад 2 га було обстежене С. П. Степановичем та І. М. Кулатовою 1994 р. на мисоподібному виступі плато правого корінного берега Ворскли, у межах південної частини Великого укріплення, на північ від решток тваринницького комплексу у с. Глинське та за 60–130 м у тому ж напрямку з внутрішнього боку від валу укріплення [Степанович 1995, с. 88; Кулатова 1996, с. 125, рис. 3]. У ході першої розвідки визначена площа селища у 2 га (200 × 100 м), що видовжена вздовж надсхилля панівного підвищення плато майже в меридіональному напрямку. На ній порівняно рівномірно траплялися уламки ліпного посуду й фрагменти амфор кінця VI–IV ст. до н. е. В ході пізніших оглядів співробітниками ЦОДПА на розораній поверхні були помічені три плями скучень матеріалів і попелястого ґрунту діаметром від 12 до 20 м, що можуть бути рештками зольників, а також розорані сліди попелястих плям заповнення порушеніх оранкою житлово-господарських об'єктів, розташованих, як здається, у два-три ряди за віссю північний захід – південний схід під краєм легкого схилу та вздовж нього [Супруненко 2001, с. 74]. Під час обстежень 2012 р. (як наслідок розорювання) відзначена значно більша площа поширення подрібнених знахідок – близько 340 × 120–160 м, наявність на території окремих уламків гончарного посуду черняхівської куль-

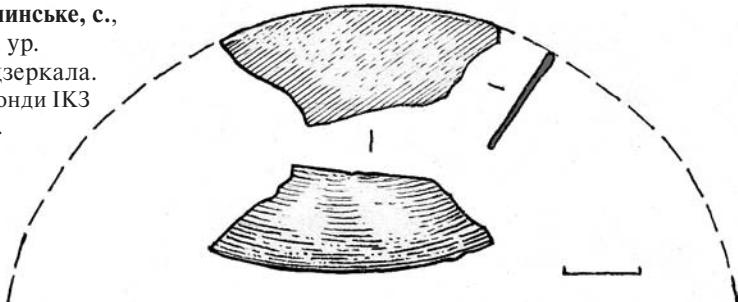
Рис. 1. Глинське, с.,

Безодня, ур.

Уламок дзеркала.

Бронза. Фонди ІКЗ

«Більськ».

тури. Поселення розглядається О. Б. Супруненком як крайній населений пункт у складі фортечного комплексу, що забезпечував функціонування південно-східного (південного) в'їзду до Великого укріплення Більського городища [Мурзін, Ролле, Супруненко 1999; Супруненко 2001]. Останній розташований на схилі корінного берега під ур. Кутул, за 0,3–0,4 км з південно-східного боку. Шурфування на селищі не проводилося.

Отже, виявлений фрагмент дзеркала має вигляд обламаного сегмента із зовнішнього краю круглого диску, з розмірами – 1,4 × 3,6 см. Обточений край зрізу диска прямий, без бортика і декорування. Товщина диску – 1,25 см (рис. 1). Реконструйований діаметр люстерка – 9,8 см. Лицевий бік старанно відполірований і рівний, зворотній – має сліди кругового шліфування, з легкими борозенками і незначним потоншенням до середини на також полірованій у процесі використання поверхні [Фонди ІКЗ «Більськ», KB 718, A 428].

Уламок дзеркала належить до не надто репрезентативної групи дзеркал без ручок (клас I, відділ III, вид II), з круглим пласким диском без бортика, за Т. М. Кузнецовою [2002, с. 126, 137]. Зразки подібних дзеркал у невеликій кількості (17 прим.) походять з пам'яток степової зони Північного Причорномор'я і виявлені переважно у підкурганних похованнях. Зокрема, меншими за розмірами дисками, подібними до глинської знахідки, відрізняються люстерка з поховання 2 кургану № 8 біля с. Бутор, поховання 1 кургану № 11 поблизу с. Красне та деякі інші, в т. ч. депортовані скіфської належності у складі музейних зібрань [Кузнецова 2002, с. 132, 133, 136, 137, табл. 71, 72, 75]. Вони походять з пам'яток, що за комплексами супровідного інвентарю датуються IV ст. до н. е. Аналогічні за формою дзеркала відомі від Дону до Волги і далі на схід у савроматських поховальних старожитностях, частина з яких синхронна із комплексами пізньоскіфського часу, більшість же – має дещо пізніше датування [Там же, с. 137, 138]. На думку фахівців, подібні люстерка на були розповсюдження в ареалі розселення сарматських племен з кінця

III ст. до н. е. [Смирнов 1959, с. 260; Хазанов 1963, с. 62], проте, не виключена ймовірність їх більш ранішої появи, що засвідчене знахідками сакського часу у Південному Казахстані та на Західному Тянь-Шані [Кузнецова 2002, с. 138]. Появу таких «спрощених» предметів побуту пов'язують із деградацією форм люстерок, що призводило до зникнення додаткових деталей та зменшення маси дзеркал.

Знайдений на краю Великого укріплення Більського городища, в межах поселення середньо- і пізньоскіфського часу уламок дзеркала є першим з виявлених фрагментів люстерок цього виду у Лісостепу, тому заслуговує на увагу дослідників. До речі, ранньосарматських старожитностей раніше рубежу III – II ст. до н. е. на Полтавщині невідомо [Кулатова, Супруненко 1999, с. 151; Симоненко 2015, с. 25, 27, 28, 374, рис. 2: 7; 3: 6], як і виразних знахідок сарматських речей у межах Більського городища.

Література

- Кузнецова Т. М.** Зеркала Скифии VI–III вв. до н. э. / Т. М. Кузнецова; РАН, Ин-т археол. – М.: Индрік, 2002. – Т. 1. – 352 с.
- Кулатова И. М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / И. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 121–137.
- Кулатова И. Н.** Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б. Н. Грекова): сб. науч. тр. / Зап. ГУ; МГУ; Зап. ОКМ; ЦОДПА; [редкол.: П. П. Толочко, Г. Н. Тощев и др.]. – Запорожье, 1999. – С. 148–154.
- Мурзін В.** Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Німецьке наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – К.; Гамбург; Полтава: Археологія, 1999. – 104 с.
- Симоненко А. В.** Сарматские всадники Северного Причерноморья / А. В. Симоненко; НАНУ, Ин-т археол.; изд. 2-е, испр. и доп. – К.: Видавець Олег Філіпюк, 2015. – 466 с.
- Смирнов К. Ф.** Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области / К. Ф. Смирнов // МИА. – М.; Л., 1959. – № 60. – С. 206–322.
- Степанович С. П.** Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 57–65.
- Супруненко О. Б.** Про «південний» вал на території Великого укріплення Більського городища / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 72–77.
- Т[ахтай]** А. Археологічна робота Музею 1926–27 р. / А. Т[ахтай] // Збірник, присвячений 35-річчю музею: зб. наук. пр. / Полт. держ. муз. ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрук. «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. I. – С. 283–289.
- Хазанов А. М.** Генезис сарматских бронзовых зеркал / А. М. Хазанов // СА. – М., 1963. – № 4. – С. 58–71.

БРЕНДІНГ ТЕРИТОРІЙ ЯК СУЧАСНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Про брендінг території та округи Більського археологічного комплексу.

Ключові слова: брендінг, стратегія, Більське городище, об'єкти показу, туристична інфраструктура.

Більське городище – унікальна пам'ятка світового значення, що підтверджено багатьма дослідниками [4; 5]. Створення на базі цього унікального археологічного комплексу заповідника є значним кроком у вирішенні питання збереження культурної спадщини та її популяризації. Але недостатнім. Сучасна економічна ситуація потребує комплексного вирішення цього питання. Слід створити такі умови, за яких пам'ятка буде працювати сама на себе, не будучи залежною від державних дотацій та коштів ентузіастів.

Загальновідомим є той факт, що туризм є однією з важливих галузей економіки багатьох країн. Всесвітня туристична організація, спеціалізоване агентство ООН з питань туризму, відзначають, що впродовж десятиліть для цієї галузі характерні постійне зростання і поглиблення диверсифікації. Глобальний розвиток туризму дає значну економічну вигоду та підвищує рівень зайнятості у суміжних сферах діяльності. Роль туризму почала значно зростати разом із процесами глобалізації. Д. Хелд зазначав, що концепція глобалізації, в першу чергу, має на увазі розповсюдження соціальних, політичних, економічних заходів через кордони [7, с. 15].

Після розвалу соціалістичної системи практично всі країни Центрально-Східної Європи зіткнулися з проблемою низької конкурентоспроможності національного туристичного продукту. Але в деяких країнах, зокрема, у Польщі, Чехії, Словакії, Болгарії та ін., були розроблені відповідні стратегічні програми розвитку туризму, які виявилися підкріпленими відповідним фінансуванням, турботою державних організацій, втіленими в життя податковими заходами стимулювання і т. ін. [3].

Настав час використати цей досвід і в нашій країні.

Сучасним інструментом формування стратегічної концепції розвитку об'єктів туризму є брендінг [1]. Розглянемо це поняття та його можливості на прикладі Більського городища.

У сучасному світі імідж країни є базовим елементом її стратегічного капіталу. Досвід багатьох держав демонструє, що на сьогодні найбільш результативною є одна з комунікативних технологій – це технологія брендінгу. Вона сприяє просуванню національних інтересів країни за рахунок формування певного нематеріального активу (бренду), що дає змогу ідентифікувати країну серед інших, зробити її відомою.

Використання цих інструментів є наслідком суцільно прагматичних потреб зачленення до країн туристів, студентів, інвестицій. А оскільки у даній сфері спостерігається значна конкуренція, брендингові технології стають дедалі більш актуальними на світовому ринку. Головне завдання при цьому – країні, регіону, місту слід створити обізнаність та поінформованість щодо того чи іншого об'єкту [3]. Брендінг, на відміну від реклами, – процес довготривалий. Крім того, слід враховувати, що він має певні наслідки.

А. Мілтон підкреслює: «Потужний брендінг – це не тільки реклама і комунікації, але й частина великого стратегічного плану» [6, с. 42]. При його розробці треба обов'язково звертати увагу на цільову аудиторію.

Кінцева ціль полягає в створенні бренду, що буде значущим для різних цільових аудиторій у різноманітних областях діяльності, а також дозволить втілити в життя окремі комунікації для специфічних напрямків.

Брендінг територій набагато складніший, ніж брендінг продуктів та послуг. Необхідно розробити таку довгострокову стратегію, що зможе пов'язати визначне місце з його ідентичністю та основними цінніми складовими.

Розглянемо перспективу створення туристичного бренду на основі археологічної пам'ятки – Більського городища.

У наукових колах пам'ятка є досить відомою. Для пересічних громадян деяка кількість інформації є в Інтернет-мережах, але знайти її можна лише випадково. Так звана «реклама» місця поширюється завдяки безпосереднім учасникам дослідницького процесу. Проблемою є ще й територіальне розташування пам'ятки на межі двох областей, що ускладнює транспортну доступність для людей, що користуються громадським транспортом.

В існуючій складній економічній ситуації найбільш доцільною буде розробка брендінгу саме території, а не окремої, хоча і доволі значної, пам'ятки.

Для цього потрібно виявити всі привабливі складові території та зацікавлені сторони [2]. По перше, це – сама пам'ятка, що має важливе значення для науки і цікава для туристів, по друге, природне оточення, що є привабливим для відпочинку, по третє, – ця територія ще не втратила своєї національної ідентичності, вона є серцем України, місцем, де збереглися культурні традиції, літературна мова. Зацікавленими в популя-

ризації цієї місцевості є науковці, місцеві жителі, адміністрація Котелевського району, тому бренд повинен бути зорієнтований на різноманітні потреби. Також потрібно розробити туристичний продукт, що буде розрахований на різні цільові аудиторії.

Важливою складовою у цьому процесі є підготовка архітектурної концепції території. Для археологічних пам'яток типу, характерного для Більського городища, останнім часом використовувалася така форма збереження та презентації, як археологічний парк. У нашому випадку, це рішення не є доцільним, бо експонуванню під відкритим небом підлягають тільки вали городища. Інші наземні складові пам'ятки представити немає можливості, адже вони мають низький ступінь збереженості і не є презентабельними для відкритого показу. Замість цього нами пропонується на території городища, біля в'їзду до фортеці автошляхом Котельва – Більськ, створити необхідну туристичну інфраструктуру та центр експериментальної археології. Для огляду відвідувачам буде запропоновані осередок експериментального будівництва, де поступово будуть відтворюватися різні види археологічних об'єктів, досліджених на городищі. Також ця територія може бути використана для проведення різних заходів.

Розробка на основі цього брендингу території враховує вже існуючу визначні місця, відомі місцевому населенню та висвітлені в Інтернет-мережах. Також буде запропонована стратегічна програма із залученням різних спеціалістів та врахуванням усіх складових процесу просування бренду на ринок туристичних послуг. Це дозволить ефективно використовувати ресурси місцевості, підтримувати збереження унікальної пам'ятки на належному рівні, регулювати її відвідування і продовжувати наукові дослідження.

Джерела та література

1. Дем'яненко А. Н., Украинский В. Н. Брендинг мест: зарубежный опыт и мутации на российской почве // Пространственная экономика. – М., 2013. – № 4. – С. 164–179.
2. Сметанников М. М. Брендинг городов и регионов: зарубежный опыт и перспективы развития в России [электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ini21.ru/arhiv/4-5-11/1498.php>
3. Терещук М. И. Политика туристического брендинга страны как инструмент реализации национальных интересов: опыт стран Центрально-Восточной Европы // Studia Humanitatis. – 2015. – № 2 [электронный ресурс]. – Режим доступа // : www.st-hum.ru
4. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 187 с.
5. Шрамко И. Б., Задніков С. А. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 12–28.
6. Dinnie K. City branding. Theory and cases. Edited by K. Dinnie. – Moscow, 2013. – 336 p.

ОПІШНЯНСЬКИЙ ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ ЕТНОФЕСТИВАЛІВ

З досвіду проведення етнофестивалів у роботі заповідників та приватних підприємців.

Ключові слова: етнофестиваль, фестиваль-квест, Опішня, розвиток туризму.

Опішня – один з наближених до Більська населених пунктів, понад два десятиліття перебуває серед флагманів туристичної галузі Полтавщини. Завдячуючи наявності вагомого туристичного та рекреаційного потенціалу, натхненні роботі окремих осіб і колективів, вона щорічно приймає та обслуговує десятки тисяч відвідувачів з України й зарубіжжя. Важливим засобом зацікавлення туристів і, разом з тим, збереження та розвитку місцевого етнокультурного спадку, є етнофестивалі.

Започатковані 1989 року Першим республіканським симпозіумом гончарства «Опішне–1989», продовжувані селищним святом «День гончаря», з 1997 р. мистецькі заходи з фестивальними рисами сконцентрувалися навколо Національного музею заповідника українського гончарства в Опішні. Змінювалися їхні назви, наповнюваність. Основною лишалася центральна вісь – гончарство. Але з часом вона доповнилася фестивалями іншого плану. Зокрема, цього року відбудеться VIII тиждень Національного гончарного звіжження «Здвиг–2016», у рамках якого, крім П'ятого Національного фестивалю гончарства, X міжнародного молодіжного гончарського фестивалю «Опішне–2016», пройдуть шостий Національний ковальський фестиваль та шостий Національний фестиваль-конкурс бодіпейнтінгу «BodyCeramicFestUkraine».

2014 р. до сфери фестивального туризму включилися й господарства сільського зеленого туризму. 16 серпня 2014 р. на базі агросадиби «Лялина Світлиця» (господиня Олена Щербань) та Міжнародного туристичного комплексу Гостинний двір «Старий хутір» (господар Олександр Куденець), було проведено Перший всеукраїнський гастрономічний Фестиваль-Квест «Борщик в глиняному горщику» 2014. Мета заходу відрізнялася від попередніх: вивчення традицій, правил приготування, рецептури, регіональних особливостей борщтворення, популяризації і реанімації культурних традицій Полтавського регіону; популяризації активного туризму і сприяння його розвитку на Полтавщині; пропаганди

здорового способу життя, вживання органічної продукції; привернення уваги туристів до суб'єктів зеленого туризму Полтавської області.

Саме досвідом проведення цього заходу хочемо поділитися у цій статті. Почався він за півтора року до заходу з проведення ЕтноАвтоЕкспедиції. Обстеживши кілька сіл Зіньківського району, ми відшукали респондентів, які поділилися рецептурою та технологією приготування борщів за рецептами, використовуваними, принаймні, з 1930-х рр. Було запрошене до участі у фестивалі 4 господині з різних сіл, між якими влаштувано своєрідний «конкурс». Їх робота і стала віссю проведеного заходу.

Фестиваль тривав один день. З ранку до обіду господині готували борщі, одночасно розпочавши, на двох садибах. В цей час, для розваги гостей, працювало містечко майстрів, лунали українські пісні у виконанні ансамблів народної пісні Зіньківського району; проводилося «фото-полювання» по фестивалю, майстер-класи (виготовлення тканинної ляльки-мотанки, мотузяних коників, ліплення з глини, гончарювання). Туристи і гості мали можливість придбати сувеніри від полтавських майстрів, а також опішнянські гончарні вироби.

Близько 11 год. відбулася лекція професійного коняра, тренера, іпотерапевта, засновника громадської ініціативи «Народний проект» Костянтина Цяпки з проблем закону про надання землі у користування звичайним селянам; сільське життя й економіку у призмі розвитку зеленого туризму; розвиток зеленого туризму, відродження українського села; захист тварин, розвиток конярства.

З 14 до 16 год. дня відбувалася презентація борщів учасницями, дегустація їх туристами. «На десерт», о 20 год. було презентовано фільм Авто-Етнографічна Експедиція-2014 «Борщик в глинняному горщику», в якому показано процес збирання інформації у польових умовах. Після цього Фест-Квест ми оголосили закритим.

Звичайно ж, не обійшлося без спонсорів, що підтримали захід морально або матеріально: Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, Полтавська обласна державна адміністрація, Зіньківська районна державна адміністрація, Опішнянська селищна рада, Центр Української Культури та Мистецтва, Торговий дім «Органік Ера», Полтавська обласна федерація спортивного туризму, Громадська організація «ВелоПолтава», Міжобласна волонтерська організація «СвітУкраїна», Громадська організація «Туристичне СЕЛО Полтавщини», Мережа магазинів «Аврора» (м. Полтава), ОДТРК «Лтава», Інформпроект «Зеленому туризму – зелене світло», редакція газети «Коло».

Першим досвідом у процесі підготовки і проведення Фесту-Квесту було залучення волонтерів – молодих, креативних людей. Українців серед них було четверо, інші ж з Польщі, Португалії, Іспанії та Італії. Мовний бар'єр

долали за допомогою власних комунікативних здібностей, але здебільшого виручали україномовні волонтери, що дуже добре володіли англійською.

15 серпня 2015 р. було проведено Другий всеукраїнський гастрономічний народний фестиваль-квест «Борщик у глиному горщику». Він відбувся за сприяння лише громадських організацій: Громадської організації Всеукраїнська Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні та ГО «Туристичне СЕЛО Полтавщини». Особливістю цього фестивалю стало те, що в його рамках було проведено круглий стіл «Сільський зелений туризм як фактор розвитку СЕЛА», за участі уповноважених представників усіх областей України, майстер-клас від призерів конкурсу «Волонтер року 2013» у номінації «Мистецтво та культура», вчителя Віри Андріївни Аннусової (Царичанка, Дніпропетровська обл.) з організації святково-обрядового дійства «Спасова борода». Туристи були у захваті від останнього обряду: вчилися її крутити, прикрашати. Кожен бажаючий взяв участь у обряді «розчісування» та «відмивання» Спасової бороди від меду. Гуртом обрали дівоночку-маківоночку, молодицю-жартівницю, ласували шуликами по-опішнянськи, співали пісень про криницю, мак, городину та провели обрядові дії з маком, квітами і водою. З 13 до 15 год. тривала презентація борщів учасницями та їх дегустація.

Впродовж всього свята відбувалися майстер-класи (виготовлення тканинної ляльки-мотанки, мотузяних коників, ліплення з глини, гончарювання), кухарські конкурси; також надана можливість дегустації 6 різновидів конкурсних борщів, приготованіх у глиняних горщиках за стародавніми рецептурою і технологією у печі; участь у майстер-класах з приготування борщу; можливість поспілкуватися з цікавими інформаторками стосовно традиційно- побутової культури українців, почути та побачити цікаві моменти стосовно традиційної культури харчування українців.

Під час Фесту-Квесту гості мали унікальну нагоду поласувати борщами, приготованими на кабіці, та іншими традиційними для Полтавщини стравами і напоями, як от: борщ із карасями, борщ з галушками, борщ із грушами, вареники з капустою до сметани, вареники з картоплею до сметани, галушки полтавські, каша качана, вергуни, гречаники, шулики з маком та медом, узвар.

На території фестивалю працювала координаційна група волонтерів з компанії «СлоуФуд», яка інформувала і допомагала гостям. А також працювала група волонтерів, яка відповідала за безпеку та порядок.

Підсумовуючи, зазначимо, що організовувати подібні заходи надзвичайно складно фінансово й енергетично. Але, крім насамперед морально-

го задоволення, поки що невеликого фінансового прибутку, від проведення їх ми отримуємо три найбільших, на нашу думку, вигоди:

- популяризація власних закладів і їх діяльності;
- знайомство з новими партнерами і потенційними спонсорами;
- а головне – це неабиякий стимул підремонтувати, підрихтувати, а значить, причепурити територію та споруди.

2016 р. відбудеться Третій всеукраїнський гастрономічний фест-квест «Борщик у глиняному горщику 2016».

Зважаючи на перспективність фестивального туризму, вважаємо, що подібні заходи іншого спрямування варто проводити і на базі Більського історико-археологічного комплексу. У статті до конференції 2012 р. нами було запропоновано провести симпозіум з деревообробки [1, с. 108]. Саме фінал цього заходу можна оформити у вигляді фестивалю. Найбільш прийнятний час, на нашу думку, – осінні шкільні канікули. Справа в тому, що влітку на Полтавщині проводиться достатньо подібних заходів. Осінню ж пору майже не задіяно у фестивальному русі. Околиці Більська в цей час надзвичайно привабливі. Поля, на яких знаходяться археологічні пам'ятки, зазвичай вільні від агрокультур. Відповідно, є можливість організувати атрактивні етнографічно-краєзнавчі заходи. Звичайно, все слід починати з розробки ґрунтовної концепції, проведення значних етнографічних досліджень у галузі народної деревообробки, пошуку спонсорів...

Але всі зусилля сторицю окупляться. Більський заповідник і селище Котельва отримають мистецькі витвори з дерева від кваліфікованих майстрів. Більське городище матиме значну рекламу, як осередок фестивального туризму. Це дозволить збільшити туристичний потік на Котелевщину.

Література

1. Щербань О. В. Про перспективи розвитку агротуризму в Історико-культурному заповіднику «Більськ» / О. В. Щербань // ФБГ. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 106–108.

НАУКОВІ ФОНДИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»: НАДХОДЖЕННЯ 2013–2016 рр.

*Про нові надходження до фондів ІКЗ «Більськ» в останні роки і
напрямки фондої роботи заповідника.*

Ключові слова: фонди, колекції, Історико-культурний заповід-
ник «Більськ», нові надходження, виставки.

Фондова робота є одним із головних напрямів діяльності заповідни-
ка «Більськ». На сьогодні на постійному зберіганні в установі перебуває
12 373 предмети. Їх розподіл за групами збереження є наступним:

Археологія – 11 996 експонатів.

Кераміка – 101 од. зб.

Нумізматика – 43 од. зб.

Негативи – 233 од. зб.

Фондова діяльність здійснюється відповідно до норм та вимог чинно-
го законодавства, що регулюють цю сферу музейництва. Облік предметів
проводиться за актами приймання і видачі, книгами надходжень, інвен-
тарними книгами, колекційними описами та уніфікованими паспортами
предметів. До складу фондо-закупівельної комісії закладу входять про-
відні музейники області і спеціалісти-скіфологи ряду міст України.

Варто відзначити масштаби й якість робіт, проведені колишнім го-
ловним зберігачем фондів установи – музейником з великим стажем
Л. К. Філоненко. Під її контролем та координацією зусиль цілого колек-
тиву було створено колекційне зібрання Історико-культурного заповід-
ника «Більськ», опрацьовано документацію на більш ніж 10 тис. знахідок,
більшість з яких свого часу були передані науковцями Центру охорони
та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обл-
держадміністрації. Крім того, було розроблено якісну методику ведення
фондої роботи, здійснення звірок та підготовки й подачі звітності [9].

Після тривалого перебування наукових фондів у приміщенні ЦОДПА
у м. Полтаві в 2014 р. їх було перевезено до офісної будівлі заповідника в
смт Котельва. Відтоді відзначаємо якісні зміни в кількох напрямках ді-
яльності. Науковці установи мають змогу напряму працювати зі знахід-
ками, а реставратору створені всі умови для проведення комплексу захо-

дів, спрямованих на збереження чи відновлення втрат окремих музейних предметів.

Протягом 2013–2016 рр. знахідки з фондів ІКЗ «Більськ» були представлені на кількох археологічних виставках: «Величний Гелон» (смт Котельва, 2013 р.), «Більське городище: Величність. Унікальність. Сучасність» (смт Котельва, 2015 р.), «30+1» (м. Харків, 2015 р.) [4].

За 2013–2016 рр. до збірки заповідника надійшло 1356 археологічних артефактів. Джерелом поповнення фондів є, в основному, колекції, передані науковцями ІА НАН України, ЦОДПА УК ПОДА, ХНУ ім. В. Н. Каразіна та власне самої установи. Певна кількість знахідок надійшла у ході проведення акції «Тисячі реліквій – одна історія Котелевської землі». Деякі з переданих місцевим населенням артефактів при цьому виявилися вкрай цінними. Наприклад, у 2015 р. до фондів надійшла унікальна знахідка – зворотна стулка хреста-енколпіона XIII – поч. XIV ст. [10].

Серед предметів, які поповнили фонди заповідника протягом останніх 5-ти років, особливо виділяються артефакти з курганних поховань – складових могильника Скоробір. Так, за результатами досліджень 2-х насипів некрополя в ур. Скоробір експедицією під керівництвом В. В. Приймака, к. і. н. І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова 2013 р. до фондів на постійне зберігання передані унікальні речі – 147 наконечників стріл із сагайдачного набору, грецька протофасоська амфора, ліпний горщик, вістря на список, вузечні набори та ін. [11].

У 2014 р. експедицією заповідника досліджено курган в ур. Марченки (очільник групи дослідників – к. і. н. І. Б. Шрамко). Небуденні знахідки, виявлені в ході робіт, а це – чорнолискована ліпна миска, фаянсове намисто, розвали чорнолискованої корчаги, черпака, вістря стріли та ін., передані також до збірки закладу [12].

У 2015 р. експедицією під керівництвом д. і. н. С. В. Махортіх розкопано 2 кургани в ур. Дев'яте поле та Осняги. Знахідки стали прекрасним доповненням археологічної колекції заповідника¹.

Упродовж 2013–2016 рр. до фондів надійшли також артефакти, які відносяться до скіфської та післяскіфської епох. За результатами досліджень 2014 р. провідним науковим співробітником ЦОДПА УК ПОДА к. і. н. О. Б. Супруненком передана колекція предметів доби мезоліту та раннього бронзового віку з ур. Матюшине (пункти I–III) [8]. Старшим науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України, к. і. н. Д. С. Гречком 2015 р. – знахідки (горщик і фрагменти кахлів доби козаччини) з розкопок валу Більського городища поблизу с. Куземин [1; 2], к. і. н. О. В. Гопкало – предмети, виявлені під час шурфування поселення пізньоримського часу в ур. Марченки.

¹ Матеріали готовуються до публікації у науковому збірнику «АДБГ–2015».

За результатами проведення розвідок експедиціями заповідника «Більськ» та інших вітчизняних установ, закладів науки та культури до фондів передано низку артефактів Нового часу (хрестик-тільник, підкови-закаблуки, ножі, фрагменти гончарного посуду) [6]. Знахідки, датовані цією епохою, є вже порівняно численною групою у зібранні заповідника [4].

Час від часу до фондів передаються колекції, що збиралися протягом тривалого періоду часу, по 10 – 20 років (напр., група знахідок з околиць Глинська краєзнавця М. О. Радченка [7], з ур. Рубіжне – директора ЦОДПА УК ПОДА І. М. Кулатової¹ та ін.).

Цілком правильним видається курс, вибраний керівництвом установи, щодо умов проведення розкопок на Більському городищі. Починаючи з 2013 р., перед науковцями ставиться вимога всі знахідки, виявлені тут у ході досліджень, передавати на постійне зберігання до фондів заповідника. Це не лише дасть змогу сконцентрувати в одному закладі значну масу музейних предметів з Більського археологічного комплексу, а й у перспективі відкрити на його базі науковий центр та археологічний музей. Винятки щодо передачі знахідок з досліджень до фондів заповідника поки що робляться лише для археологів Харківського університету (І. Б. Шрамко, С. А. Задніков), які з року в рік працюють на Східному та Західному укріпленнях городища. Це рішення продиктоване бажанням не розділяти колекцію знахідок, збір якої розпочав ще професор Б. А. Шрамко в 50-ті рр. ХХ ст. Однак, у подальшому, після отримання заповідником власного приміщення і створення належних умов для функціонування музею, це питання необхідно буде повторно розглянути.

На базі заповідника слід обов'язково створити всі умови для повноцінної роботи науковців. І це, без залучення колекції знахідок Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, є маломовірним. Тож консенсус з цього питання прийдеться врешті-решт знайти. Так само, як і вирішити питання щодо передачі колекції знахідок з ІА НАН України, де зберігається чимало предметів, знайдених на Більському городищі [5]. Відрадно, що корінний більщанин, археолог к. і. н. П. Я. Гавриш зацікавився пропозицією щодо передачі знахідок з його досліджень до збірки установи.

Поряд із фондовою роботою, в заповіднику ведеться робота з консервації та реставрації знахідок. У штаті заповідника є відповідний спеціаліст, діє реставраційна рада. Крім того, заповідник уклав угоду про співпрацю з Харківською філією Національного науково-дослідного реставраційного центру, що дало змогу на протязі 2014–2016 рр. відреставрувати чимало унікальних знахідок (скіфський меч-акінак, деталі кінської упряжі, вістря списа, стріл та ін.).

¹ Матеріали також готовуються до публікації у збірнику «АДБГ–2015».

У найближчому майбутньому в заповіднику планується започаткувати власний науковий архів і бібліотеку, що є конче необхідним та продиктоване наслідками збиральницької роботи. Адже науковим співробітникам вдалося зібрати, фактично, всю звітну документацію та значну частину публікацій щодо археологічного вивчення Більського городища.

Безумовно, розвиток Історико-культурного заповідника «Більськ» має залишатися пріоритетною справою. Вважаємо, що ключем успіху до досягнення намічених планів має стати цілеспрямований розвиток фондового напрямку діяльності закладу.

Література

1. Гречко Д. С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення // АДБГ—2014. – К.; Котельва, 2015. – С. 35–49.
2. Гречко Д. С., Кравченко О. М., Осадчий Є. М., Приймак В. В. Матеріали козацького часу з посаду соленного містечка Куземин // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII століть. – Суми, 2015. – С. 67–72.
3. Корост І. І., Шевченко Р. О. Археологічна виставка «Величний Гелон» // ФБГ – 2014. – К.; Полтава, 2014. – С. 131–132.
4. Корост І. І., Шапорда О. М. Археологічні знахідки козацької доби з території та найближчої округи Більського городища в наукових фондах заповідника «Більськ» // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII століть. – Суми, 2015. – С. 76–79.
5. Махортіх С. В., Ролле Р. А. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией // АЛЛУ. – Полтава: Археология, 2006 – № 1 (19) – С. 3–10.
6. Приймак В. В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища // АДБГ—2013. – К.; Котельва, 2014. – С. 100–110.
7. Радченко М. О., Супруненко О. Б. Знахідки з округи Глинського городища // АДБГ—2014. – К.; Котельва, 2015. – С. 149–159.
8. Супруненко О. Б., Скорий С. А., Гавриленко І. М., Корост І. І. Розвідки на території та в окрузі Більського городища // АДБГ – 2014. – К.; Котельва, 2015. – С. 68–95.
9. Філоненко Л. К. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» // ФБГ. – К., 2012. – С. 94–96.
10. Шапорда О. М., Супруненко О. Б. Стулка давньоруського хреста-енколпіону з Котельви на Полтавщині // СЛП – 2015. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 178–183.
11. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження Більського городища у 2013 р. // АДБГ – 2013. – К.; Котельва, 2014. – С. 5–64.
12. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки // АДБГ—2014. – К.; Котельва, 2015. – С. 56–67.

З ВИСТАВКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»

Все приходить, мужніє й вмирає
Неповторно, без вороття.
Тільки пам'яті смерті немає,
Мов у ній тільки й сутність життя.
Б. Мозолевський

Ідея проведення у Котельві виставки знайдених за столітній період наукових артефактів з Більського городища була вперше реалізована у 2013 р. Відсутність у селищі археологічного чи краєзнавчого музею спонукала працівників Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» висвітлити процес дослідження території Більського археологічного комплексу проведенням тогорічної виставки «Величний Гелон». На ній експонувалося близько 400 од. експонатів, пов’язаних з історією відкриття та дослідження цієї пам’ятки. Виставковий захід мав чимало позитивних результатів, які хотілося б надалі продовжувати, адже не всі віднайдені артефакти були винесені на тогорічний огляд глядачів, тим паче, що археологічне життя на Більському городищі не стоїть на місці, а приносить нові цікаві знахідки.

З цієї нагоди у 2015 р. було вирішено вдруге провести подібний, проте відмінний показ, об’єднавши дві лінії в одну – величне з прекрасним: археологічну виставку артефактів під назвою «Більське городище. Велич. Унікальність. Сучасність» та презентацію робіт заслуженого художника України Павла Івановича Волика за темою «Гелон – очима художника».

Відкриття виставки у квітні було приурочене до Дня пам’яток історії та культури, чим хотілося привернути увагу громадськості, керівництва району й області до ідеї збереження та популяризації історико-археологічної перлини України.

До участі у відкритті були запрошенні заступник начальника Управління культури Полтавської ОДА В. В. Вождаєнко, голова Котелевської районної ради В. В. Довгуша та майстер пензля П. І. Волик, які підтримали необхідність створення експозиції музею, відзначили цінність робіт учених з дослідження Більського городища і наголосили на спрямуванні подальшої роботи щодо популяризації славетного минулого Гелону, побажавши знайти чимало однодумців на шляху втілення в життя цієї справи.

Друга виставка, на відміну від першої, працювала впродовж чотирьох місяців. На ній було представлено на 100 експонатів більше, ніж у минулорічній. Запропоновані до огляду різночасові знахідки були надані для експонування Комунальною установою «Історико-культурний за-

повідник «Більськ» Полтавської обласної ради і Музеєм археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. В основному це — знахідки, що виявлені під час розкопок за останні 20 років експедиціями під керівництвом Б. А. Шрамка, І. Б. Шрамко, О. Б. Супруненка, І. М. Кулатової, В. В. Приймака, С. А. Заднікова, Д. С. Гречка і П. Я. Гавриша.

Реалізація мети виставки дала змогу показати життя на Більському городищі впродовж віків, адже для експонування були представлені речові пам'ятки від епохи енеоліту — бронзового віку (IV — поч. I тис. до н. е.) до Нового і Новітнього часів. Це — предмети побуту, прикраси, знаряддя праці, вжиткові речі, зразки оздоблення, культові артефакти, що виготовлені з глини, кістки, каменю, бронзи, заліза, білого і жовтого металів.

Зацікавленість відвідувачів викликали грецькі імпорти VI—IV ст. до н. е.: бронзове із позолотою дзеркало «пелопонесського» типу, фінікійські поліхромні арибали, різокольорові склопастові намистини з обереговим малюнком, мініатюрні керамічні чорнолакові солонки з Аттіки, фрагменти ручок амфор з клеймами майстрів і та ін.

Виставка надала можливість оглянути і порівняти зразки ліпної кераміки (посуд, пряслиця, гудзики, важки, котушки, мініатюрні посудинки, антропо- та зооморфні статуетки та ін.) і вироби з металу виробництва місцевого населення скіфського часу (VII—IV ст. до н. е.), черняхівської (III — поч. V ст. н. е.), пеньківської (V—VII ст.), салтівської (VII—X ст.) культур.

Неабияку увагу привертав до себе й розділ нумізматики, що складався з підбірки із 36 різночасових монет (ольвійський «дельфінчик», лепта, денарії, сестерцій, боратинки, соліди, акче, деньга, «копейки») і була доказом розвитку товарно-грошових відносин на території Котелевщини та її контактів зі стародавніми Грецією — Ольвією, Пантікапеем, Римом, Річчю Посполитою, Кримським ханством, Османською і Російською імперіями. Античні амфори кола Фасосу другої — третьої четвертей V ст. до н. е., у поєднанні з корчагами VI—V ст. до н. е. та культовою керамічною пластикою ворсклинської групи пам'яток скіфського часу, чудово сприймалися на тлі вернісажу художніх полотен ХХ—ХХІ ст., що відтворювали красу Більського городища та його округи — Рубіжного, Скоробору, Глинська, Куземина. Сонячна освітленість стародавніх валів, тихоплинної давньої річки Ворскли — Пантікапи, величність та загадковість курганів, а також місць колишніх язичницьких капищ, стала чудовим доповненням до 18 вітрин археологічної експозиції.

Спонукали до роздумів найбільший сагайдачний набір (147 бронзових вістер стріл — VI поч. V ст. до н. е.) серед знайдених за столітній період археологами на території Більського городища, виявлений 2013 р. в кургані № 1 некрополя Скоробір, культові вироби — «пиріжки» або «хлібці» V — IV ст. до н. е. з ями-жертвника поселення в ур. «Поле 2-ї бригади», що вивчалося у 2008 р.

Відповідно до задуму організаторів, цікавіше і різnobічніше була вистелена робота дослідників, у виставковій залі представлені книги істориків та вчених-скіфологів (Геродота «Історії», Б. Шрамка «Бельське городище скифської епохи (город Гелон)», О. Супруненка, І. Кулатової «Кургани скіфського часу Західної округи Більського городища», С. Скорого, Р. Зимовця «Скифські древності Крима», В. Грицюка «Військо скіфів», П. Гавриша «Більська давніна» та у співавторстві з В. Копилом — «Загадка Стародавнього Гелону», «Етнічна географія Скіфії»), а також збірники наукових праць, що пов’язані з археологією Більського городища. Використовуючи сучасні можливості медійної техніки, проводився перегляд слайдпрограм фотознімків з розкопок 2013–2015 рр., відеороликів і науково-популярних фільмів, відзнятих Національним каналом УТ-1 та телекомпаніями мм. Суми і Полтава про дослідження на території археологічного комплексу у 2007–2015 рр.

Виставку «Більське городище. Велич. Унікальність. Сучасність» у Котельві відвідало більше тисячі осіб. Серед екскурсантів були громадяни України, Польщі, Молдови та Росії. І всі відзначали вдале поєднання наукової тематики з мистецтвом живопису, що доповнювали одне одного. Екскурсанти у записах «Книги відгуків» висловили слова подяки і побажання відкриття експозиції музею археології Більського городища. На підтвердження наводжу кілька з них:

24.04.2015 р. «Я горджуся своїми героями, своїм величним краєм, історія якого сягає тисячоліття. І кожного разу, коли відвідую подібні виставки у мене переходить дух. Історія – річ, без якої немає майбутнього. Саме тому хотів би частіше знайомитися з подібними виставками, котрі кожному вселятимуть гордість за рідний край, землю, Батьківщину!» (Учасник бойових дій АТО – Сергій Новік, смт Котельва);

27.04.2015 р. «Захоплюють ... знахідки тих, хто займається розкопками і вивченням минулого. Перехоплює дух майстерність реставраторів. Спасибі їм за відданість своїй справі і донесення до різних поколінь історії життя» (Голова Ради ветеранів Котелевського району – Н. С. Кравченко, смт Котельва);

05.05.2015 р. «Виставка справила дуже позитивне враження, для духовного розвитку – це бальзам на душу. Все те, що було колись незримою ниткою пов’язане із сьогоденням. Дуже вдачні тим людям, що займаються такою потрібною справою. Це для майбутнього покоління урок бажаний. Хай процвітає Україна і українці, щоб переосмислювали своє відношення до життя, до історичних подій» (Л. Г. Мовчан, с. Деревки Котелевського району);

22.05.2015 р. «Ми, гості із стародавнього Путивля, приємно вражені світлом дивовижного Гелону! Відчувається, що не перервалася ниточка Аріадни, яка веде наш родовід з найдавніших часів» (Співробітники Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль);

08.06.2015 р. «Вдачні за змістовну і цікаву екскурсію до нашої минувщини! Бажаємо подальших археологічних знахідок, а також у перспективі стати одним із найбільших науково-дослідних центрів України» (Працівники Полтавського обласного Центру народної творчості та культурно-освітньої роботи);

22.07.2015 р. «Щиро вдячні за роботу, відданість справі!» (*Співробітники Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ*);

19.08.2015 р. «Все очень понравилось, история просто уникальная, хотелось чтобы этот факт существования огромного пласта истории Украины стал известен всему миру» (*Начальник головного управління Пенсійного фонду України в Полтавській області В. Н. Тараторин*).

Аналізуючи результати чергового виставкового заходу, напрошується висновок, що виставка викликала неабиякий інтерес серед різних груп населення. Відвідувачами були: учні і вчителі шкіл, вихователі дитячих садків, студенти, викладачі вишів (філософії, ентомології, археології, історії, ботаніки, фізики, математики, іноземних мов), співробітники Інституту археології НАН України, Інституту культурного спадку АН Молдови та Інституту педагогіки НА Педагогічних наук України, культурологи, працівники музеїв, бібліотек, лікарі, журналісти, оператори телебачення, комунгоспу, РЕМу, лісництв, держслужбовці обласних і районних установ, воїни-інтернаціоналісти, ліквідатори аварії ЧАЕС та учасники АТО, організатори і виконавці проекту «Inside of living», підсоблікові особи Котелевського РП кримінально-виконавчої інспекції, члени Полтавського обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді, вихованці Полтавської школи «Паросток», спортсмени Асоціації «Тайфун: рукопашний бій» та борцівського клубу «Спарта», екскурсоводи, водії, приватні підприємці та ін.

Сьогодення для України – важкий період. Та попри все, саме такі виставки і дають філософське розуміння сутності життя, несуть світло і відпочинок у наші душі, відволікають думки від буденних проблем. Я неодноразово бачила як горіли очі дорослих людей, що оглядали картини і знахідки, та дітей, які по кілька разів приводили своїх родичів, друзів, щоб знову доторкнутися до таємничого поступу прадавньої історії рідного краю...

Хто каже – скіфи, хто їх зве – сколоти.

Хто каже що, залежно від мети.

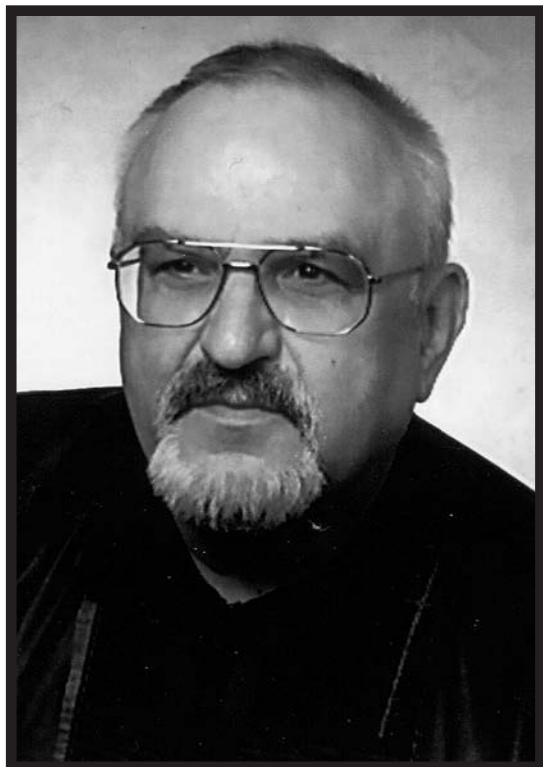
А наше діло – все це прополоти,

Аби хоч крихту істини знайти.

Л. Костенко «Скіфська Одиссея»

Як науковець заповідника, маю надію, що настане час, коли буде відкрито не просто виставку з фондовых колекцій, а музейну експозицію матеріалів з досліджень Більського городища, в якій робота археологів та інших дослідників буде гідно представлена на нашій землі. І це необхідно зробити задля створення об'єктивної і правдивої прадавньої історії України та нашої рідної Полтавщини.

Л. А. Цьомкало

ПАМЯТИ ВИЛЬГЕЛЬМА ХЕРЦА

(5.10.1940 – 23.03.2016)

Вильгельм Херц родился 5 октября 1940 г. в г. Карлсберг, в бывшей немецкой провинции Померания. В конце Второй мировой войны он с семьей, как и миллионы немцев, был вынужден бежать на запад. Еще в юности, во время обучения, он заболел туберкулозом костей и три года пролежал в больнице. После выздоровления получил инженерное образование. Художественный талант и умения чертежника привели его в Институт доистории и ранней истории Гётtingенского университета, где он руководил чертежным бюро. Там В. Херц работал в течение нескольких лет, подготавливая к изданию археологические научные публикации.

Вильгельм Херц на раскопках кургана Чертомлык.

В 1981 г. В. Херц был включен в научную программу Немецкого исследовательского общества (DFG) и вместе с группой археологов Гёттингенского университета отправился в Украину на знаменитый курган Чертомлык, где под руководством Б. Н. Мозолевского, а впоследствии В. Ю. Мурзина, проводились исследования огромных останцов кургана, не раскопанных И. Е. Забелиным в XIX веке. Здесь он проводил измерения, зарисовывал и исследовал бровки, элементы каменной крепиды, а также документировал захоронения различных исторических эпох в исследованных курганах близлежащих групп. Его работа нашла отражение в русском [1] и немецком [2] изданиях материалов этого всемирно известного памятника.

В последующие годы, Вильгельму Херцу посчастливилось принимать участие в исследованиях знаменитого Бельского городища скифского времени и связанных с ним курганных некрополей [3]. Он работал в археологических экспедициях каждый год, начиная с лета до ранней осени, с 1994 вплоть до 2006 гг. [4–6]. Наряду с чертежными работами, пешком и на машине В. Херц скрупулезно обследовал огромную территорию городища, раскинувшегося в пределах Полтавской и Сумской областей и являющееся крупнейшим укрепленным поселением VII–IV вв. до н. э. в Восточ-

Рис.
В. Херца.

ной Европе. Благодаря ему был открыт целый ряд новых археологических объектов, в том числе и хорошо известное в настоящее время поселение в уроцище Лисовой Кут.

К сожалению, резкое ухудшение здоровья не позволило В. Херцу продолжать научные изыскания в Украине, но до самого последнего времени он не переставал любить эту страну и ее людей, с многими из которых его связывали долгие годы искренней дружбы.

Рената Ролле-Херц

Литература

1. Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К.: Наукова думка, 1991.
2. Rolle R., Murzin V., Alekseev A. Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. — Mainz, 1998. — Bd. 1-2.
3. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — К., 1997.
4. Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1998.
5. Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. — К., 2005.
6. Махортых С. В., Ролле Р., Скорый С. А., Херц В., Каравайко Д. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2006 г. — К., 2007.

Додаток.

БІЛЬСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

шоста позачергова сесія сьомого скликання

Рішення

18.02.2016 р.

с. Більськ

Про переименування назв вулиць
Більської сільської ради

Керуючись Законом України від 09.04.2015 року «Про засудження комуністичного та націонал – соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», сесія сільської ради ВИРИЩИЛА:

1. Переименувати вулиці та провулки в селі Більськ:
вулицю Пархоменка переименувати на вулицю Шрамка Бориса;
вулицю Жданова переименувати на вулицю Солов'їна;
вулицю Крупської переименувати на вулицю Сковороди григорія;
вулицю Котовського переименувати на вулицю Вишнева;
вулицю Радянську переименувати на вулицю Лесі Українки;
вулицю Леніна переименувати на вулицю Центральна ;
проводок Леніна переименувати на провулок Центральний;
вулицю Чапаєва переименувати на вулицю Холодівська;
проводок Чапаєва переименувати на провулок Опішнянський шлях;
вулицю Петровського переименувати на вулицю Куземинська;
проводок Петровського,1 переименувати на провулок Куземинський,1;
проводок Петровського, 2 на провулок Куземинський,2;
проводок Петровського,3 на провулок Куземинський,3;
проводок Петровського, 4 на провулок Куземинський,4;
проводок Петровського, 5 на провулок Куземинський, 5.

2. Дане рішення віднести до з дня опублікування в газеті «Народна трибуна»
3. Контроль за виконанням даного рішення покладається на сільського голову.

Сільський голова

С.В.Залізняк

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДБГ – Археологічні дослідження Більського городища, Котельва, Київ, Харків
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Полтава, Луцьк
АИМ – Археологические исследования в Молдавии, Кишинев
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН СССР – Академия наук СССР
АО – Археологические открытия, Москва
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС – Археологический съезд
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
БЧ – Боспорские чтения, Керчь
ВГПУ – Воронежский государственный педагогический университет, Воронеж
ВГУ – Воронежский государственный университет, Воронеж
ВДИ – Вестник древней истории, Москва
ВДНЗУ – Вищий державний навчальний заклад України
ВИ – Вопросы истории, Москва
ВССА – Вопросы скифо-сарматской археологии, Москва
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВУАН – Всеукраїнська академія наук, Київ
ВЦ – Видавничий центр
ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
ГПУ – Государственный педагогический университет
ГУ – Государственный университет
ГУГК – Главное управление геодезии и картографии, Москва
ГЭ – Государственный Эрмитаж, Ленинград, Санкт-Петербург
ДГУ – Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ИА АН УССР – Институт археологии АН УССР, Киев
ИАК – Известия Археологической комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
ИД – Издательский дом
ИИ РАН – Институт истории РАН, Москва
ИКЗ – Историко-культурный заповедник
ИО – Историческое обозрение, Москва
ІА НАНУ – Інститут археології НАН України, Київ

ІЗМН	– Інститут засобів та методів навчання, Київ
ПІМК АН УРСР	– Інститут історії матеріальної культури АН УРСР, Київ
ІКЗ	– Історико-культурний заповідник
КГОМА	– Курский государственный областной музей археологии, Курск
К3 ВУАК	– Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету, Київ
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии, Москва
КСИА АН УССР	– Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Ленинград, Санкт-Петербург
КСИЭ	– Краткие сообщения Института этнографии, Москва
ЛОИА АН СССР	– Ленинградское отделение Института археологии АН СССР, Ленинград
МАО	– Московское археологическое общество, Москва
МГУ	– Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
МКМ	– Міський краєзнавчий музей
НА ИА НАНУ	– Научный архив Института археологии НАН Украины, Киев
НА МА ХНУ	– Науковий архів Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Харків
НА НМЗУГ	– Науковий архів Національного музею-заповідника українського гончарства, Опішня
НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдерадміністрації, Полтава
НАНУ	– Національна академія наук України
НДІПД	– Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, Київ
НОА ИА РАН	– Научно-отчетный архив Института археологии РАН, Москва
НУ	– Національний університет
ОКМ	– Обласний краєзнавчий музей
ПАЗ	– Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПІХМ	– Пархомівський історико-художній музей, с. Пархомівка Краснокутського р-ну Харківської обл.
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПУАК	– Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
РА	– Российская археология, Москва

РГАДА	– Российский государственный архив древних актов, Москва
СА	– Советская археология, Москва
САИ	– Свод археологических источников, Москва
СЛП	– Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Київ, Полтава
ТОВ	– Товариство з обмеженою відповідальністю
УМСА	– Українська медична стоматологічна академія, Полтава
УООПІК	– Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УТОПІК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ФБГ	– Феномен Більського городища, Київ, Полтава
ХГУ	– Харьковский государственный университет, Харьков
ХНУ	– Харьковський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткоznавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЮНЦ РАН	– Южный научный центр РАН, Ростов-на-Дону
ESA	– Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki

АВТОРИ

Артем'єв Андрій Владиславович – старший науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистент ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», кандидат медичних наук; veronikaartemeva@ua.ru

Бабенко Леонід Іванович – старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова; babenkoleonid@yandex.ua

Берест Юрій Михайлович – молодший науковий співробітник К3 «Охтирський міський краєзнавчий музей» відділу культури і туризму Охтирської міської ради; georgealister@mail.ru

Бєлая Наталія Миколаївна – головний спеціаліст Відділу міжнародних і цільових програм РГНФ; vgoraeaava@mail.ru

Буйнов Юрій Володимирович – доцент кафедри історіографії, джерелознавства й археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, кандидат історичних наук; buynov_jurij@mail.ru

Гавриш Петро Якимович – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук; petro.gavrysh@gmail.com

Гейко Анатолій Володимирович – старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук; filoarh@ukr.net

Гречко Денис Сергійович – старший науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук; ukrspadshina@ukr.net

Дяченко Олександр Григорович – професор Білгородського державного технологічного університету, кандидат історичних наук; belarch@mail.ru

Ебертс Надія – магістр Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана; nadja.eberts@gmx.de

Задніков Станіслав Анатолійович – старший науковий співробітник Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, кандидат історичних наук; belsk.archaika@mail.ru

Каськова Людмила Федорівна – завідуюча кафедрою дитячої терапевтичної стоматології з курсом профілактики стоматологічних захворювань ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», доктор медичних наук, професор; kaskova@ukr.net

Коваленко Оксана Валентинівна – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук; kovksana@gmail.com

Коверко Олена Володимирівна – науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; a.v.k.13.43@mail.com

Корост Ігор Іванович – директор КУ «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради; bilsk_gelon@ukr.net

Коротя Олексій Володимирович – провідний спеціаліст групи «Охорона історико-культурної спадщини» управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації; bobrik1505@mail.ru

Котенко Вікторія Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, молодший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, кандидат історичних наук; kotenkovikt@gmail.com

Кулатова Ірина Миколаївна – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; srgam@online.ua

Левицький Олег Георгійович – директор Центру археології Інституту культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова, доктор хабілітат історії; levitkioleg_ipc@yahoo.com

Луговий Роман Сергійович – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського; funds_poltava_local_museum@ukr.net

Махортіх Сергій Володимирович – провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук; makhortykh@yahoo.com

Менчинська Тетяна Володимирівна – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; tatamtv2010@mail.ru

Могилов Олександр Дмитрович – старший науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук; mogilov@mail.ru

Осадчий Євген Миколайович – провідний спеціаліст групи «Охорона історико-культурної спадщини» управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації, кандидат історичних наук; sumchatyj75@mail.ru

Пелященко Костянтин Юрійович – старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, кандидат історичних наук; pelyashenko@mail.ru

Приймак Віктор Володимирович – провідний науковий співробітник КУ «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради; priymak.viktor@mail.ru

Пуголовок Юрій Олександрович – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, кандидат історичних наук; raudbard@ukr.net

Рейда Роман Миколайович – науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян і польових досліджень Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук; romanreyda@ukr.net

Ролле Рената – старший професор Гамбурзького університету, закордонний член НАН України, доктор, професор; renate rolle@uni-hamburg.de

Сапегін Сергій Васильович – викладач історії Обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей ім. А. С. Макаренка в с. Ковалівка Полтавського району, старший науковий співробітник Музею-заповідника А. С. Макаренка, Заслужений вчитель України; folium_sv@mail.ru

Сидоренко Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України; sydorenko61@mail.ru

Скорий Сергій Анатолійович – завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор; idanfirs@ukr.net

Снітко Ірина Анатоліївна – доцент кафедри реконструкції, реставрації архітектурних об'єктів Харківського національного університету будівництва й архітектури; isnitko@mail.ru

Супруненко Олександр Борисович – начальник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Заслужений працівник культури України; crgam@online.ua

Цьомкало Лариса Анатоліївна – науковий співробітник КУ «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради; bilsk_kotelva@mail.ru

Шапорда Олег Миколайович – головний зберігач фондів КУ «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради; oleg-shepard@yandex.ua

Шилов Юрій Олексійович – професор Міжрегіональної Академії управління персоналом, член Національної Спілки письменників України, кандидат історичних наук, професор; ariyshiva@gmail.com

Шрамко Ірина Борисівна – доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна; директор Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, кандидат історичних наук; belsk.archaika@mail.ru

Шелехань Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник відділу наукових фондів Інституту археології НАН України; dr.schultz.1399@gmail.com

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідуючий відділом Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; 666sher@gmail.com

Щербань Анатолій Леонідович – старший викладач, докторант Харківської державної академії культури, кандидат історичних наук; kozaks_1978@ukr.net

Щербань Олена Василівна – старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, кандидат історичних наук; shcherbanjov@ukr.net

ЗМІСТ

С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (мм. Київ, Полтава). До 95-річчя від дня народження Бориса Андрійовича Шрамка	3
I. I. Корост (смт Котельва). 110-річчю від початку археологічного вивчення Більського городища присвячується.....	12
И. Б. Шрамко (г. Харьков). Восточное укрепление Бельского городища: тридцать лет исследований	15
Ю. В. Буйнов (г. Харьков). Этнокультурные процессы в бассейне Ворсклы в период до возникновения Бельского городища (XII – IX вв. до н. э.)	19
В. В. Приймак (г. Сумы). К вопросу о северных пределах Геродотовой Скифии	35
Д. С. Гречко (г. Киев). О некоторых аспектах культа предков аборигенного населения восточноевропейской Лесостепи скифского времени	46
О. В. Шелехань (м. Київ). Поховання мечників скіфського лісостепу. Етнокультурний аналіз.....	52
П. Я. Гавриш (м. Полтава). Культові об'єкти й артефакти на попелищі № 7 Більського Західного городища	73
К. Ю. Пелященко (м. Харків). Посуд малих розмірів у керамічному комплексі Більського городища	82
С. В. Махортых (г. Київ). Лепная посуда Перещепинского некрополя близ Бельска	91
Ю. О. Шилов (м. Київ). Гелон давньогрецької «Історії» Геродота та деякі відповідності у давньослов'янській літературі.....	106
Н. Н. Белая (г. Москва). Об одном типе антропоморфных статуэток.....	113
О. Д. Могилов (м. Київ). Керамічний комплекс скіфського часу з урочища Перше поле на Більському городищі	117
I. I. Корост, О. М. Шапорда, О. В. Коротя (смт Котельва, м. Суми). Селище-передгороддя Східного укріплення Більського городища: перспективи наукових досліджень та розбудови туристичної інфраструктури	127
С. А. Задников (г. Харьков). Случайные находки античных амфор у с. Лутище в округе Бельского городища.....	135
О. В. Коротя, Е. М. Осадчий (м. Суми). Розвідки в урочищі Розрита Могила	141
В. В. Шерстюк (м. Полтава). Стасівське городище скіфського часу	145
Л. І. Бабенко (м. Харків). Глиняний посуд з поховань Протопопівського курганного могильника.....	158
Н. Ебертс (м. Мюнхен). О значении гальштаттского влияния на памятники раннескифской культуры Среднего Днестра	169
О. Б. Супруненко (м. Полтава). Нові дослідження на ґрунтовому некрополі по вул. Стрітенській у Полтаві	172

Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, А. В. Гейко (<i>м. Полтава, смт Опішня</i>).	
Кераміка скіфського часу з поселень навколо с. Клюсівка у Нижньому Поворсклі.....	179
А. Г. Дьяченко (<i>г. Белгород</i>). Древнерусский город Хотмыль в верховьях Ворсклы (вторая половина XII – середина XIII вв.)	188
В. В. Котенко (<i>м. Полтава</i>). Про початок дослідження скіфської кераміки в Україні.....	200
А. В. Гейко, Р. М. Рейда, С. В. Сапегін (<i>смт Опішня, м. Київ, с. Ковалівка</i>). Пам'ятки черняхівської культури Зіньківського району Полтавської області (басейн р. Грунь).....	204
Ю. О. Пуголовок (<i>м. Полтава</i>). Деталі жіночого головного убору в матеріалах Глинського археологічного комплексу.....	210
А. В. Артемьев, Л. Ф. Каськова (<i>г. Полтава</i>). Пародонтопатия у населения скіфского времени и других эпох на территории Левобережной Украины	213
В. В. Приймак, Д. С. Гречко, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий (<i>мм. Суми, Київ</i>). Майдани і селітроварні комплекси лівого берега середньої течії Ворскли (за археологічними, картографічними і писемними джерелами)	218
А. В. Коверко, Т. В. Менчинська, О. В. Сидоренко (<i>мм. Полтава, Лубни</i>). Кам'яні сокири у збірці Пархомівського історико-художнього музею	235
Ю. М. Берест, Ю. О. Пуголовок (<i>мм. Охтирка, Полтава</i>). Порохівниця козацької доби з фондів Охтирського краєзнавчого музею	239
О. Г. Левицкий (<i>г. Кишинев</i>). Об одном орнаментальном мотиве биусеченноконических сосудов культуры каннелированного гальштатта Кишинэу-Корлэтень Восточно-Карпатского региона	244
I. M. Кулатова, О. Б. Супруненко (<i>м. Полтава</i>). Кобанський дзвіночок з Поворскля	253
I. M. Кулатова (<i>м. Полтава</i>). Уламок дзеркала з поселення в ур. Безодня..	258
I. A. Снітко (<i>м. Харків</i>). Брендінг території як сучасний інструмент популяризації Більського городища	261
A. L. Щербань, О. В. Щербань (<i>м. Харків, смт Опішня</i>). Опішнянський досвід проведення етнофестивалів	264
O. M. Шапорда (<i>смт Котельва</i>). Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2013–2016 рр.....	268
L. A. Цьомкало (<i>смт Котельва</i>). З виставкової діяльності Історико- культурного заповідника «Більськ»	272
P. Ролле-Херц (<i>м. Гамбург</i>). Памяти Вильгельма Херца	276
<i>Додаток.</i> Рішення Більської сільської ради про перейменування назв вулиць	
Список скорочень	280
Автори	283

Наукове видання

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 2016

**До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога
професора Б. А. Шрамка (1921 — 2012)
та 110-річчя від початку археологічних досліджень
Більського городища**

*Збірник наукових праць
і матеріалів конференції*

На вклейці:

Б. А. Шрамко. На Східному укріпленні Більського городища. 1988 р.

На обкладинці:

1 с. – розкопки кургану в ур. Скоробір поблизу Більського городища.
Дослідження С. В. Махортиха та ІКЗ «Більськ», 2015 р.;
лекіф з поховання 2 кургану № 3 Перещепинського могильника.
Розкопки Б. А. Шрамка, 1980 р.;
4 с. – 3D-модель Стасівського городища.
До статті В. В. Шерстюка, 2016 р.

Відповідальні за випуск – **I. I. Корост, I. M. Кулатова.**

Відповідальний редактор – **О. Б. Супруненко.**

Коректори – **I. I. Корост, О. Б. Супруненко.**

Комп'ютерний набір – авторський.

Технічний редактор – **С. В. Хорев.**

Комп'ютерна верстка – **С. В. Хорев.**

Здано в набір 01.06.2016 р. Підписано до друку 16.06.2016 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 17,43. Ум. друк. арк. 16,74.

Тираж 300 прим. (1-й завод – 180 прим.). Вид. № 180. Зам. 03/2016.

Виготовник: ПП «Дивосвіт»,

36000, м. Полтава, вул. Жовтнева, 37, офіс 30, тел. (053-2) 50-65-63, 7-33-60

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 866 від 22.03.2002 р.